

**ПРИВАТНИЙ ЗАКЛАД ВИЩОЇ ОСВІТИ
«КИЇВСЬКИЙ МІЖНАРОДНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ІВАНІВ АНДРІЙ РОМАНОВИЧ

УДК 347.9(477)+340.142

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПРЕЦЕДЕНТНА СИЛА СУДОВИХ АКТІВ У НАЦІОНАЛЬНОМУ
СУДОЧИНСТВІ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ І ОСОБЛИВОСТІ**

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

у галузі знань 08 Право

за спеціальністю 081 Право

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ А.Р. Іванів

Науковий керівник:
Бісюк Олена Сергіївна,
кандидат юридичних наук, доцент

Київ – 2026

АНОТАЦІЯ

Іванів А. Р. Прецедентна сила судових актів у національному судочинстві: проблемні питання і особливості. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Приватний заклад вищої освіти «Київський міжнародний університет». Київ, 2026.

У дисертації здійснено комплексне дослідження прецедентної сили судових актів у національному судочинстві, з'ясовано її доктринальні, нормативні та інституційно-процедурні засади, виявлено проблемні питання її функціонування та запропоновано науково обґрунтовану нормативну модель системного впорядкування впливу судових актів на правозастосування. Вихідною методологічною позицією дослідження є розуміння прецедентної сили не як механічного перенесення англосаксонської доктрини *stare decisis* у континентальну правову традицію, а як функціонального правового явища, що набуває різних форм залежно від особливостей правової системи, ролі судового тлумачення, ступеня нормативного закріплення правових висновків судів та потреб забезпечення єдності правозастосування.

Актуальність теми визначається суперечністю між фактичним рівнем прецедентної сили судових актів у національному судочинстві та нормативними механізмами її реалізації, як цілісного правового інституту. В умовах динамічного й колізійного законодавства, посилення ролі судового тлумачення, євроінтеграційних процесів і правових викликів, зумовлених повномасштабною збройною агресією проти України, судова система об'єктивно потребує стабільних правових орієнтирів для забезпечення однаковості підходів у справах із подібними фактичними та правовими обставинами. Особливої гостроти ця проблема набуває в умовах появи масиву нових категорій спорів, пов'язаних із компенсацією за знищене та пошкоджене майно, правовими наслідками тимчасової окупації, примусовим переміщенням населення, захистом майнових, соціальних та інших прав осіб, постраждалих

унаслідок війни. За таких умов прецедентна сила судових актів набуває значення не лише теоретико-правової категорії, а й практичного інструменту забезпечення юридичної визначеності, передбачуваності судової практики та реалізації принципу верховенства права.

У межах дослідження розмежовано три взаємопов'язані, але самостійні поняття. Прецедентна сила судового акта розглядається як родове поняття, що позначає здатність правового висновку, сформульованого у судовому акті, виходити за межі індивідуального вирішення конкретної справи та впливати на подальше правозастосування у подібних фактичних і правових обставинах. Прецедентно-орієнтуючий правовий висновок визначено як форму реалізації прецедентної сили в континентальній правовій моделі, за якої правова позиція суду не є класичним англосаксонським прецедентом, однак у визначених законом межах підлягає врахуванню або використовується як правовий орієнтир у подальшому правозастосуванні. Де-факто прецедентність охарактеризовано як стан правопорядку, за якого прецедентна сила судових актів фактично проявляється, однак залишається нормативно неповно, фрагментарно або несистемно оформленою. Саме цей стан, як доведено в дисертації, є характерним для сучасного українського судочинства і становить вихідну точку для розроблення моделі його подальшого нормативного впорядкування.

Вперше в українській правовій науці прецедентну силу судових актів у національному судочинстві розкрито через концептуальну модель де-факто прецедентності. Обґрунтовано, що йдеться не про запозичення класичної доктрини судового прецеденту, а про фактичне існування в українському правопорядку різних за юридичною силою форм впливу судових актів на майбутнє правозастосування. Показано, що така модель виявляється щонайменше у трьох взаємопов'язаних вимірах: через обов'язковість застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Європейського суду з прав людини як джерела права; через процесуальний обов'язок урахування правових висновків Верховного Суду

щодо застосування норм права; через нормативний ефект рішень і висновків Конституційного Суду України, які є обов'язковими, остаточними і такими, що не можуть бути оскаржені. На цій основі доведено, що ключова проблема полягає не у відсутності прецедентної сили судових актів як такої, а у фрагментарності її нормативного оформлення, невизначеності меж дії правових позицій, нестачі усталених критеріїв виокремлення нормативно значущого правового висновку та відсутності цілісної моделі його застосування, зміни й актуалізації.

У роботі уточнено природу судового прецеденту як особливого правового явища, що посідає проміжне місце між правозастосуванням і нормативним регулюванням. Доведено, що прецедентна сила судового акта пов'язана не з усім текстом судового рішення, а з його нормативно релевантним правовим висновком, переважно сформульованим у мотивувальній частині та придатним для використання у подібних правовідносинах. У зв'язку з цим уточнено співвідношення понять «прецедент», «судовий прецедент», «правова позиція», *ratio decidendi* та *obiter dictum*. Показано, що суддівський розсуд не може ототожнюватися із прецедентом, оскільки він залишається елементом індивідуального вирішення конкретної справи, тоді як прецедентна сила судового акта характеризується загальною нормативно-орієнтуючою або аргументативно-орієнтуючою дією.

Здійснено порівняльно-правовий аналіз генези судового прецеденту в англосаксонській правовій сім'ї та особливостей його функціонування у країнах загального права. Встановлено, що класична модель судового прецеденту сформувалася як результат тривалої інституційної еволюції, основою якої стали централізація судової влади, професіоналізація суддівського корпусу, розвиток системи судових звітів та доктрина *stare decisis*. Водночас обґрунтовано, що навіть у межах загального права прецедент не є однорідним за ступенем обов'язковості, а різні національні моделі поєднують стабільність правових підходів із можливістю їх контрольованої еволюції.

Окрему увагу приділено дослідженню форм прецедентної сили в романо-германській правовій сім'ї. Доведено, що сучасна континентальна правова традиція вже не може бути описана як така, що повністю виключає прецедентність. На підставі порівняльного аналізу сучасних континентальних правопорядків виокремлено три основні форми її прояву: орієнтуючий авторитет усталеної судової практики; нормативну обов'язковість рішень органів конституційної юрисдикції; законодавче визнання окремих судових актів або практики вищих судів як допоміжного чи прецедентно-орієнтуючого джерела права. Обґрунтовано, що ці форми є сумісними з принципом верховенства закону, оскільки не підміняють закон судовим актом, а забезпечують однакове, послідовне й передбачуване застосування норм права. Саме в такому функціональному форматі прецедентна сила проявляється і в українському правопорядку.

На відміну від наявних у літературі підходів, які зазвичай обмежуються одним або двома критеріями, у дисертації запропоновано удосконалену чотирикритеріальну модель класифікації судових прецедентів. Вона поєднує їх поділ за юридичною силою, впливом на право, суб'єктом формування та галузевою належністю. Додатково обґрунтовано доцільність розмежування обов'язкових прецедентів на безумовно-обов'язкові та умовно-обов'язкові, а деклараторних прецедентів – на конфірмативні та інтерпретативні. Показано, що така класифікація має не лише теоретичне, а й прикладне значення, оскільки дозволяє точніше визначати юридичну вагу конкретного правового висновку, межі його прецедентної сили, можливість його застосування до подібних правовідносин та допустимість мотивованого або контрольованого відступу від нього.

У дисертації досліджено механізм вироблення прецедентно-орієнтуючих правових висновків у національному судочинстві. Доведено, що ключову роль у цьому механізмі відіграють Конституційний Суд України та Верховний Суд, акти яких виходять за межі індивідуального вирішення конкретного спору й формують загальні правові орієнтири для подальшого правозастосування. При

цьому первинною одиницею такого впливу є не судовий акт як документ, а правовий висновок, сформульований у ньому. Прецедентний вплив визначається не самим фактом існування рішення, а його здатністю функціонувати як нормативно-аргументативний стандарт для справ із подібними фактичними та правовими обставинами.

Особливе місце в дослідженні посідає аналіз прецедентного характеру рішень Європейського суду з прав людини та їх місця в системі національного права України. Обґрунтовано, що практика ЄСПЛ у вітчизняному судочинстві повинна розглядатися як джерело конвенційного тлумачення подвійної природи. З одного боку, рішення Суду є обов'язковими для держави-відповідача у конкретній справі. З іншого боку, сформульовані в них правові позиції виконують прецедентно-орієнтуючу функцію для національних судів на підставі прямого припису статті 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». У роботі запропоновано підходи до операційного застосування практики ЄСПЛ у національному судочинстві, які передбачають правильне виокремлення релевантного правового висновку, його співвіднесення з фактичними обставинами справи та забезпечення належної прозорості судової аргументації.

Вперше побудовано системну типологію бар'єрів інституціоналізації прецедентної сили судових актів, що охоплює шість взаємопов'язаних груп — доктринально-методологічних, нормативних, інституційних, процедурних, інформаційних і соціальних. Доведено, що доктринальна невизначеність ускладнює вироблення єдиних критеріїв ідентифікації нормативно значущого правового висновку; нормативна фрагментарність не забезпечує належної ясності меж його дії; інституційні та процедурні чинники послаблюють стабільність судової практики; інформаційні обмеження ускладнюють доступ до актуальних правових позицій; соціальний бар'єр виявляється у недостатньому рівні довіри до судової влади та обмеженій сприйнятності судового акта як авторитетного правового орієнтира. Наголошено, що системний характер таких бар'єрів пояснює, чому де-факто прецедентність в

Україні вже існує, однак її стабілізуючий потенціал реалізується лише частково. Окремо обґрунтовано значення Єдиного державного реєстру судових рішень, який має виконувати не лише функцію відкритості судової практики, а й функцію прецедентної навігації – ідентифікації, систематизації та моніторингу актуальності правових позицій.

Розроблено нормативну модель подальшої інституціоналізації прецедентної сили судових актів у системі національного права. Вона охоплює шість взаємопов'язаних елементів: визначення суб'єктів формування прецедентно-орієнтуючих правових висновків; окреслення предметних меж їх дії; встановлення ступеня юридичної зв'язаності відповідних судових орієнтирів; упорядкування механізмів контрольованого відступу; закріплення вимог до оприлюднення, систематизації та доступності актуальних правових позицій; упровадження кадрово-освітніх і професійно-методичних гарантій прецедентної компетентності. У межах запропонованої моделі де-факто прецедентність розглядається як ширше системне явище, що охоплює різні за юридичною силою форми впливу судових актів на майбутнє правозастосування.

У внутрішньодержавному вимірі прецедентна сила судових актів конкретизується через трирівневу шкалу юридичної зв'язаності. Перший рівень становлять рішення та висновки Конституційного Суду України як безумовно-обов'язкові акти конституційної юрисдикції. Другий рівень охоплює прецедентно-орієнтуючі правові висновки Верховного Суду, які для суб'єктів владних повноважень мають обов'язкове значення, а судами підлягають обов'язковому врахуванню при виборі й застосуванні відповідних норм права. Третій рівень становлять переконливі судові орієнтири, які не мають формалізованої обов'язкової сили, однак можуть використовуватися як додаткові аргументи правового мотивування за умови їх релевантності фактичним і правовим обставинам справи.

У дисертації обґрунтовано цілісний пакет законодавчих пропозицій, спрямованих на нормативне впорядкування прецедентної сили судових актів.

Зокрема, запропоновано доповнити статтю 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» положеннями щодо прецедентно-орієнтуючого значення правових висновків, сформульованих у постановах Великої Палати Верховного Суду, об'єднаних палат і палат касаційних судів у складі Верховного Суду. Обґрунтовано необхідність узгодження з цим підходом положень процесуальних кодексів щодо врахування правових висновків Верховного Суду, мотивування їх незастосування у разі неподібності правовідносин, а також ініціювання контрольованого відступу у встановленому процесуальному порядку. Запропоновано доповнити Закон України «Про доступ до судових рішень» положеннями щодо спеціального маркування, систематизації та навігаційного позначення прецедентно-орієнтуючих правових висновків у Єдиному державному реєстрі судових рішень. Окремо обґрунтовано доцільність закріплення професійно-освітніх модулів із методики застосування правових висновків Верховного Суду, рішень і висновків Конституційного Суду України та практики ЄСПЛ у системі підготовки суддів, прокурорів, працівників правоохоронних органів та інших суб'єктів правозастосування. Також запропоновано доповнити Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» нормою щодо офіційного перекладу та оприлюднення рішень палат і Великої Палати ЄСПЛ, ухвалених щодо інших держав, якщо вони містять правові позиції, значущі для правозастосовної практики України.

Дисертація є першим комплексним дослідженням прецедентної сили судових актів у національному судочинстві, у якому це явище розкрито через доктринальний аналіз природи судового прецеденту, порівняльно-правове дослідження форм його прояву, концептуальну модель де-факто прецедентності, типологію бар'єрів її інституціоналізації та конкретну нормативну модель упорядкування впливу судових актів на майбутнє правозастосування. У роботі доведено, що прецедентна сила в національному судочинстві не є тотожною класичній англосаксонській доктрині *stare decisis*, а проявляється через функціонально різні, але взаємопов'язані механізми:

практику ЄСПЛ як джерело конвенційного тлумачення, рішення та висновки Конституційного Суду України як безумовно-обов'язкові акти, прецедентно-орієнтуючі правові висновки Верховного Суду з обов'язком їх урахування судами та переконливі судові орієнтири. Отримані результати дають змогу розглядати прецедентну силу судових актів як реальний інструмент забезпечення єдності правозастосування, юридичної визначеності, реалізації принципу верховенства права та підвищення якості судочинства в сучасному українському правопорядку.

Ключові слова: судовий прецедент, прецедентна сила, судовий акт, правова позиція, *ratio decidendi*, *obiter dictum*, правозастосування, романо-германська правова система, правозастосовна практика, судова практика, судовий процес, судовий захист, судові рішення, Верховний Суд, практика ЄСПЛ.

SUMMARY

Ivaniv R. A. Precedential value of court decisions in national judicial procedures: problematic issues and specific features. – Qualification scientific work on the rights of a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in specialty 081 «Law». – Private institution of higher education «Kyiv International University». Kyiv, 2026.

The dissertation presents a comprehensive study of the precedential force of judicial acts in national judicial proceedings. It clarifies its doctrinal, normative, institutional, and procedural foundations, identifies problematic aspects of its functioning, and proposes a scientifically grounded normative model for the systemic ordering of the influence of judicial acts on the application of law. The initial methodological position of the study is to understand precedential force not as a mechanical transfer of the Anglo-Saxon doctrine of stare decisis into the continental legal tradition, but as a functional legal phenomenon that takes different forms depending on the specific features of the legal system, the role of judicial interpretation, the degree of normative consolidation of courts' legal conclusions, and the need to ensure the unity of the application of law.

The relevance of the topic is determined by the contradiction between the actual level of precedential force of judicial acts in national judicial proceedings and the degree of its normative regulation. In the context of dynamic and conflicting legislation, the growing role of judicial interpretation, European integration processes, and legal challenges caused by the full-scale armed aggression against Ukraine, the judicial system objectively needs stable legal guidelines to ensure uniformity of approaches in cases with similar factual and legal circumstances. This problem becomes particularly acute due to the emergence of a wide range of new categories of disputes related to compensation for destroyed and damaged property, the legal consequences of temporary occupation, the forced displacement of the population, and the protection of property, social, and other rights of persons affected by the war. Under such conditions, the precedential force of judicial acts acquires

significance not only as a theoretical legal category but also as a practical instrument for ensuring legal certainty, the predictability of judicial practice, and the implementation of the principle of the rule of law.

Within the study, three interrelated but independent concepts are distinguished. The precedential force of a judicial act is considered a generic concept denoting the ability of a legal conclusion formulated in a judicial act to go beyond the individual resolution of a specific case and influence the subsequent application of law in similar factual and legal circumstances. A precedent-oriented legal conclusion is defined as a form of realization of precedential force within the continental legal model, under which a court's legal position is not a classical Anglo-Saxon precedent but, within the limits established by law, must be taken into account or used as a legal guideline in the subsequent application of law. De facto precedent is characterized as a state of the legal order in which the precedential force of judicial acts actually manifests itself but remains normatively incomplete, fragmented, or unsystematically regulated. As proven in the dissertation, this state is characteristic of modern Ukrainian judicial proceedings and constitutes the starting point for developing a model of its further normative ordering.

For the first time in Ukrainian legal science, the precedential force of judicial acts in national judicial proceedings is disclosed through the conceptual model of de facto precedent. It is substantiated that this is not a matter of borrowing the classical doctrine of judicial precedent, but of the actual existence in the Ukrainian legal order of various forms of influence of judicial acts on the future application of law, differing in their legal force. It is shown that this model manifests itself in at least three interrelated dimensions: through the obligation to apply the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and the case law of the European Court of Human Rights as a source of law; through the procedural obligation to take into account the legal conclusions of the Supreme Court on the application of rules of law; and through the normative effect of decisions and opinions of the Constitutional Court of Ukraine, which are binding, final, and not subject to appeal. On this basis, it is proven that the key problem lies not in the

absence of the precedential force of judicial acts as such, but in the fragmented nature of its normative regulation, the uncertainty of the limits of legal positions, the lack of established criteria for identifying a normatively significant legal conclusion, and the absence of a coherent model for its application, modification, and updating.

The dissertation clarifies the nature of judicial precedent as a special legal phenomenon occupying an intermediate position between the application of law and normative regulation. It is proven that the precedential force of a judicial act is connected not with the entire text of a court decision, but with its normatively relevant legal conclusion, primarily formulated in the reasoning part and suitable for use in similar legal relations. In this context, the correlation between the concepts of “precedent”, “judicial precedent”, “legal position”, *ratio decidendi*, and *obiter dictum* is clarified. It is shown that judicial discretion cannot be equated with precedent, since it remains an element of the individual resolution of a specific case, whereas the precedential force of a judicial act is characterized by a general normative-guiding or argumentative-guiding effect.

A comparative legal analysis of the genesis of judicial precedent in the Anglo-Saxon legal family and the specific features of its functioning in common law countries is carried out. It is established that the classical model of judicial precedent was formed as a result of long-term institutional evolution, based on the centralization of judicial power, the professionalization of the judiciary, the development of the system of law reports, and the doctrine of *stare decisis*. At the same time, it is substantiated that even within common law, precedent is not homogeneous in terms of its degree of binding force, and different national models combine the stability of legal approaches with the possibility of their controlled evolution.

Special attention is paid to the study of the forms of precedential force in the Romano-Germanic legal family. It is proven that the modern continental legal tradition can no longer be described as one that completely excludes precedent. On the basis of a comparative analysis of modern continental legal orders, three main forms of its manifestation are identified: the guiding authority of established judicial

practice; the normative binding force of decisions of constitutional jurisdiction bodies; and the legislative recognition of individual judicial acts or the practice of higher courts as an auxiliary or precedent-oriented source of law. It is substantiated that these forms are compatible with the principle of the supremacy of statute, since they do not replace the law with a judicial act but ensure the uniform, consistent, and predictable application of legal norms. It is in this functional format that precedential force also manifests itself in the Ukrainian legal order.

Unlike existing approaches in the literature, which usually rely on one or two criteria, the dissertation proposes an improved four-criteria model for classifying judicial precedents. It combines their classification by legal force, influence on law, subject of formation, and branch affiliation. In addition, the expediency of distinguishing binding precedents into unconditionally binding and conditionally binding precedents, and declaratory precedents into confirmatory and interpretative precedents, is substantiated. It is shown that this classification has not only theoretical but also applied significance, since it makes it possible to determine more precisely the legal weight of a specific legal conclusion, the limits of its precedential force, the possibility of its application to similar legal relations, and the admissibility of a reasoned or controlled departure from it.

The dissertation examines the mechanism for forming precedent-oriented legal conclusions in national judicial proceedings. It is proven that the Constitutional Court of Ukraine and the Supreme Court play a key role in this mechanism, as their acts go beyond the individual resolution of a specific dispute and form general legal guidelines for the subsequent application of law. At the same time, the primary unit of such influence is not the judicial act as a document, but the legal conclusion formulated in it. Precedential influence is determined not by the mere existence of a decision, but by its ability to function as a normative-argumentative standard for cases with similar factual and legal circumstances.

A special place in the study is occupied by the analysis of the precedential character of the decisions of the European Court of Human Rights and their place in the system of national law of Ukraine. It is substantiated that ECtHR case law in

domestic judicial proceedings should be regarded as a source of Convention-based interpretation that has a dual nature. On the one hand, the Court's judgments are binding on the respondent state in a particular case. On the other hand, the legal positions formulated in them perform a precedent-oriented function for national courts on the basis of the direct provision of Article 17 of the Law of Ukraine "On the Enforcement of Judgments and Application of the Case Law of the European Court of Human Rights". The dissertation proposes approaches to the operational application of ECtHR case law in national judicial proceedings, which involve the proper identification of the relevant legal conclusion, its correlation with the factual circumstances of the case, and ensuring adequate transparency of judicial reasoning.

For the first time, the author proposes an analytical framework for describing the problems of the development of the precedential force of judicial acts as a system of six interrelated barriers: doctrinal-methodological, normative, institutional, procedural, informational, and social. It is proven that doctrinal uncertainty complicates the development of unified criteria for identifying a normatively significant legal conclusion; normative fragmentation does not ensure sufficient clarity regarding the limits of its effect; institutional and procedural factors weaken the stability of judicial practice; informational limitations complicate access to current legal positions; and the social barrier is manifested in an insufficient level of trust in the judiciary and a limited perception of a judicial act as an authoritative legal guideline. It is emphasized that the systemic nature of these barriers explains why *de facto* precedent already exists in Ukraine, but its stabilizing potential is only partially realized. The significance of the Unified State Register of Court Decisions is separately substantiated, as it should perform not only the function of ensuring the openness of judicial practice but also the function of precedential navigation – the identification, systematization, and monitoring of the relevance of legal positions.

A normative model for the further institutionalization of the precedential force of judicial acts in the system of national law is developed. It comprises six interrelated elements: identifying the subjects that formulate precedent-oriented legal conclusions; defining the substantive limits of their effect; establishing the degree of

legal binding force of the relevant judicial guidelines; ordering the mechanisms of controlled departure; establishing requirements for the publication, systematization, and accessibility of current legal positions; and introducing educational, professional, and methodological guarantees of precedential competence. Within the proposed model, *de facto* precedent is regarded as a broader systemic phenomenon encompassing various forms of influence of judicial acts on the future application of law, differing in their legal force.

In the domestic dimension, the precedential force of judicial acts is specified through a three-level scale of legal binding force. The first level consists of decisions and opinions of the Constitutional Court of Ukraine as unconditionally binding acts of constitutional jurisdiction. The second level includes precedent-oriented legal conclusions of the Supreme Court, which have binding significance for public authorities and must be taken into account by courts when choosing and applying the relevant rules of law. The third level consists of persuasive judicial guidelines that do not have formalized binding force but may be used as additional arguments in legal reasoning, provided that they are relevant to the factual and legal circumstances of the case.

The dissertation substantiates a comprehensive package of legislative proposals aimed at the normative ordering of the precedential force of judicial acts. In particular, it is proposed to supplement Article 13 of the Law of Ukraine “On the Judiciary and the Status of Judges” with provisions on the precedent-oriented significance of legal conclusions formulated in judgments of the Grand Chamber of the Supreme Court, joint chambers, and chambers of cassation courts within the Supreme Court. The necessity of aligning the provisions of procedural codes with this approach is substantiated, particularly regarding the consideration of the Supreme Court’s legal conclusions, the reasoning of their non-application where legal relations are not similar, and the initiation of a controlled departure in the established procedural manner. It is proposed to supplement the Law of Ukraine “On Access to Court Decisions” with provisions on special marking, systematization, and navigational designation of precedent-oriented legal conclusions in the Unified State

Register of Court Decisions. The expediency of introducing professional educational modules on the methodology of applying the legal conclusions of the Supreme Court, decisions and opinions of the Constitutional Court of Ukraine, and ECtHR case law into the training system for judges, prosecutors, law enforcement officers, and other actors involved in the application of law is separately substantiated. It is also proposed to supplement the Law of Ukraine “On the Enforcement of Judgments and Application of the Case Law of the European Court of Human Rights” with a provision on the official translation and publication of judgments of Chambers and the Grand Chamber of the ECtHR delivered against other states, if they contain legal positions significant for Ukraine’s legal practice.

The dissertation is the first comprehensive study of the precedential force of judicial acts in national judicial proceedings in which this phenomenon is disclosed through a doctrinal analysis of the nature of judicial precedent, a comparative legal study of the forms of its manifestation, a conceptual model of de facto precedent, a typology of barriers to its institutionalization, and a specific normative model for ordering the influence of judicial acts on the future application of law. The dissertation proves that precedential force in national judicial proceedings is not identical to the classical Anglo-Saxon doctrine of *stare decisis*, but manifests itself through functionally different yet interrelated mechanisms: ECtHR case law as a source of Convention-based interpretation, decisions and opinions of the Constitutional Court of Ukraine as unconditionally binding acts, precedent-oriented legal conclusions of the Supreme Court with the obligation of courts to take them into account, and persuasive judicial guidelines. The results obtained make it possible to consider the precedential force of judicial acts as a real instrument for ensuring the unity of the application of law, legal certainty, implementation of the principle of the rule of law, and improvement of the quality of judicial proceedings in the modern Ukrainian legal order.

Keywords: judicial precedent, precedential force, judicial act, legal position, *ratio decidendi*, *obiter dictum*, law enforcement, Romano-Germanic legal system, law

enforcement practice, judicial practice, judicial process, judicial protection, judicial decision, Supreme Court, ECHR practice.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Іванів А. Р. Судовий прецедент в англосаксонській правовій сім'ї. *Економіка. Фінанси. Право*, 2023. № 2. С. 17 – 22.
2. Іванів А. Р. Судовий прецедент в романо-германській правовій сім'ї. *Аналітично-порівняльне правознавство*, 2024. № 02. С. 35 – 43.
3. Іванів А. Р. Прецедентний характер рішень європейського суду з прав людини та їх місце в системі вітчизняного права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*», 2025. № 89. Частина 1. С. 60 – 69.
4. Бісюк О. С., Іванів А. Р. Прецедентна практика застосування МГП в умовах воєнного стану України: проблеми послідовності й механізми уніфікації. *Європейські перспективи*, 2025. № 4. С. 570 – 577.

Наукові праці які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Іванів А. Р. Переваги та недоліки судових прецедентів. *Технології, інструменти та стратегії реалізації наукових досліджень: матеріали V Міжнародної наукової конференції, м. Київ, 24 лютого, 2023 р. / Міжнародний центр наукових досліджень*. Вінниця: Європейська наукова платформа, 2023. С. 103 – 104.
2. Іванів А. Р. Види судових прецедентів. *Інновації та науковий потенціал світу: матеріали II Міжнародної наукової конференції, м. Київ, 21 квітня, 2023 р. / Міжнародний центр наукових досліджень*. Вінниця: Європейська наукова платформа, 2023. С. 34 – 36.
3. Іванів А. Р. Характерні риси судового прецеденту як джерела права. *Глобальні виклики та інновації: шляхи розвитку сучасної науки: збірник наукових праць з матеріалами I Міжнародної наукової конференції, м. Чернівці, 15 березня, 2024 р. / Міжнародний центр наукових досліджень*. Вінниця: ТОВ «УКРЛОГОС Груп, 2024. С. 79 – 81.
4. Іванів А. Р. Класифікація судових прецедентів за критерієм їх впливу на розвиток системи загального права. *Sectoral research XXI: characteristics and features: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the X International Scientific and Theoretical Conference, June 20, 2025. Chicago, USA: International Center of Scientific Research*. С. 47 – 51.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	20
ВСТУП.....	21
РОЗДІЛ 1. ГЕНЕЗА РОЗВИТКУ СУДОВОГО ПРЕЦЕДЕНТУ В СИСТЕМІ ПРАВА.....	38
1.1. Природа та сутність судового прецеденту.....	38
1.2. Судовий прецедент в англосаксонській правовій сім'ї.....	49
1.3. Судовий прецедент в романо-германській правовій сім'ї.....	66
Висновки до першого розділу.....	88
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ СУДОВОГО ПРЕЦЕДЕНТУ В СИСТЕМІ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА.....	91
2.1. Види судових прецедентів.....	91
2.2. Механізм вироблення судових прецедентів національною судовою системою.....	113
2.3. Прецедентний характер рішень Європейського суду з прав людини та їх місце в системі національного права.....	136
Висновки до другого розділу.....	157
РОЗДІЛ 3. СУДОВИЙ ПРЕЦЕДЕНТ В КОНТЕКСТІ МОДЕРНІЗАЦІЇ СИСТЕМИ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА.....	161
3.1. Проблематика розвитку судового прецеденту в системі національного права.....	161
3.2. Перспективи закріплення судового прецеденту в системі національного права.....	182
Висновки до третього розділу.....	201
ВИСНОВКИ.....	203
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	208

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВП ВС – Велика Палата Верховного Суду

ВС – Верховний Суд

ГПК України – Господарський процесуальний кодекс України

ЄДРСР – Єдиний державний реєстр судових рішень

ЄС – Європейський Союз

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини

КАС України – Кодекс адміністративного судочинства України

КПК України – Кримінальний процесуальний кодекс України

КС України – Конституційний Суд України

МВС України – Міністерство внутрішніх справ України

ООН – Організація Об'єднаних Націй

США – Сполучені Штати Америки

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ЦПК України – Цивільний процесуальний кодекс України

ABGB – Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch

BGB – Bürgerliches Gesetzbuch

BGH – Bundesgerichtshof

BVerfG – Bundesverfassungsgericht

ICLR – The Incorporated Council of Law Reporting for England and Wales

JCPC – Judicial Committee of the Privy Council

ZGB – Schweizerisches Zivilgesetzbuch

ВСТУП

Актуальність теми. Дослідження прецедентної сили судових актів у національному судочинстві набуває особливої наукової і практичної значущості у зв'язку з потребою забезпечення юридичної визначеності, передбачуваності правозастосування та єдності судової практики. Для сучасного українського правопорядку це питання має не суто доктринальний, а безпосередньо прикладний характер, оскільки функціонування права в конкретних спорах дедалі більше залежить від того, чи здатна судова система виробляти сталі підходи до тлумачення і застосування норм права у подібних правовідносинах. Саме в такому контексті судові рішення вищих інстанцій фактично виконують орієнтуючу функцію: у них закріплюються правові позиції, стандарти аргументації та критерії застосування норми права, які впливають на подальшу практику і формують правові очікування учасників суспільних відносин.

Ускладнення соціально-економічних відносин, розширення масиву нормативного регулювання та постійна зміна законодавства об'єктивно зумовлюють ситуацію, коли загально сформульована норма права не завжди забезпечує однаковий правовий результат без усталених орієнтирів її тлумачення та застосування. У цьому контексті прецедентність доцільно розуміти не як перенесення моделі «common law», а як функціональний механізм упорядкування судової практики, що забезпечує однаковість підходів у справах із подібними фактичними та правовими обставинами. Водночас у національній доктрині тривалий час зберігалася уявлення про несумісність судового прецеденту з романо-германською правовою традицією, яке ґрунтувалося на домінуванні закону та традиційному підході до розмежування повноважень законодавчої і судової влади. Проте розвиток українського правопорядку свідчить, що така постановка питання є надто спрощеною, оскільки верховенство закону не виключає нормативно-орієнтуючої ролі судової практики в тих межах, які не підміняють законодавця.

Актуальність дослідження підтверджується і практичним масштабом проблеми забезпечення єдності судової практики. За офіційними даними Верховного Суду, протягом 2018-2024 років для забезпечення єдності судової практики судовою палатою з розгляду справ щодо податків, зборів та інших обов'язкових платежів Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду було розглянуто 56 справ усім складом палати, з яких 7 – у 2024 році. Крім того, упродовж 2018-2024 років до реєстру усталених правових позицій колегій суддів КАС ВС внесено 1020 правових позицій, із них 95 – у 2024 році [163]. Водночас і в інших касаційних судах офіційна статистика фіксує значний обсяг справ, переданих для забезпечення єдності правозастосування: у 2024 році в Касаційному цивільному суді на розгляд Об'єднаної палати було передано 36 справ, а на розгляд Великої Палати Верховного Суду – 40 [47]; у Касаційному господарському суді – відповідно 4 і 5 справ [169]; у Касаційному кримінальному суді – 12 кримінальних проваджень на розгляд об'єднаної палати та 4 – на розгляд Великої Палати Верховного Суду [111]. Це свідчить не лише про наявність сталої потреби в уніфікації підходів, а й про формування значного масиву судових правових орієнтирів, що актуалізує питання їх належної ідентифікації, систематизації та застосування.

Українська правова реальність додатково актуалізує досліджувану проблематику тим, що елементи прецедентності вже фактично інтегровані в національну систему джерел права. На законодавчому рівні закріплено обов'язок застосовувати Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод та практику Європейського суду з прав людини як джерело права; процесуальне законодавство встановлює обов'язок судів враховувати висновки Верховного Суду щодо застосування норм права; рішення Конституційного Суду України, будучи пов'язаними з конституційним контролем і тлумаченням Основного Закону, мають нормативний вплив і формують загальнообов'язкові орієнтири для правозастосування. Отже, проблема полягає не у «наявності чи відсутності» прецеденту як такого, а у фрагментарності та частковій

невизначеності його юридичної сили, відсутності єдиних стандартів ідентифікації правового висновку, критеріїв його релевантності до подібних правовідносин і процедур контрольованої еволюції правових позицій. Додаткової ваги цій проблематиці надають сучасні загальнонаціональні виклики, зокрема повномасштабна війна, соціально-економічна нестабільність, міграційні процеси та руйнування інфраструктури. За таких обставин судочинство стикається з новими й нетиповими категоріями спорів, а потреба у стабільних правових орієнтирах і єдності практики лише зростає. Саме тому комплексне наукове осмислення прецедентної сили судових актів у національному судочинстві є своєчасним і необхідним.

Ступінь наукової розробленості теми. У профільній юридичній літературі проблематика судового прецеденту, судової практики та судової правотворчості дістала значне висвітлення, однак ступінь її опрацювання залишається нерівномірним залежно від аспекту дослідження. Насамперед у загальнотеоретичному вимірі питання природи судового прецеденту, його місця в системі джерел права, співвідношення із законом, судовою практикою та правотворчістю розроблялися у працях О. Берназюка, О. Бісюк, Ю. Волкової, Н. Гураленко, Т. Данченко, О. Дашковської, А. Комаренка, Л. Корчевної, Д. Кухнюка, Б. Малишева, М. Марченка, В. Мушенка, І. Овчаренка, Н. Оніщенко, О. Скакун, А. Суббота, О. Ткаченко, Р. Тополевського, В. Хачатуряна, С. Шевчука та ін. дослідників. У цих працях сформовано базові підходи до розуміння судового прецеденту як особливого правового явища, розкрито його зв'язок із судовою правотворчістю, юридичною аргументацією, тлумаченням права та забезпеченням єдності правозастосування. Водночас навіть на загальнотеоретичному рівні відсутня єдина позиція щодо того, чи слід розглядати судовий прецедент виключно як джерело права країн загального права, чи як ширше правове явище, здатне виявлятися і в континентальних правопорядках у формі прецедентно-орієнтуючого впливу судової практики.

Окрему групу становлять дослідження, присвячені функціонуванню прецеденту в англосаксонській правовій сім'ї. У працях Г. Бермана,

В. Бернхема, Р. Давида, Н. Даксбері, Р. Кросса, Х. Кьотца, Д. Ллойда, Р. Уолкера, К. Цвайгерта, Ф. Шауера, Б. Шварца та ін. дослідників розкрито історичні передумови становлення прецедентного права, зміст доктрини «*stare decisis*», значення «*ratio decidendi*» й «*obiter dictum*», а також особливості взаємодії судового прецеденту із законодавством у країнах загального права. Названі праці мають фундаментальне значення для розуміння класичної моделі судового прецеденту, однак вони переважно зосереджені на англійській та американській традиціях і не ставлять за мету комплексно пояснити, яким чином прецедентні механізми можуть трансформуватися в умовах сучасних континентальних правопорядків, зокрема в Україні.

Іншу тематичну групу становлять праці, у яких досліджується місце судового прецеденту та судової практики в романо-германській правовій сім'ї. Для цілей цього дослідження принципового значення набувають праці, у яких аналізується співвідношення закону, судової практики та правової доктрини як елементів системи джерел права, а також досліджується роль конституційних судів і верховних судових інстанцій у виробленні правових позицій, здатних набувати прецедентної сили в континентальних правопорядках. Такі питання розглядалися у працях О. Берназюка, В. Городовенка, Н. Гураленко, В. Данішевської, О. Дашковської, М. Марченка, Р. Саммерса, В. Туманова, І. Шевчука та ін. дослідників. Значення цих праць полягає в тому, що в них показано: у континентальному праві судова практика давно перестала бути лише технікою застосування закону й дедалі частіше виконує інтерпретаційну, конкретизуючу та уніфікуючу функції. Проте питання про межі такого впливу, юридичну силу правових позицій і механізми їх інституціоналізації в національному судочинстві все ще не мають усталеного вирішення.

Окрему увагу слід приділити працям, у яких досліджується українська специфіка сприйняття судового прецеденту. У вітчизняній науці проблеми судового прецеденту, ролі правових позицій Верховного Суду, рішень Конституційного Суду України, судової практики як джерела права, а також впливу практики Європейського суду з прав людини розглядалися у працях

В. Данішевської, В. Завидняка, А. Комаренка, М. Мазура, Б. Малишева, І. Овчаренка, Н. Пархоменко, Ю. Попова, І. Ситар, Д. Хорошковської, О. Чернецької, С. Шевчука та ін. дослідників. Ці роботи заклали теоретичне підґрунтя для осмислення де-факто прецедентності в українському правопорядку, однак у більшості випадків вони або зосереджені на окремих інститутах, або аналізують лише один із вимірів проблеми – конституційний, процесуальний, міжнародно-правовий чи теоретико-правовий.

Найбільш близькими до теми дисертації є спеціальні дослідження, присвячені судовому прецеденту, судовій практиці та судовій правотворчості. Зокрема, у дисертаційній роботі Б.В. Малишева [67] судовий прецедент проаналізовано як особливий елемент правової системи Англії, з'ясовано його теоретико-правову природу, основні ознаки та місце в системі джерел права. Праця А.А. Марченка [71] присвячена судовому прецеденту в правовій системі України, його історико-правовим передумовам, зв'язку із судовою практикою та ролі українських і міжнародних судів у формуванні прецедентних підходів. Д.Ю. Хорошковська [175] дослідила роль судової практики в системі джерел права України, зосередивши увагу на її значенні для тлумачення та застосування норм права. Н.Д. Слотвінська [151] здійснила загальнотеоретичний аналіз судової практики як джерела права, розкрила її властивості, структуру та тенденції розвитку в сучасних правових системах. Наукове значення цих праць полягає в тому, що вони сформулювали важливу основу для подальшого осмислення судового прецеденту, судової практики та правових позицій вищих судових інстанцій. Водночас у зазначених працях не здійснено комплексного аналізу саме прецедентної сили судових актів у сучасному національному судочинстві України, не розкрито системно бар'єри її інституціоналізації, а також недостатньо висвітлено питання нормативного впорядкування механізмів ідентифікації, застосування, оновлення та мотивованого відступу від правових позицій вищих судів. Загалом, незважаючи на наявність значного наукового доробку, комплексного дослідження прецедентної сили судових актів в умовах де-факто прецедентності

національного судочинства із системним аналізом бар'єрів її інституціоналізації в українській науці не здійснено. Саме ця обставина зумовлює наукову актуальність і практичну значущість обраної теми дисертації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертацію виконано в межах наукових тем Навчально-наукового інституту міжнародних відносин та права «Тенденції розвитку сучасної правової науки в умовах інтеграційних процесів: теоретичні та практичні аспекти» (номер державної реєстрації 0120U100413) та «Сучасні виклики міжнародно-правових відносин і роль України у формуванні світового правопорядку» (номер державної реєстрації 0122U000743). Тема дисертаційного дослідження відповідає першій із названих наукових тем у тій частині, що стосується теоретико-правового осмислення трансформації системи джерел права, ролі судової практики у правовому регулюванні, а також пошуку сучасних механізмів забезпечення юридичної визначеності та єдності правозастосування в умовах інтеграційних процесів. Зв'язок із другою науковою темою виявляється у дослідженні впливу європейських стандартів прав людини, практики Європейського суду з прав людини та сучасних міжнародно-правових механізмів захисту прав людини на формування прецедентно-орієнтованих підходів у національному судочинстві України.

Дисертаційне дослідження узгоджується з положеннями Стратегії розвитку Національної академії правових наук України на 2021-2025 роки [159] у частині розвитку фундаментальних і прикладних досліджень у галузі права. Крім того, дослідження відповідає стратегічному напрямку модернізації правосуддя, визначеному Стратегією розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки [160], яка закріпила орієнтацію на забезпечення сталого функціонування системи правосуддя з урахуванням міжнародних стандартів і практик.

Мета і завдання дослідження. Мета роботи полягає у комплексному науковому осмисленні прецедентної сили судових актів у національному

судочинства, з'ясуванні її доктринальних, нормативних та інституційно-процедурних засад, а також у розробленні теоретично обґрунтованих і практично значущих підходів до її системного впорядкування та можливого законодавчого закріплення з метою забезпечення єдності судової практики, юридичної визначеності й передбачуваності правозастосування. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі *завдання*:

- розкрити природу та сутність судового прецеденту як особливого правового явища, визначити його місце в системі джерел права, з'ясувати його основні ознаки, функції та структурні елементи, а також уточнити співвідношення судового прецеденту із суміжними правовими категоріями;

- простежити генезу становлення та розвитку судового прецеденту в англосаксонській правовій сім'ї, виокремити історичні передумови його утвердження, розкрити зміст доктрини «stare decisis» та визначити особливості структурної побудови й дії прецеденту в країнах загального права;

- дослідити особливості сприйняття, функціонування та еволюції судового прецеденту в романо-германській правовій сім'ї, з'ясувати його співвідношення із законом, судовою практикою та правовою доктриною, а також визначити форми прояву прецедентності в сучасних континентальних правопорядках;

- здійснити класифікацію судових прецедентів, встановити критерії їх поділу за ступенем обов'язковості, впливом на право, суб'єктом формування та галузевою належністю, а також з'ясувати теоретичне і практичне значення такої класифікації для правозастосовної діяльності;

- охарактеризувати механізм вироблення прецедентно-орієнтуючих правових висновків у національній судовій системі, визначити роль Конституційного Суду України та Верховного Суду у формуванні правових позицій;

- дослідити прецедентний характер рішень Європейського суду з прав людини, визначити критерії їх віднесення до джерел права, розкрити їх місце в

системі національного права України та встановити особливості їх застосування в діяльності національних судів;

– виявити основні проблеми розвитку судового прецеденту в системі національного права, розкрити зміст доктринально-методологічних, нормативних, інституційних, процедурних, інформаційних і соціальних бар'єрів, що ускладнюють інституціоналізацію прецедентної сили судових актів;

– обґрунтувати перспективи закріплення судового прецеденту в системі національного права, визначити умови та напрями його нормативної інституціоналізації, встановити межі обов'язковості правових позицій вищих судів, а також сформулювати пропозиції щодо вдосконалення законодавства і правозастосовної практики у відповідній сфері.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини у сфері здійснення правосуддя, пов'язані з формуванням, визнанням і дією прецедентної сили судових актів у національному судочинстві.

Предметом дослідження є прецедентна сила судових актів та доктринальні, нормативні й інституційно-процедурні засади її закріплення і розвитку в національному судочинстві.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертації становить сукупність загальнонаукових, спеціально-юридичних та філософських методів, застосованих у взаємозв'язку для дослідження природи судового прецеденту, механізмів формування прецедентної сили судових актів та особливостей її прояву в національному судочинстві. Загальну логіку дослідження визначив діалектичний метод, який дав змогу розкрити розвиток уявлень про судовий прецедент, простежити взаємозв'язок закону, судового тлумачення та правових позицій вищих судів, а також з'ясувати динаміку інституціоналізації прецедентної сили судових актів у сучасному правопорядку (підрозділи 1.1, 2.2, 3.1, 3.2).

Системний метод застосовано для розгляду прецедентної сили судових актів як складника цілісного механізму правового регулювання, що функціонує

у взаємодії з нормативно-правовими актами, судовою практикою, принципом юридичної визначеності та інституційною структурою судової влади. За допомогою цього методу досліджено також функції прецедентної сили судових актів, а бар'єри інституціоналізації прецедентності розглянуто як взаємопов'язану систему доктринально-методологічних, нормативних, інституційних, процедурних, інформаційних і соціальних чинників (підрозділи 1.1, 1.3, 2.2, 2.3, 3.1, 3.2).

Формально-догматичний метод використано для аналізу Конституції України, законів України, процесуальних кодексів, актів Конституційного Суду України, Верховного Суду та нормативного регулювання застосування практики Європейського суду з прав людини. За допомогою цього методу встановлено зміст правових приписів, що визначають статус судових актів, порядок врахування висновків Верховного Суду, юридичні наслідки рішень Конституційного Суду України та особливості використання практики ЄСПЛ у національному судочинстві (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 3.2).

Герменевтичний метод застосовано для тлумачення змісту ключових правових категорій і судових актів, зокрема понять «судовий прецедент», «правова позиція», «ratio decidendi», «obiter dictum», а також для з'ясування реального змісту правових висновків вищих судів, меж їх застосування та передбачуваності правових наслідків такого застосування у подібних правовідносинах (підрозділи 1.1, 1.2, 1.3, 2.1, 2.2, 2.3, 3.1, 3.2).

Порівняльно-правовий метод став основою зіставлення моделей функціонування судового прецеденту в англосаксонській і романо-германській правових сім'ях, а також дав змогу виявити сумісні з континентальною традицією форми нормативного закріплення прецедентно-орієнтуючих судових актів і використати відповідний досвід для обґрунтування можливих напрямів розвитку національного законодавства (підрозділи 1.2, 1.3, 3.2).

Історико-правовий метод використано для дослідження генези судового прецеденту, еволюції доктрини «stare decisis», розвитку судової правотворчості

та зміни уявлень про місце судової практики в системі джерел права в різних правових сім'ях (підрозділи 1.1, 1.2, 1.3).

Метод наукового моделювання використано для формування пропозицій щодо нормативного впорядкування прецедентної сили судових актів, визначення меж обов'язковості правових висновків вищих судів, процедур мотивованого відступу від них та напрямів удосконалення законодавства у цій сфері (підрозділи 3.2).

У процесі дослідження також використовувалися загальнологічні прийоми аналізу, синтезу, індукції та дедукції, які забезпечили послідовний перехід від загальнотеоретичних положень до оцінки конкретних проявів прецедентності в національному судочинстві та до формулювання узагальнених висновків. Застосування зазначеного методологічного інструментарію в сукупності забезпечило обґрунтованість теоретичних положень і практичних висновків дисертації, а також дало змогу сформулювати цілісне бачення умов, меж і процедур інституціоналізації прецедентної сили судових актів у національному судочинстві.

Нормативну базу дисертаційного дослідження становлять насамперед положення Конституції України, зокрема норми, що визначають засади здійснення правосуддя та статус рішень Конституційного Суду України; положення Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [117], передусім статті 13 і 36, які закріплюють роль Верховного Суду в забезпеченні єдності судової практики та значення його висновків щодо застосування норм права; положення Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [113], зокрема статті 17 щодо застосування судами Конвенції та практики Суду як джерела права; а також положення Закону України «Про доступ до судових рішень» [112], які пов'язують відкритість судових рішень із прогнозованістю судової практики та однаковим застосуванням законодавства. Нормативну основу дослідження доповнюють приписи процесуальних кодексів України, насамперед ч. 4 ст. 263 ЦПК України [178], ч. 4 ст. 236 ГПК України [18] та ч. 5 ст. 242 КАС України [52], що

визначають порядок врахування висновків Верховного Суду, а також норми щодо застосування аналогії закону й аналогії права та процесуальних форм реалізації прецедентно-орієнтуючого впливу судових актів у національному судочинстві.

Емпіричну базу дисертаційного дослідження становлять матеріали Єдиного державного реєстру судових рішень, рішення й постанови Конституційного Суду України, Верховного Суду та Європейського суду з прав людини, офіційні огляди судової практики й аналітичні матеріали Верховного Суду, зокрема матеріали щодо забезпечення єдності судової практики та узагальнення правових позицій касаційних судів, а також статистичні й інформаційно-аналітичні матеріали Державної судової адміністрації України щодо функціонування судової системи та навантаження на суддів. Емпіричну основу дослідження доповнюють соціологічні дані про рівень суспільної довіри до судової влади, зокрема результати опитувань Київського міжнародного інституту соціології та Центру Разумкова за 2024-2025 роки, які дали змогу оцінити соціальний контекст сприйняття судової влади та прецедентно-орієнтуючої ролі судових актів у сучасному українському суспільстві. Сукупність зазначених джерел дала змогу зіставити нормативну модель прецедентної сили судових актів із реальною практикою її формування, застосування та сприйняття в національному судочинстві.

Наукова новизна одержаних результатів визначається передусім обраною темою дисертації та її спрямованістю на комплексний аналіз прецедентної сили судових актів у системі національного судочинства. Дисертація є багатоаспектним науковим дослідженням, спеціально присвяченим проблемним питанням і особливостям функціонування судового прецеденту в Україні в умовах постреформеної трансформації судової влади та модернізації процесуального законодавства. Робота має цілісний характер, ґрунтується на аналізі чинного законодавства, практики Верховного Суду, Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини в їхньому взаємозв'язку й спрямована на обґрунтування необхідності нормативного

впорядкування прецедентної складової як інструменту забезпечення єдності судової практики та юридичної визначеності в національному правопорядку. До найбільш важливих положень, що містять наукову новизну, належать такі:

вперше:

- обґрунтовано цілісну концептуальну модель де-факто прецедентності в національному судочинстві як результат поступової інституціоналізації прецедентної сили судових актів у межах континентальної правової традиції, що виявляється у взаємопов'язаних вимірах – обов'язковості застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики ЄСПЛ як джерела права, процесуальному обов'язку враховувати правові висновки Верховного Суду та нормативному ефекті рішень Конституційного Суду України;

- запропоновано авторську рамку опису проблематики прецедентної сили як системи взаємопов'язаних проблемних вузлів різної природи – доктринально-методологічних, нормативних, інституційних, процедурних, інформаційних і соціальних, що по-різному впливають на єдність судової практики, передбачуваність правозастосування та якість судового мотивування.

удосконалено:

- понятійно-категоріальний апарат дослідження прецедентної сили судових актів шляхом уточнення змісту та співвідношення понять «прецедент», «судовий прецедент», «правова позиція», «ratio decidendi» та «obiter dictum», а також через конкретизацію їх значення для мотивувальної частини судового рішення і практики застосування права;

- класифікаційну модель судових прецедентів, яка поєднує чотири взаємодоповнювальні критерії – за юридичною силою, за впливом на право, за суб'єктом формування та за галузевою належністю, що дає змогу цілісно визначати місце прецеденту в ієрархії судової практики, межі його дії та особливості функціонування у національному правопорядку.

дістало подальшого розвитку:

- положення про методологічну суперечність між традиційною континентальною доктринальною установкою щодо ненормативності судової практики та законодавчо визнаною обов’язковістю практики ЄСПЛ як джерела права, що зумовлює потребу у внутрішньо узгодженій моделі легітимації, функцій і меж прецедентності в національному правопорядку;

- аргументація щодо впливу динамічності, колізійності й оціночності законодавства на прецедентну силу судових актів, зокрема через явища прискореного старіння правових позицій та конкуренції тлумачень у перехідних режимах правового регулювання;

- наукові підходи до оцінки інституційних та інформаційних передумов прецедентності, включно з обґрунтуванням ролі Єдиного державного реєстру судових рішень як інфраструктури не лише відкритості, а й прецедентної навігації – пошуку, ідентифікації актуальності правової позиції, фіксації відступів та виявлення змін у практиці;

- підходи до поєднання вимог єдності та передбачуваності судової практики з гарантіями незалежності судді через підвищення стандартів аргументації, визначення критеріїв релевантності правових позицій та окреслення процесуально передбачуваних механізмів їх керованої еволюції;

- підходи до застосування практики ЄСПЛ у національному судочинстві через акцентування на операційному використанні прецеденту – доборі релевантних рішень і конкретних фрагментів мотивування, співвіднесенні їх із фактичними обставинами справи та забезпеченні прозорості судової аргументації.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані:

- у науково-дослідній діяльності – положення, висновки та узагальнення дисертації можуть слугувати теоретико-методологічною основою для подальших досліджень прецедентної сили судових актів, механізмів забезпечення єдності судової практики, методології виокремлення «ratio

decidendi», співвідношення судової практики та законодавства в умовах колізійності й прогалин, а також імплементації стандартів Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики ЄСПЛ у національному судочинстві (Акт впровадження у освітній процес та науково-дослідну роботу ВНЗ «Київський університет ринкових відносин» № 58 від 23.02.2026р.);

– у *правотворчості* – сформульовані пропозиції та рекомендації можуть бути використані під час удосконалення національного законодавства у частині нормативного визначення юридичної сили правових висновків Верховного Суду, критеріїв релевантності та меж їх обов’язковості, процедур «контрольованого відступу», вимог до мотивування відступу й стандартів оприлюднення та доступності прецедентних орієнтирів у ЄДРСР;

– у *правозастосовній практиці* – розроблені підходи можуть бути застосовані судами всіх інстанцій, а також іншими суб’єктами правозастосування для підвищення якості тлумачення й застосування норм права у подібних правовідносинах, забезпечення одноманітності судової практики, дисциплінування судового розсуду, обґрунтованості посилань на правові позиції Верховного Суду, коректного врахування практики ЄСПЛ та належного мотивування відступу від усталених правових висновків (Акт впровадження в практичну діяльність Бюро експертного забезпечення та ринкового моніторингу Українського національного комітеру Міжнародної Торгової Палати (ICC Ukraine) від 26.02.2026р. та Акт про впровадження результатів дисертаційного дослідження в роботу Північного апеляційного господарського суду від 01.05.2026р. № 09-23/930/26);

в *освітньому процесі* – матеріали дисертації можуть бути використані під час підготовки та викладання навчальних дисциплін «Теорія держави і права», «Цивільний процес», «Господарський процес», «Законотворчий процес», «Конституційні та міжнародні правові засади захисту прав людини», «Верховенство права», «Кримінальне процесуальне право» та «Судові системи та порівняльне судове право» та ін., а також у системі підготовки, перепідготовки й підвищення кваліфікації суддів і працівників апаратів судів,

прокурорів та адвокатів (Акт впровадження у освітній процес та науково-дослідну роботу ВНЗ «Київський університет ринкових відносин» № 58 від 23.02.2026р. та Акт впровадження у в освітній процес ПЗВО «Київський міжнародний університет» № 317 від 17.02.2026р.);

Особистий внесок здобувача полягає у самостійному здійсненні комплексного теоретико-правового дослідження прецедентної сили судових актів у національному судочинстві, проблемних питань її функціонування та особливостей закріплення в системі національного права. Усі наукові положення, висновки та пропозиції, сформульовані в дисертації, розроблені автором особисто на основі аналізу наукових джерел, нормативно-правових актів України та зарубіжних держав, матеріалів національної і міжнародної судової практики, а також доктринальних підходів до розуміння судового прецеденту, судової правотворчості та ролі правових позицій вищих судових інстанцій у механізмі правового регулювання. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, у дисертаційній роботі використано лише ті ідеї та положення, які є результатом особистих досліджень автора.

Здобувачем самостійно здійснено систематизацію та тлумачення ключових понять, пов'язаних із судовим прецедентом і прецедентною силою судових актів, сформульовано авторське бачення природи та сутності судового прецеденту, його місця в системі джерел права, узагальнено особливості функціонування прецеденту в англосаксонській і романо-германській правових сім'ях, досліджено механізм вироблення судових прецедентів національною судовою системою, прецедентний характер рішень Європейського суду з прав людини, а також запропоновано науково обґрунтовані напрями вдосконалення законодавчого регулювання й правозастосовної практики у сфері інституціоналізації прецедентної сили судових актів у національному судочинстві. Використання ідей, наукових результатів і текстів інших авторів супроводжується обов'язковими посиланнями на відповідні джерела.

За результатами проведеного дослідження опубліковано 8 наукових праць, з яких 4 статті – у наукових виданнях за обраною спеціальністю,

включених до Переліку наукових фахових видань України, та 4 тези доповідей, опублікованих у збірниках матеріалів всеукраїнських і міжнародних науково-практичних конференцій.

Апробація матеріалів дисертації здійснювалася шляхом участі здобувача у наукових і науково-практичних конференціях, у межах яких обговорювалися ключові положення дослідження, зокрема щодо природи та сутності судового прецеденту, особливостей його функціонування в англосаксонській і романо-германській правових сім'ях, механізму вироблення судових прецедентів національною судовою системою, прецедентного характеру рішень Європейського суду з прав людини, проблем розвитку судового прецеденту в системі національного права, а також перспектив закріплення судового прецеденту в системі національного права України.

Основні положення дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри публічного та європейського права Навчально-наукового інституту міжнародних відносин та права Київського міжнародного університету, а також були оприлюднені й пройшли апробацію на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних заходах, зокрема: «Технології, інструменти та стратегії реалізації наукових досліджень» (24 лютого 2023 року, Вінниця); «Інновації та науковий потенціал світу» (21 квітня 2023 року, Вінниця); «Глобальні виклики та інновації: шляхи розвитку сучасної науки» (15 березня 2024 року, Вінниця); «Sectoral research XXI: characteristics and features» (20 June 2025, Chicago, USA).

Положення та висновки дисертації пройшли апробацію також шляхом оприлюднення результатів дослідження у наукових публікаціях, що відповідають вимогам до фахових видань у галузі права:

- Іванів А. Р. Судовий прецедент в англосаксонській правовій сім'ї. *Економіка. Фінанси. Право*, 2023. № 2. С. 17 – 22;
- Іванів А. Р. Судовий прецедент в романо-германській правовій сім'ї. *Аналітично-порівняльне правознавство*, 2024. № 02. С. 35 – 43;
- Іванів А. Р. Прецедентний характер рішень Європейського суду з прав людини та їх місце в системі вітчизняного права. *Науковий вісник*

Ужгородського національного університету. Серія «Право», 2025. № 89. Частина 1. С. 60 – 69;

- Бісюк О. С., Іванів А. Р. Прецедентна практика застосування МГП в умовах воєнного стану України: проблеми послідовності й механізми уніфікації. *Європейські перспективи*, 2025. № 4. С. 570 – 577.

Окремі результати дисертаційного дослідження були використані під час підготовки наукових і навчально-методичних матеріалів, а також у межах освітнього процесу та подальшої науково-дослідної роботи за відповідною проблематикою.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота містить вступ, три розділи, у межах яких виокремлено вісім підрозділів, висновки до кожного розділу, загальні висновки та список використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 232 сторінок машинописного тексту, з яких основний текст складає 194 сторінки, що відповідає встановленим вимогам до робіт цього виду. Список використаних джерел охоплює 251 найменування, які розміщені на 24 сторінках машинописного тексту.

РОЗДІЛ 1

ГЕНЕЗА РОЗВИТКУ СУДОВОГО ПРЕЦЕДЕНТУ В СИСТЕМІ ПРАВА

1.1. Природа та сутність судового прецеденту

Однією з ключових проблем загальної теорії права є визначення місця судового прецеденту в системі джерел права та його співвідношення із законом і правовим звичаєм. У науковій літературі усталився підхід, відповідно до якого в різних правових сім'ях співвідношення цих джерел є неоднаковим: у країнах загального права судові рішення можуть набувати прецедентного значення, тоді як у країнах романо-германської традиції провідна роль належить нормативно-правовому акту [67; 184; 206]. У зв'язку з цим дослідження природи судового прецеденту потребує розмежування правотворчості як діяльності зі створення нормативно-правових актів і судової практики, в межах якої формуються правові позиції, здатні впливати на подальше застосування права.

Місце судового прецеденту в системі джерел права не є однаковим для різних правових сімей і не може бути охарактеризоване за допомогою універсальної ієрархічної моделі. У країнах англосаксонської правової традиції прецедент належить до основних джерел права, тоді як у романо-германській правовій сім'ї його роль переважно пов'язується з тлумаченням, конкретизацією та розвитком положень закону [67; 206; 251]. Саме тому юридична сила та регулятивне значення прецеденту визначаються не абстрактним «проміжним становищем» між законом і звичаєм, а особливостями конкретної правової системи, статусом судового органу та характером сформульованого у рішенні правового висновку. У цьому аспекті судовий прецедент може взаємодіяти як із нормативно-правовим актом, так і з правовим звичаєм, однак форми і наслідки такої взаємодії залежать від історичних та доктринальних особливостей відповідної правової сім'ї.

Подібність судового прецеденту до інших джерел права проявляється насамперед у його здатності виходити за межі індивідуального вирішення конкретної справи та впливати на невизначене коло суб'єктів, які можуть опинитися в аналогічних правових ситуаціях. Крім того, у правових системах, де прецедент визнається джерелом права, сформульований у ньому правовий висновок може мати обов'язкову або орієнтуючу силу для подальшої правозастосовної практики. Відмінність прецеденту від інших джерел права виявляється в тому, що, на відміну від нормативно-правового акта, він виникає безпосередньо в процесі розгляду і вирішення конкретних справ. У прецеденті відбувається унікальне поєднання правотворчості та правозастосування: судові органи не лише застосовують існуючі норми, а й формують нові правові принципи, обов'язкові для застосування в аналогічних ситуаціях у майбутньому. Крім того, прецедент визнається джерелом права не в усіх правових системах: у правових системах загального права він посідає провідне місце, тоді як у правових системах континентальної традиції його значення істотно варіюється – від визнання до повного заперечення.

У сучасних континентальних правових системах нормативно-правовий акт залишається основною формою вираження правових норм. Водночас законодавче регулювання не завжди встигає своєчасно реагувати на динаміку суспільних відносин, що зумовлюється як складністю законодавчої процедури, так і об'єктивною неможливістю заздалегідь передбачити все різноманіття життєвих ситуацій. Унаслідок цього в правовому регулюванні виникають прогалини, колізії та інші дефекти. У цьому зв'язку слушною видається позиція В.В. Лазарєва, який пов'язував виникнення прогалин у праві з тим, що право формується як результат соціального розвитку, але проходить через свідомість і волю суб'єктів правотворчості, а тому не завжди здатне своєчасно охопити нові суспільні відносини [217]. Водночас таке пояснення потребує уточнення: прогалини є наслідком не лише відставання правотворчості від соціальної динаміки, а й недосконалості законодавчої техніки, фрагментарності нормативного регулювання та швидкої зміни суспільних потреб. Саме за таких

умов особливого значення набуває судова практика, яка через тлумачення і конкретизацію норм права сприяє подоланню невизначеності у правозастосуванні.

Прогалини у праві є невід'ємним явищем будь-якої правової системи, оскільки передбачити всі обставини, що потребують правового регулювання, неможливо навіть за умови якісної нормотворчої роботи. Виявлення прогалини зумовлює обов'язок уповноважених органів розпочати правотворчу роботу з її усунення; до завершення цього процесу виникає необхідність у її подоланні безпосередньо у процесі правозастосування. Рішення, ухвалене у конкретній справі, може набути прецедентного значення не саме по собі, а завдяки сформульованому в ньому правовому висновку, який надалі використовується як орієнтир при вирішенні подібних справ. Саме тому прецедентне значення має не весь текст судового акта, а той його змістовий елемент, що містить нормативно релевантний підхід до застосування норми права. По суті, судовий прецедент спрямований на врегулювання тих суспільних відносин, які залишилися поза увагою законодавця.

Разом із тим слід підкреслити, що в межах романо-германської правової традиції, до якої належить і правова система України, суд не покликаний підміняти законодавця у здійсненні первинної правотворчості. Нормативно-правовий акт у цій моделі права посідає провідне місце в системі джерел права, оскільки саме він встановлює загальні правила регулювання суспільних відносин. За таких умов судовий прецедент виконує допоміжну й конкретизуючу функцію: він сприяє подоланню прогалин, уточненню змісту правових норм і забезпеченню однаковості правозастосування, не підміняючи законодавче регулювання. Тому взаємозв'язок між законом і судовим прецедентом у континентальній правовій системі доцільно розглядати не як протиставлення, а як функціональне співвідношення, у межах якого закон зберігає пріоритет, а судова практика забезпечує його належне тлумачення й послідовне застосування.

У правових системах континентальної традиції суд не може відмовити у розгляді справи з мотивів прогалин, неповноти чи суперечливості правового регулювання. У таких випадках для подолання прогалин застосовуються аналогія закону або аналогія права. Аналогія закону полягає у застосуванні норми, що регулює подібні за змістом правовідносини, тоді як аналогія права передбачає вирішення справи на підставі загальних засад і принципів права. У правових системах загального права іншим механізмом забезпечення визначеності виступає судовий прецедент, за якого раніше сформульована судова правова позиція використовується під час розгляду аналогічних справ у майбутньому. Отже, аналогія закону, аналогія права та судовий прецедент є самостійними юридичними механізмами подолання невизначеності у правовому регулюванні, які не слід ототожнювати між собою.

Поняття «прецедент» (від лат. *praecedens* – попередній) вживається у двох значеннях: загальному – як подія чи збіг обставин, що мали місце в минулому і слугують прикладом або виправданням для подальших подібних випадків; та юридичному – як рішення суду у конкретній справі, що є обов’язковим для судів при вирішенні аналогічних справ, а обґрунтування якого становить обов’язкове правило для інших судів. Великий тлумачний словник сучасної української мови закріплює аналогічний підхід, визначаючи судовий прецедент як рішення суду щодо певної справи, яке є взірцем для судів при вирішенні аналогічних справ [8, с. 1108]. У межах цього дослідження термін «прецедент» вживається виключно в юридичному значенні.

Правовий (юридичний) прецедент є родовим поняттям, яке охоплює як класичну прецедентну модель країн загального права, так і окремі форми прецедентного впливу у правових системах континентальної традиції. Узагальнюючи доктринальні підходи, доцільно виокремити загальнотеоретичні ознаки правового прецеденту.

По-перше, нормативна значущість: прецедент містить правовий висновок, який виходить за межі індивідуального вирішення конкретної справи та може використовуватися як орієнтир у подальшій правозастосовній практиці. У

правових системах, де судовий прецедент визнається джерелом права, такий висновок може набувати обов'язкової сили; у континентальних системах він частіше виконує функцію тлумачення, конкретизації та уніфікації застосування правових норм.

По-друге, казуїстичність: прецедент формується на підставі конкретної життєвої ситуації, яка стала предметом судового розгляду. Саме тому його зміст безпосередньо пов'язаний із фактичними обставинами справи, а застосування прецеденту в майбутньому потребує встановлення подібності між новою справою та прецедентною ситуацією.

По-третє, інституційна множинність: у правових системах, де прецедент відіграє вагомий роль, його формування може бути пов'язане з діяльністю різних судових інстанцій, рішення яких мають неоднакову юридичну силу. Це зумовлює існування значного масиву прецедентних рішень та потребу в їх ієрархізації.

По-четверте, потенційна конкуренція прецедентних підходів: у правозастосуванні можуть виникати різні, а інколи й суперечливі підходи до вирішення подібних справ. Це зумовлює потребу в механізмах узгодження судової практики, визначення пріоритету правових позицій та подолання розбіжностей у тлумаченні норм права.

По-п'яте, динамічність: прецедентне регулювання здатне адаптуватися до зміни суспільних відносин шляхом уточнення, конкретизації або перегляду раніше сформульованих правових позицій. Саме ця риса забезпечує можливість еволюційного розвитку судової практики без негайного внесення змін до законодавства.

У юридичній науці відсутнє єдине розуміння судового прецеденту, що зумовлено різними методологічними підходами до його природи, форми вираження та функціонального призначення. Частина дослідників розглядає судовий прецедент передусім як судові рішення у конкретній справі, яке надалі використовується як зразок при вирішенні аналогічних правових питань. Саме такий підхід відображено, зокрема, в Енциклопедії американського права

Уеста, де судовий прецедент визначається як судове рішення, що цитується як приклад чи аналогія для вирішення подібних питань права у пізніших справах [219, с. 3726]. У близькому значенні Р. Давид характеризує судовий прецедент як рішення у конкретній справі, обов'язкове для судів тієї самої або нижчої інстанції при вирішенні аналогічних справ, або як приклад тлумачення закону, що не має обов'язкової сили [206].

Водночас інша група науковців пов'язує сутність судового прецеденту не стільки з рішенням як процесуальною формою, скільки з тим правовим висновком, який у ньому сформульовано. Так, О.О. Берназюк розуміє судовий прецедент як правовий висновок суду вищої інстанції щодо способу застосування норми матеріального або процесуального права, який забезпечує єдність підходів до її тлумачення та застосування у схожих правовідносинах [3, с. 408]. Отже, у цьому підході акцент переноситься з рішення як зовнішньої форми на його нормативно значущий зміст.

Окрему доктринальну лінію становлять підходи, у межах яких судовий прецедент розглядається переважно крізь призму судової правотворчості. Зокрема, А.М. Комаренко визначає його як правило поведінки, створене в процесі розгляду конкретної судової справи, закріплене судовим рішенням і обов'язкове при вирішенні подібних справ у майбутньому [54, с. 80]. Подібний підхід тяжіє до розуміння прецеденту як результату формування нового правового регулятора. Натомість В.В. Власенко пропонує інший акцент, розглядаючи судовий прецедент як прецедент-тлумачення, що розвиває та деталізує положення законодавчих актів, усуває суперечності у змісті норм права та сприяє виробленню єдиного підходу до їх застосування [12, с. 30-31]. За такого підходу прецедент постає не стільки як форма створення нової норми, скільки як інструмент офіційної конкретизації та розвитку вже чинного права.

Відмінності між наведеними підходами мають не лише термінологічний, а й методологічний характер. Якщо одні автори пов'язують судовий прецедент із рішенням як завершеним актом правосуддя, то інші – із правовим висновком як нормативно релевантним елементом мотивувальної частини. Якщо в одних

концепціях домінує правотворчий аспект прецеденту, то в інших – його інтерпретаційна та уніфікуюча функція. Саме тому ототожнення всіх наведених підходів у межах одного універсального визначення було б спрощенням.

На нашу думку, методологічна слабкість підходів, у межах яких судовий прецедент ототожнюється із судовим рішенням у цілому, полягає в надмірному акценті на зовнішній формі судового акта, внаслідок чого втрачається можливість відмежувати нормативно значущий висновок від другорядних міркувань суду. Натомість концепції, що зводять прецедент лише до правового висновку, ризикують недооцінити процесуальну форму його виникнення, інституційний статус суду та контекст конкретної справи, без яких такий висновок не може бути належно ідентифікований та застосований. Саме тому більш переконливим видається інтегративний підхід, за якого судовий прецедент розглядається як поєднання процесуальної форми судового рішення та нормативно значущого правового висновку.

З огляду на викладене, судовий прецедент доцільно визначати як офіційно оприлюднене рішення вищої судової інстанції або сформульований у ньому правовий висновок, який унаслідок своєї нормативної значущості, обов'язковості чи орієнтуючого авторитету використовується під час вирішення аналогічних справ у майбутньому. Авторська концептуальна позиція полягає в тому, що судовий прецедент не слід зводити ані до судового рішення як такого, ані виключно до абстрактного правового висновку. Його природа є двоєдиною: інституційно він виникає внаслідок здійснення правосуддя компетентним судом у конкретній справі, а функціонально – виконує нормативно-орієнтуючу роль у майбутньому правозастосуванні. Саме така конструкція дає змогу пояснити, чому в одних правових системах прецедент набуває класичної обов'язкової сили, а в інших – існує у формі прецедентно-орієнтуючого впливу без повного ототожнення із законом.

Для термінологічної визначеності в межах цієї роботи поняття «прецедентна сила судових актів» вживається як родове для позначення здатності правового висновку, сформульованого у судовому акті, виходити за

межі конкретної справи та впливати на подальше правозастосування незалежно від інтенсивності й юридичної форми такого впливу. Де-факто прецедентність характеризує стан, за якого така сила фактично проявляється у правопорядку без достатнього й цілісного нормативного оформлення. Натомість термін «прецедентно-орієнтуючий» описує конкретну форму, якої прецедентна сила набуває в межах континентальної правової традиції: правовий висновок не є класичним англосаксонським прецедентом, однак у визначених законом межах підлягає врахуванню або може використовуватися як правовий орієнтир при вирішенні подібних справ. У національному судочинстві найбільш виразно ця форма проявляється щодо правових висновків Верховного Суду: для суб'єктів владних повноважень, які застосовують відповідні норми права, вони мають обов'язкове значення, а судами підлягають обов'язковому врахуванню при виборі й застосуванні таких норм. Відступ від відповідних висновків має бути мотивованим і здійснюватися у встановленому процесуальному порядку. Саме ця форма є предметом нормативної моделі, запропонованої у підрозділі 3.2, і відображає баланс між єдністю судової практики та незалежністю судді.

Після уточнення змісту зазначених понять необхідно також чітко відмежувати судовий прецедент від суддівського розсуду. У науковій літературі суддівський розсуд зазвичай визначається як інтелектуально-вольова діяльність судді, пов'язана з вибором одного з кількох юридично допустимих варіантів вирішення справи. Так, Н.А. Гураленко розглядає його як процес формування суддею власної позиції та пошуку оптимального рішення щодо конкретної юридичної справи [21, с. 294]. В.С. Ковальський акцентує увагу на тому, що суддівський розсуд є інтелектуально-вольовим елементом судової діяльності, який реалізується в межах відносно визначених приписів закону [51, с. 112]. А. Барак визначає його як повноваження обирати між двома або більше законними альтернативами [194], тоді як О.Л. Жильцов підкреслює, що такий вибір здійснюється в межах, установлених законом, з урахуванням принципів права, моралі та обставин справи [31, с. 15].

Отже, суддівський розсуд і судовий прецедент мають різну юридичну природу. Суддівський розсуд характеризує внутрішній механізм прийняття рішення у конкретній справі та не виходить за її межі. Судовий прецедент, навпаки, характеризує зовнішній регулятивний ефект уже сформульованої судом правової позиції, яка набуває значення орієнтира для подальшого вирішення аналогічних справ. Якщо суддівський розсуд є елементом індивідуального правозастосування, то судовий прецедент виконує функцію нормативного орієнтування і забезпечення однаковості судової практики. Саме тому суддівський розсуд не може розглядатися як самостійне джерело права, тоді як судовий прецедент за певних умов набуває такого значення. Ототожнення цих категорій є методологічно помилковим ще й тому, що воно розмиває межу між процесом вироблення рішення і його подальшою регулятивною дією. Якщо будь-який прояв суддівського розсуду вважати прецедентом, то прецедентність втрачає свою ознаку загальної орієнтуючої значущості. Якщо ж, навпаки, ігнорувати роль розсуду у формуванні правового висновку, то стає незрозумілим, яким саме чином судова практика розвиває право в умовах прогалин, колізій і оціночних понять.

Окрім загальнотеоретичних ознак, судовий прецедент у юридико-технічному вимірі характеризується такими властивостями:

1. Формування у діяльності судових інстанцій. Судовий прецедент виникає в результаті розгляду та вирішення конкретної справи судом, який у межах своєї компетенції формулює правовий висновок щодо застосування норми права. Найбільше прецедентне значення, як правило, мають рішення вищих судових інстанцій, оскільки саме вони забезпечують узгодженість та єдність судової практики.

2. Формування в межах установленної юридичної процедури. Прецедент виникає у процесі розгляду конкретної справи тоді, коли застосування норми права потребує тлумачення, конкретизації, подолання прогалини або узгодження суперечливих підходів у практиці. Процедурна форма його

виникнення зумовлена дотриманням правил судочинства, послідовністю процесуальних дій та офіційною фіксацією судового рішення.

3. Обов'язковість або орієнтуюча сила у подальшій судовій практиці. У правових системах загального права прецедент пов'язаний із принципом «*stare decisis*», відповідно до якого раніше сформульований правовий висновок має враховуватися або застосовуватися при вирішенні аналогічних справ у майбутньому. Водночас така обов'язковість не є абсолютною, оскільки вищі судові інстанції можуть відступати від попередньої позиції за наявності належних підстав. При цьому принцип «*stare decisis*» слід відмежовувати від принципу «*res judicata*», який означає остаточність рішення у вже вирішеній справі та недопустимість повторного розгляду тотожного спору.

4. Офіційне оприлюднення в спеціалізованих виданнях або електронних базах даних. Для набуття прецедентом практичного значення принциповою є його офіційна фіксація та доступність для правозастосовників. Саме оприлюднення забезпечує можливість ідентифікувати зміст правового висновку, використовувати його у подальшій практиці та перевіряти його актуальність. Публікація судових прецедентів традиційно здійснюється в офіційних збірниках судової практики, спеціалізованих виданнях, а в сучасних умовах – також в електронних базах даних, доступних не лише для суддів і практикуючих юристів, а й для широкої громадськості.

Офіційне оприлюднення судових прецедентів відіграє ключову роль у забезпеченні доступності та прозорості правових систем країн з англосаксонською правовою традицією. Це дає змогу зацікавленим суб'єктам ознайомитися з прецедентними рішеннями і заздалегідь зрозуміти, яке рішення суд, найімовірніше, ухвалить у межах тієї чи іншої справи (передбачуваність правозастосування). Опубліковані прецеденти слугують важливим джерелом права, допомагаючи формувати однакову судову практику. Публікація сприяє прозорості судової системи, дозволяючи громадськості оцінювати справедливість і обґрунтованість судових рішень. Це, своєю чергою, підвищує довіру до судової влади та зміцнює верховенство права.

5. Релевантність до обставин конкретної справи. Судовий прецедент може бути застосований лише за умови, що фактичні обставини, юридичний контекст і правові питання нової справи є достатньо подібними до тих, які були предметом попереднього розгляду. Саме тому застосування прецеденту потребує не механічного цитування судового акта, а аналізу того, чи є сформульований у ньому правовий висновок справді придатним для вирішення конкретної ситуації.

Судовий прецедент відіграє неоднозначну роль у правовій системі: йому притаманні як переваги, так і недоліки. До переваг належать: визначеність і передбачуваність правозастосування; забезпечення однаковості вирішення аналогічних справ; стабільність правової системи, що є необхідною умовою нормального функціонування суспільства та економіки; процесуальна ефективність – наявність прецеденту скорочує час розгляду справ; зменшення простору для довільного правозастосування завдяки орієнтації суду на вже сформульовані правові підходи; здатність до розвитку – можливість формування нових правових положень та адаптації наявних до мінливих умов.

Серед недоліків судового прецеденту виділяють такі. Кількісне зростання прецедентів ускладнює навігацію суддів, адвокатів і сторін у великому масиві рішень. Надмірна залежність від прецедентів, ухвалених із судовими помилками, продукує відтворення цих помилок у наступних справах. Широкі повноваження суддів щодо інтерпретації та відхилення від прецедентів створюють ризик непослідовності та суб'єктивізму. Надмірна залежність від усталених прецедентів може уповільнювати оновлення правових підходів у судовій практиці, оскільки нижчі суди обмежені необхідністю орієнтуватися на рішення вищих інстанцій. Для ефективного функціонування прецедентного права необхідний значний інтелектуальний і кваліфікаційний потенціал суддівського корпусу.

Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що судовий прецедент не може бути пояснений у межах спрощеної альтернативи «або джерело права, або лише результат правозастосування». Його юридична природа є складнішою: у

різних правових системах він поєднує інтерпретаційну, уніфікуючу, стабілізуючу та, за певних умов, нормативно-орієнтуючу функції. Саме тому дискусія про прецедент має вестися не навколо абстрактного питання про його формальне визнання або невизнання, а навколо конкретних меж його допустимості, юридичної сили та співвідношення із законом. Такий підхід є особливо значущим для сучасних правопорядків перехідного типу, зокрема для України, де потреба в єдності судової практики та юридичній визначеності об'єктивно посилює роль судових правових позицій.

Окремі положення цього підрозділу отримали апробацію у публікаціях автора [42; 44].

1.2. Судовий прецедент в англосаксонській правовій сім'ї

Судовий прецедент в англосаксонській правовій сім'ї становить інтерес не лише як історично рання форма зовнішнього вираження права, а насамперед як модель, у межах якої судова практика перетворилася на повноцінний механізм формування загальнообов'язкових правових орієнтирів. Водночас англосаксонська традиція не є внутрішньо однорідною: між англійською, американською, канадською, австралійською та індійською моделями існують істотні відмінності у ступені обов'язковості прецеденту, співвідношенні стабільності й гнучкості судової практики, а також у способах поєднання прецеденту із законодавством. Саме тому дослідження цього підрозділу має бути спрямоване не на просте історико-описове відтворення загального права, а на виявлення внутрішньої диференціації прецедентної моделі в межах однієї правової сім'ї.

Виникнення судового прецеденту пов'язане зі структурними змінами у соціально-економічних відносинах. Він з'являвся там, де було відсутнє законодавче регулювання суспільних відносин – унаслідок їх новизни, небажання законодавця здійснювати таке регулювання або переходу до іншої

форми державного устрою. В усіх випадках виникнення прецеденту було пов'язане з необхідністю встановлення справедливості у конкретних спірних відносинах.

Не в усіх правових системах суди при вирішенні спорів звертаються до методів, за якими аналогічні справи вирішувалися раніше. Окремі правові системи прямо забороняють судам покладатися на прецеденти як правову основу для ухвалення рішень; в інших системах попередні судові рішення використовуються лише як ілюстративний матеріал. У праві загальної традиції, навпаки, прецеденти є авторитетними джерелами права, що безпосередньо визначають зміст майбутніх судових рішень.

Правові системи країн, де провідним видом джерел права визнаються рішення, прийняті вищими судовими органами у конкретній справі, відносять до англосаксонської системи права. Ця назва походить від місця виникнення судового прецеденту як джерела права. Судовий прецедент є закономірним результатом становлення загального (прецедентного) права Англії. Р. Давид виділяє чотири основні періоди історії англійського права: перший період передував нормандському завоюванню 1066 р.; другий – від 1066 р. до встановлення династії Тюдорів (1485 р.), – період становлення загального права, його ствердження та подолання опору місцевих звичаїв; з 1485 до 1832 рр. – розквіт загального права; четвертий період – з 1832 р. і донині, коли загальне право зустрілося з небаченим розвитком законодавства і повинно було пристосуватися до суспільства [206, с. 259]. Не слід вважати, що визнання прецеденту основним джерелом (формою) права завжди було основним принципом англійського права протягом усіх виділених Р. Давидом періодів. Насправді ж сприйняття прецеденту у середньовіччя дуже відрізняється від сучасного погляду. З огляду на те, що нерідко рішення містили фікції і не були аргументовані з боку судді, окремий прецедент розглядався лише як доказ існування певної практики та думки судді, але не більше, оскільки учасники справи діяли під впливом особистих цілей, невідомих загалу, а їх висновки, крім цього, могли бути помилковими. Водночас у своїй діяльності судді

намагалися не відступати від прецедентів, які вже неодноразово застосовувались їх колегами. Вважалося, що судді не створюють норм права, тому їх висновки у справах є не джерелом (формою) права, а доказом того, що право є саме таким [67, с. 58]. Протягом зазначених періодів прецедент поступово розвивався, поглиблюючись та наповнюючи старі форми новим змістом, які відповідали вимогам практики і тим завданням, які ставив перед ним час. Зрештою, сучасна форма доктрини прецеденту повністю сформувалася до середини XIX ст.

Наведений історичний матеріал важливий не сам по собі, а тому, що він демонструє: англійська доктрина прецеденту не виникла як завершена і незмінна конструкція. Вона є результатом тривалого інституційного відбору, в межах якого поступово поєдналися централізація судової системи, публікація судових звітів, професіоналізація суддівського корпусу та потреба у стабільності правозастосування. Саме тому помилковим було б сприймати англійський прецедент як «природну» або «споконвічну» модель загального права: у його сучасному вигляді це радше продукт тривалого історичного конструювання.

Загальне право Англії формувалося історично під впливом соціальних, політичних та інституційних чинників, і надалі розвивалося відокремлено від римського права, навіть попри те, що значна частина території сучасної Англії в минулому входила до складу Римської імперії (провінція Римська Британія). Римський вплив на право Англії був непрямим і здійснювався, переважно, через церкви, а тому не був здатним істотно вплинути на прецедентний характер англійського права. Проте римський вплив дав англійцям безцінний досвід, який вони згодом почали використовувати у своїй колоніальній політиці. Серед чинників, що сприяли виникненню, розвитку та закріпленню в Англії саме прецедентної форми права, доцільно виділити такі: сприйняття Парламентом концепцій, принципів та термінології загального права, взяття його за основу при складанні текстів статутів; існування впливового, добре організованого прошарку юристів (адвокатів та суддів), яких задовольняла саме

прецедентна форма права, адже її функціонування постійно вимагало їх безпосередньої участі; той факт, що найбільш важливі для англійського суспільства земельні відносини були врегульовані переважно прецедентним правом і влада не була зацікавлена у кардинальній зміні існуючих порядків у цій сфері; відповідність характерних особливостей функціонування права в формі судового прецеденту (наступництво, генетичний зв'язок з традиціями та звичаями, прагматизм та консерватизм конструкцій і т.д.) психогенотипу англійської нації; здатність прецедентного права забезпечувати стабільність правового регулювання, завдяки властивості плавно адаптуватися до нових економічних відносин із збереженням форми [67, с. 60]. Загалом загальне право Англії становить правову традицію, яка сформувалася історично й існує в сучасній Великобританії донині. Ця правова традиція є основою права не лише для Англії (як країни-прародительки), але й Уельсу, Ірландії, штатів США (крім Луїзіани), більшої частини Канади (крім Квебека). Крім того, більшість країн, які коли-небудь перебували в колоніальній або іншій формі залежності від Англії, перейняли її правові традиції (Індія, Пакистан, Малайзія, Ямайка та ін.). Завдяки своїй колоніальній політиці, Англія «прив'язувала» колонії до себе, започатковуючи там судовий процес та судові органи за своїм зразком. На цих територіях розпочинали діяти колоніальні суди, які керувалися англійським правом з урахуванням місцевих реалій. Такі суди багато в чому стали провідником прецедентного права Англії на чужих для її правових традицій територіях.

Правозастосування в англійській правовій системі будується на принципі, за яким нижчі суди зобов'язані дотримуватися правових висновків вищих судів під час розгляду аналогічних справ, а питання про зв'язаність судів власними попередніми рішеннями вирішується відповідно до правил доктрини «*stare decisis*». Верховний суд Великої Британії, створений у 2009 році на заміну апеляційній юрисдикції Палати лордів, є найвищою судовою інстанцією у цій системі. З погляду англійської доктрини прецеденту, обов'язкове значення має не все судові рішення, а сформульоване в ньому «*ratio decidendi*» (сутність

рішення). При вирішенні конкретної справи суд має наслідувати тільки «ratio decidendi». Ухвалення судового рішення в англосаксонській системі права практично завжди супроводжується його обґрунтуванням. Суддя аналізує всі подані сторонами докази, робить висновки щодо спірних фактів, а також здійснює огляд наведених сторонами аргументів; у випадку ж виникнення правового спору суддя майже завжди досліджує кілька прецедентів. Для сторін у конкретній справі важливий елемент висновків з питань права, що остаточно встановлює їх права та обов'язки стосовно предмета позову. Однак, для виявлення та вирішення проблем регламентування відповідних відносин, у рішенні виділяють правові принципи, викладені судом у зв'язку з вирішенням спору. Саме «ratio decidendi» становить той елемент мотивування, який набуває прецедентного значення, підлягає врахуванню в подальших аналогічних справах і в англосаксонській системі права виступає нормативною основою судового прецеденту. Коли кажуть, що суд зобов'язаний дотримуватися прецеденту або що він є зв'язаним рішенням, мають на увазі обов'язок судді застосувати конкретне «ratio decidendi» до фактів справи, яка розглядається, за умови відсутності юридично логічної різниці між даними фактами та фактами, до яких застосовувалось «ratio decidendi» в попередній справі [205]. Р. Уолкер характеризує «ratio decidendi» як застосоване до правових питань, що виникають у зв'язку зі встановленими судом фактами, правоположення, на якому ґрунтується рішення [247]. Р. Кросс визначає «ratio decidendi» як будь-яку норму права, прямо або побічно трактовану суддею як необхідний крок у досягненні рішення [205, с. 88]. Отже, «ratio decidendi» та судовий прецедент можна співвіднести як зміст та форму. Обов'язковість певного рішення для судді виникає лише за умови подібності «ratio decidendi» справи, яка розглядається з «ratio decidendi» вже вирішеної раніше справи.

Характеризуючи «ratio decidendi» як основну структурну частину прецеденту, Д. Ллойд зазначає, що кожний випадок застосування права до деякої сукупності фактів визначається правовим принципом, необхідним для ухвалення відповідного рішення, і саме цей принцип і утворює обов'язковий

елемент даного рішення у справі [220]. В Англії діє принцип, згідно з яким судові рішення повинні інтерпретуватися з урахуванням контексту, в якому вони були прийняті. Під час розгляду нової справи суддя зобов'язаний проаналізувати обставини, за яких було сформульовано прецедентне рішення. Суть доктрини прецеденту полягає в тому, що аналогічні випадки мають вирішуватися аналогічним чином, задля гарантування справедливості і передбачуваності судових рішень. Такий підхід дає змогу суду, який керується прецедентом, ухвалити рішення в новій справі так само, як це зробив би суд, що встановив прецедент. Однак на практиці ймовірність виникнення ідентичного рішення знижується зі збільшенням відмінностей у фактичних обставинах справ. Д. Ллойд зазначає, що прецеденти мають зв'язувальний характер тільки щодо судових рішень в інших абсолютно однорідних справах. Якщо справи не є абсолютно однорідними, суд матиме вибір, чи поширювати аналогію, чи ні на справу, обставини якої не повністю відповідають тим, за якими судом було раніше ухвалено відповідне рішення [220]. Оскільки судові справи рідко бувають повністю тотожними, суд може за наявності належного обґрунтування відмежувати справу, що розглядається, від раніше сформульованого прецеденту. Отже, у системі прецедентного права зберігається простір для судового розсуду в рамках прецедентного права. Ця гнучкість дозволяє судам адаптуватися до унікальних обставин кожної конкретної справи. Водночас судовий розсуд у рамках прецедентного права не є необмеженим. Він має ґрунтуватися на розумних та обґрунтованих аргументах, враховуючи як принципи, закладені в прецеденті, так і специфіку поточної справи. У підсумку це забезпечує достатню гнучкість прецедентної системи, що особливо важливо для цивільного права, де навіть у схожих справах невеликі відмінності можуть мати вирішальне значення і призвести до формування нового «ratio decidendi».

Методологічне значення категорії «ratio decidendi» полягає в тому, що саме вона дає змогу відмежувати прецедент як юридично значущий орієнтир від усього іншого масиву судового мотивування. Без такого відмежування прецедентна система втратила б визначеність, оскільки будь-яке міркування

суду могло б претендувати на нормативне значення. Водночас практика показує, що встановлення меж «ratio decidendi» не є суто технічною операцією: воно залежить від юридичної аргументації, структури мотивування і рівня абстракції, на якому суд формулює свій висновок. Саме ця обставина пояснює, чому навіть у межах загального права прецедент не є механічною конструкцією, а передбачає складну інтерпретаційну роботу.

Судове рішення в англосаксонській правовій сім'ї може бути підставою для дії принципу «stare decisis», за яким раніше ухвалені рішення впливають на вирішення майбутніх аналогічних справ. В інших випадках судове рішення може використовуватися як «persuasive authority», тобто як переконливий орієнтир, яким суд може, але не зобов'язаний керуватися. Так, у США до таких переконливих джерел можуть належати рішення судів нижчих інстанцій, рішення судів інших штатів, рішення судів паралельних юрисдикцій, окремі думки суддів, а також «obiter dictum» – висловлювання суду, офіційно викладене в мотивувальній частині рішення, яке не становить «ratio decidendi» і тому не створює обов'язкового прецеденту, хоча може мати переконливе значення для подальшої судової практики. Прикладом такого підходу є справа «R v. Howe & Bannister» (1987) [233], у якій окремі міркування суду, не будучи обов'язковою частиною рішення, надалі використовувалися як переконливий аргумент у подібних справах. До переконливих джерел також можуть належати рішення судів інших держав, насамперед тих, правові системи яких ґрунтуються на спільних засадах загального права. Водночас відмежування обов'язкової частини судового рішення від необов'язкових міркувань не завжди є однозначним і нерідко викликає дискусії як у юридичній науці, так і в судовій практиці, оскільки межа між «ratio decidendi» та «obiter dictum» у конкретній справі може визначатися по-різному залежно від способу аргументації суду та підходу до оцінки релевантності попереднього рішення.

У результаті розвитку і застосування правила прецеденту сформувалася система, яка сьогодні відома як система загального права. Ця система значною мірою ґрунтується на нормах, вироблених судовою практикою, що підкреслює

важливу роль судів у створенні права в умовах домінування судового прецеденту. Судовий прецедент слугує основою для вирішення нових справ. Водночас навіть у разі зв'язаності прецедентом, суди визнають «резервну» доктрину, згідно з якою в попередньому рішенні могли бути не враховані деякі положення чинного закону або інший прецедент, що має обов'язкову силу, тож рішення, про яке йдеться, було помилковим та ухвалене через неуважність, необережність, а відтак цілком може бути змінено [220]. Таким чином, суди мають можливість розвивати вже існуючі прецеденти, тим самим сприяючи розвитку правової системи в цілому. Система загального права поєднує стабільність прецедентних орієнтирів із можливістю їх еволюційного перегляду. Суди відіграють ключову роль у цьому процесі, забезпечуючи баланс між збереженням встановлених принципів та адаптацією до нових викликів. Це дає змогу правовій системі залишатися актуальною та відповідати на потреби сучасного суспільства.

Подальший розвиток англійської доктрини прецеденту засвідчив, що кінцеве формування прецедентного права Англії, яке було покладено в основу системи джерел права країн, що належать до англосаксонської правової сім'ї, припало на кінець XIX ст., одночасно з остаточним формуванням правових традицій, притаманних цій системі. Правові традиції англосаксонської правової системи виявляються в більшості судових процесів, які, зазвичай, здійснюються вищими судами, у зв'язку з конкретними ситуаціями, що виникають із спорів, вже розглянутих судами. Загалом усі загальні норми англосаксонської правової системи виглядають як конкретні процедури, деталізовані у порівнянні з нормами та процедурами континентальної правової системи. Найбільш очевидна різниця між цією системою та континентальною системою полягає в тому, що континентальна система є кодифікованою системою, тоді як англосаксонська створена не повністю за допомогою писаного законодавства, а базується, здебільшого, на судовій практиці. Одним із основоположних принципів англосаксонської правової системи є те, що судові рішення, які часто приймаються вищими судами, винесені за аналогічною справою, враховуються

у наступних справах. Цей принцип відомий як «stare decisis» (незмінність раніше ухваленого рішення), який на певному етапі історичного розвитку посприяв становленню державності в країнах із системою загального права (common law), зумовив особливий, практично орієнтований розвиток англійської юриспруденції. На практиці це означає, що нижчі суди зобов'язані застосовувати прецеденти, встановлені вищими судами в попередніх справах, тобто «stare decisis» діє по вертикалі, визначаючи обов'язковість дотримання прецедентних правил, сформульованих у рішеннях ієрархічно вищих органів влади. Це забезпечує послідовність та передбачуваність правового поля.

Англійська модель традиційно розглядається як найбільш формалізований різновид доктрини «stare decisis», однак її зміст не зводиться до механічної заборони відступу від попереднього рішення. Йдеться про складну систему вертикальної зв'язаності судів, у межах якої обов'язковість правової позиції залежить від місця суду в ієрархії, характеру сформульованого правового висновку та можливості його подальшого перегляду вищою інстанцією. Рішення Високого суду Англії та Уельсу (High Court of Justice) мають обов'язкове значення для нижчих судів, рішення Апеляційного суду Англії та Уельсу (Court of Appeal) – для нижчих інстанцій і, за загальним правилом, для самого Апеляційного суду, тоді як найвищу прецедентну силу мають акти верховної судової інстанції. До створення Верховного суду Великої Британії (Supreme Court of the United Kingdom) цю функцію виконував Апеляційний комітет Палати лордів, а після 1 жовтня 2009 року вона перейшла до Верховного суду Великої Британії.

Еволюція англійської доктрини прецеденту показує, що прецедентна сила судового акта не є тотожною абсолютній незмінності попереднього рішення. У справі «London Street Tramways Co Ltd v London County Council» 1898 року було закріплено підхід, за яким Палата лордів вважала себе зв'язаною власними попередніми рішеннями [221]. Такий підхід посилював юридичну визначеність, але водночас створював ризик консервації застарілих або помилкових правових позицій. Саме тому Practice Statement 1966 року має значення не лише як

формальний дозвіл Палаті лордів відступати від власних прецедентів, а як інституціоналізація контрольованого, виняткового і належно мотивованого механізму розвитку права [215].

Для проблематики цієї дисертації наведена еволюція важлива тим, що вона дозволяє розглядати прецедент не як застигле правило, а як інструмент поєднання стабільності й динамізму судової практики. Зріла прецедентна система передбачає не лише обов'язок врахування або застосування попередньої правової позиції, а й наявність процедури її перегляду. Без такої процедури прецедент може втратити стабілізуюче значення і перетворитися на механізм відтворення помилкового підходу. Отже, англійський досвід свідчить, що єдність судової практики забезпечується не повною заборонаю відступу, а визначенням підстав, меж і процедур такого відступу.

Створення Верховного суду Великої Британії у 2009 році також слід оцінювати не лише як організаційну зміну. Для доктрини прецеденту воно означало інституційне відокремлення найвищої судової функції від парламентської структури без руйнування спадкоємності правових позицій, які раніше формувалися Апеляційним комітетом Палати лордів. Змінився організаційний носій найвищої судової влади, однак збереглася сама логіка вертикального прецедентного впливу: рішення найвищої інстанції й надалі виконують функцію правових орієнтирів для всієї судової системи. Саме тому англійська модель має значення для українського правопорядку не як зразок прямого запозичення, а як приклад того, що прецедентна сила судового акта потребує поєднання трьох елементів: авторитету суду, чіткого виокремлення обов'язкового правового висновку та процедури контрольованого відступу.

Суворість англійської доктрини прецеденту стала можливою лише за наявності належної інфраструктури його застосування: стабільної ієрархії судів, професійного суддівського корпусу та систематичної публікації судових звітів. Саме тому юридичне значення судового рішення в англійській системі залежить не тільки від авторитету суду, а й від доступності акта, можливості ідентифікувати його «ratio decidendi» та співвіднести його з обставинами нової

справи. У цьому аспекті публікація судових рішень і діяльність Інкорпорованої ради щодо судових звітів (The Incorporated Council of Law Reporting for England and Wales, ICLR) мають не лише інформаційне, а й інституційне значення для функціонування прецедентного права.

За нинішньої організації судової системи Англії структура взаємодії судових прецедентів по вертикалі виглядає наступним чином:

1. Рішення вищої інстанції – Верховного суду Великої Британії – мають найвищий авторитет і є обов’язковими для всіх інших судів.

2. Апеляційний суд, що складається з цивільного та кримінального відділень, зобов’язаний дотримуватися прецедентів Верховного суду Великої Британії, а також, за загальним правилом, власних попередніх рішень; його рішення є обов’язковими для нижчих судів.

3. Високий суд пов’язаний прецедентами Верховного суду Великої Британії та Апеляційного суду, його рішення є обов’язковими для всіх нижчестоящих інстанцій, а також, не будучи суворо обов’язковими, впливають на розгляд справ у його відділеннях.

4. Окружні й магістратські суди зобов’язані слідувати прецедентам усіх вищих інстанцій, а їх власні рішення прецедентів не створюють. Не вважаються прецедентами і рішення Суду корони, створеного 1971 р. для розгляду особливо тяжких кримінальних злочинів.

На сучасному етапі прецедентна практика в Англії вже налічує понад 300 томів по внутрішньому та європейському праву, у США – на порядок більше, що обумовлено особливістю розвитку прецедентного права для цієї країни в цілому, та існуючою судовою системою – зокрема. Спочатку в Сполучених Штатах Америки правова система формувалася на базі англійських правових актів і англійської судової практики. Такий підхід був зумовлений історичними подіями, оскільки перші американські колонії були засновані британськими переселенцями, які «привезли із собою» англійські правові традиції. Зважаючи на це, більшість американських штатів, які в минулому були колоніями Англії, перейняли англійську правову систему, адаптувавши її як фундамент для своєї

системи права, правової культури і правореалізації. Щодо штатів, які були в минулому французькими колоніями і територіями, то в них, різною мірою, присутні елементи континентальної (романо-германської) правової сім'ї. Особливо це помітно у правовому регулюванні цивільних і сімейних відносин.

З плином часу американська правова система, зберігши загальноправову основу англійського походження, виробила власну модель прецедентного права. Її специфіка зумовлена федеративною будовою держави, співіснуванням федерального права і права штатів, а також особливою роллю Верховного Суду США у формуванні загальнообов'язкових правових підходів. Саме тому американська доктрина прецеденту, хоча й споріднена з англійською, характеризується більшою гнучкістю у ставленні до сили попередніх судових рішень.

Американська модель судового прецеденту істотно відрізняється від англійської не лише історією формування, а й самою логікою дії прецедентної сили. Якщо англійська модель тяжіє до централізованого вертикального підпорядкування судів, то у США прецедент функціонує в умовах федералізму, множинності юрисдикцій і співіснування федерального права та права штатів. Саме тому американський прецедент не може бути описаний як єдина лінійна система, у якій попередні рішення автоматично поширюються на всі подальші справи. Його сила залежить від того, яким судом ухвалене рішення, у межах якої юрисдикції воно сформульоване, яке питання права вирішене та чи має це питання федеральний, конституційний або суто штатний характер.

Особливість американського підходу полягає в тому, що принцип «*stare decisis*» тут поєднується з високим рівнем судової автономії. Верховний суд США формує загальнообов'язкові правові позиції з питань федерального та конституційного права, однак він не розглядає власні попередні рішення як абсолютно незмінні. Це не послаблює прецедентну систему, а, навпаки, надає їй здатності реагувати на зміну суспільних умов, конституційного розуміння і правової доктрини. На відміну від класичної англійської жорсткості,

американська модель демонструє більш відкритий зв'язок між прецедентом, конституційним контролем і судовим розвитком права.

Для предмета дисертаційного дослідження особливо важливо те, що американський досвід показує: прецедентна сила судового акта може бути диференційованою. Одні рішення мають обов'язкове значення в межах відповідної вертикалі судової системи, інші виконують роль переконливого авторитету, а ще інші впливають на правовий розвиток через аргументаційну силу, навіть не будучи формально обов'язковими. Отже, американська модель підтверджує, що прецедентність не завжди означає однаковий ступінь юридичної зв'язаності. Вона може існувати у вигляді градації: від безумовно обов'язкових правових позицій до переконливих орієнтирів, які суд враховує залежно від їх релевантності та аргументаційної ваги.

Саме ця риса має значення для українського правопорядку. Висновки Верховного Суду, правові позиції Конституційного Суду України та практика ЄСПЛ не мають однакового правового режиму, однак усі вони впливають на подальше правозастосування. Тому американський досвід є корисним не як модель для прямого запозичення, а як приклад диференційованої прецедентності, за якої юридична сила судового акта визначається не самим фактом його існування, а статусом суду, характером правового питання, змістом сформульованого висновку та його значенням для забезпечення єдності судової практики.

Прецедентне право Англії вплинуло на особливості формування права в багатьох країнах світу, а англійські прецеденти дотепер використовуються судовими інстанціями США та держав-членів Британської Співдружності. Проте в цих країнах принцип «*stare decisis*» з цілком об'єктивних причин не зміг досягти рівня «абсолютної пов'язаності» суддів рішеннями своїх попередників, притаманної прецедентному праву Англії; хоча він і прагне послідовності та однаковості рішень, все ж таки принцип «*stare decisis*» не є непорушним. Так, Верховний суд США ніколи не був пов'язаний попередніми рішеннями. У справі «*Hertz v. Woodman*» (1910) Верховний суд ще раз

акцентував увагу на тому, що правило «*stare decisis*» прагне до однаковості та послідовності рішень, але воно не є непохитним, і суд може на власний розсуд дотримуватися своїх попередніх рішень або відступати від них [214]. Високий суд Австралії (High Court of Australia) у справі «*Australian Agricultural Co v Federated Engine-Drivers and Firemen's Association of Australasia*» (1913) [192] дійшов висновку про можливість відступу від наявних прецедентів. При цьому австралійська модель є показовою тим, що після припинення апеляцій до Судового комітету Таємної ради (The Judicial Committee of the Privy Council) австралійське право остаточно спирається на акти власних національних органів та на практику власних судів, а Високий суд Австралії посідає вершину автономної національної системи прецеденту. У Канаді, хоча принцип прецеденту зберігає фундаментальне значення для стабільності права, Верховний суд Канади (Supreme Court of Canada) як найвищий суд держави також не розглядає прецедент як абсолютно застиглу конструкцію: нижчі суди пов'язані вертикальним «*stare decisis*», тоді як сам Верховний суд допускає відступ від попередніх підходів за наявності переконливих підстав. Ще більш виразного нормативного оформлення прецедент набув в Індії, де відповідно до ст. 141 Конституції [202] право, проголошене Верховним судом (Supreme Court of India), є обов'язковим для всіх судів на території держави. Разом із тим і тут Верховний суд не позбавлений можливості переглядати власну практику, а отже, поєднує високу обов'язковість прецеденту для нижчих інстанцій із гнучкістю на рівні найвищої судової влади. Саме Австралія, Канада та Індія демонструють, що в межах англосаксонської правової сім'ї можливі різні моделі співвідношення стабільності та динамізму прецеденту: від обережного перегляду попередніх позицій до конституційно закріпленої обов'язковості правових висновків найвищого суду.

Не менш показовою у цьому аспекті є Нова Зеландія. Після створення Верховного суду Нової Зеландії (Supreme Court of New Zealand) як остаточної апеляційної інстанції та відмови від апеляцій до Таємної ради новозеландська система загального права також набула більш виразної національної автономії.

При цьому новозеландська модель поєднує повагу до усталеного прецеденту з визнанням того, що остаточний суд має право відступити від попереднього підходу або від рішень Таємної ради за наявності вагомих причин, зокрема якщо жорстке дотримання прецеденту перешкоджатиме належному розвитку права відповідно до потреб новозеландського суспільства. Це ще раз підтверджує, що навіть у межах спільної правової традиції ступінь зв'язаності попередніми рішеннями залежить від конкретної конституційної та інституційної еволюції відповідної держави.

Цікавим є той факт, що під час розгляду юридичних питань вищі судові інстанції країн англосаксонської правової сім'ї часто спираються не тільки на виведені ними «ratio decidendi», а й на сформовані «ratio decidendi» вищими судовими інстанціями інших країн, спостерігається активний процес взаємного використання судових прецедентів. Наприклад, у Новій Зеландії приблизно половина всіх прецедентів запозичується з Англії, близько 10 % мають австралійське походження. В Австралії близько третини всіх прецедентів ґрунтуються на англійських, визнаних переконливими, близько відсотка – на новозеландських прецедентах [200, с. 297]. Англія також інтегрує у свою правову систему прецеденти з Австралії, Канади та Нової Зеландії, хоча їхня частка незначна. В Ірландії склалося позитивне ставлення до прецедентів, встановлених у США. Рішення Верховного суду США часто знаходять відображення в ірландській судовій практиці, тоді як справи, розглянуті Високим судом Австралії та Верховним судом Канади, згадуються менш часто. Англійські прецеденти в Ірландії цитуються вкрай рідко.

Країни африканського континенту, правові системи яких належать до сім'ї загального права, традиційно орієнтувалися на рішення Апеляційного комітету Палати лордів, а після інституційної реформи 2009 р. – на рішення Верховного суду Великої Британії. Загалом процес взаємного запозичення сприяє формуванню єдиної правової бази в рамках англосаксонської правової сім'ї та забезпечує розвиток прецедентного права в умовах глобалізації. Фактично запозичені судові прецеденти є прецедентами переконливої дії. У

цьому контексті порівняльний інтерес становить не лише сам факт взаємного цитування, а й різна інтенсивність такого використання: для Нової Зеландії та Австралії міжюрисдикційний діалог тривалий час був одним із механізмів розвитку власного загального права, тоді як для Канади та Індії більшу вагу поступово набуває внутрішня конституційна та національно-судова аргументація. Отже, транскордонне використання прецедентів у межах англосаксонської правової сім'ї не заперечує національної самостійності її правопорядків, а, навпаки, показує, як спільна правова традиція поєднується з різними моделями судового розвитку права.

Процес ухвалення рішень на основі «переконливих» прецедентів відрізняється від процесу ухвалення рішень, заснованого на «обов'язкових» прецедентах. У першому випадку судді мають більшу свободу у виборі прецедентів і в обґрунтуванні їх застосування, тоді як у другому випадку вони зобов'язані дотримуватися встановлених раніше рішень. Сама категорія «переконливості» передбачає вибір на рівні суб'єктивних установок судді. Суддя на власний розсуд вирішує, чи застосувати національний прецедент, чи звернутися до зарубіжної практики. Іноді спочатку визначається найбільш авторитетний «переконливий» прецедент, а потім навколо нього формуються «обов'язкові». Ані теорія, ані практика не виробили критеріїв розв'язання колізій між прецедентами, засади, за якими суд зобов'язаний віддавати перевагу «переконливим» прецедентам. У традиційному дусі всі питання вирішує практика, і саме практика звернення до «переконливих прецедентів» сприяла створенню єдиної правової культури у цій правовій сім'ї. Ця гнучкість дозволяє судам пристосуватись до різних обставин справи. Видається, що під час визначення відповідного прецеденту, судді схильні віддавати перевагу тим рішенням, які найбільш тісно пов'язані з фактами справи. Такий підхід дозволяє забезпечити найбільшу релевантність і застосовність прецеденту до конкретної ситуації. Судді ретельно вивчають деталі кожного випадку, які можуть вплинути на результат справи. Цей процес не тільки сприяє

забезпеченню консистентності судової практики, а й дає змогу адаптувати норми права до вимог життя.

Узагальнення наведеного матеріалу дає підстави стверджувати, що англосаксонська модель судового прецеденту не зводиться до простої формули обов'язкового слідування попередньому рішенню. Її реальний зміст полягає у складному інституційному механізмі, в межах якого нормативного значення набуває не будь-яке судове рішення, а лише той правовий висновок, який сформульований компетентним судом, має достатню визначеність, офіційно доступний для правозастосовників і може бути застосований до справ із подібними фактичними та правовими обставинами. Саме тому прецедентність у країнах загального права слід розглядати не як автоматичне перетворення судового акта на джерело права, а як результат інституційного відбору правових позицій, здатних забезпечувати стабільність, послідовність і передбачуваність правозастосування.

Внутрішня диференціація англосаксонської правової сім'ї спростовує уявлення про існування єдиної універсальної моделі «жорсткого прецеденту». Англійське право історично виробило більш централізовану та формалізовану модель вертикальної обов'язковості, тоді як у США, Канаді, Австралії, Новій Зеландії та Індії прецедент функціонує в умовах більшої інституційної гнучкості, федералізму, автономії юрисдикцій або конституційно визначеної ролі найвищого суду. Відмінності між цими моделями свідчать, що ключовою характеристикою прецеденту є не абсолютна незмінність попереднього рішення, а здатність правової системи поєднувати сталість підходів із контрольованою можливістю їх перегляду. Отже, у праві загальної традиції прецедент виступає не застиглою нормою, а механізмом керованої еволюції права.

Для українського правопорядку цей висновок має принципове методологічне значення. Досвід англосаксонської правової сім'ї не повинен сприйматися як зразок для прямого запозичення доктрини «*stare decisis*», оскільки вона сформувалася в іншому історичному, інституційному та

процесуальному середовищі. Натомість цінним є розуміння того, що прецедентна сила судового акта виникає лише за наявності певних передумов: виокремлення нормативно значущого висновку з мотивувальної частини рішення, його офіційної доступності, визначення меж застосування до подібних справ і наявності процедури мотивованого відступу. Саме ці елементи, а не зовнішнє копіювання англійської моделі, можуть бути використані для побудови в Україні власної моделі прецедентно-орієнтованого судочинства.

Отже, судовий прецедент посідає ключове місце у системі джерел права країн англосаксонської правової сім'ї, однак його дія не є однаковою в усіх правопорядках цієї традиції. Його нормативне значення визначається через доктрину «*stare decisis*», обов'язковість «*ratio decidendi*» та можливість використання «*persuasive authority*» як переконливого орієнтира. Водночас аналіз англійської, американської, австралійської, канадської, новозеландської та індійської моделей показує, що прецедентне право поєднує не лише стабільність і наступність, а й здатність до оновлення. Саме ця властивість дозволяє розглядати судовий прецедент як правовий механізм, що забезпечує послідовність судової практики, передбачуваність судових рішень і поступову адаптацію права до розвитку суспільних відносин.

Окремі положення цього підрозділу отримали апробацію у публікаціях автора [38].

1.3. Судовий прецедент в романо-германській правовій сім'ї

У романо-германській правовій сім'ї питання місця судового прецеденту в системі джерел права є предметом тривалої доктринальної дискусії. Традиційно для цієї правової сім'ї визначальним джерелом права визнається нормативно-правовий акт, насамперед закон, тоді як судова практика офіційно не розглядається як рівнозначне йому джерело права. Саме ця обставина традиційно розглядається як один із критеріїв розмежування романо-

германської та англосаксонської правових сімей. Водночас таке розмежування не слід абсолютизувати, оскільки джерельна структура окремих національних правових систем нерідко виявляється складнішою за узагальнену теоретичну модель. З огляду на це дослідження судового прецеденту в романо-германській правовій сім'ї потребує врахування не лише формально закріпленої ієрархії джерел права, а й реальної ролі судової практики у тлумаченні та конкретизації правового регулювання.

Тривалий час у юридичній науці домінувала позиція, відповідно до якої судовий прецедент не є органічним елементом романо-германської правової традиції. Такий підхід був зумовлений історичним пріоритетом рецепції римського права, розвитком правової доктрини та утвердженням кодифікованого законодавства як основної форми вираження правових норм. Право розглядалося як відносно абстрактна модель регулювання суспільних відносин, адаптована до різних конкретних ситуацій. Упродовж століть учені мужі робили значний внесок у розробку та систематизацію правових норм на основі римського права. Цей процес, відомий як рецепція римського права, призвів до формування унікальних національних правових систем, які зберегли багато постулатів римського права, сформувавши у своїй сукупності романо-германську правову сім'ю.

Процес сприйняття римського права, його адаптація до новітніх умов на основі логічного аналізу, а також інтеграція з місцевими традиціями заклали фундамент сучасного права континентальної Європи. Процес асиміляції римського права визначив особливості правового мислення в романо-германських країнах і надав йому більш абстрактного характеру. Нормативно-правові акти є центральним джерелом права в романо-германській правовій сім'ї. Судді, здійснюючи правосуддя, керуються правовими актами (Конституцією, законами, постановами уряду тощо), тоді як іншим джерелам права відведена допоміжна роль. Судові акти в цій системі традиційно розглядалися переважно як правозастосовчі акти, що вирішують кримінальну, цивільну, адміністративну чи іншу справу по суті. З огляду на традицію в

країнах континентального права, тлумачення і розвиток правових принципів вважали радше справою вчених-правників, професорів і правознавців, аніж судових органів, до чиїх основних завдань традиційно відносили безпосереднє застосування права до конкретних випадків, а не його самостійний розвиток [220, с. 280-281]. Це відмінна характеристика систем, які належать до романо-германської правової сім'ї. У континентальних системах право поділяється на публічне і приватне, а також на матеріальне і процесуальне, основна увага приділена кодифікації та систематичному вираженню норм права в законодавстві, тоді як в англосаксонській правовій сім'ї перевага надається судовим рішенням та їхній прецедентній значущості. Також слід зазначити, що в континентальній Європі матеріальні правові норми переважають над процесуальними правовими нормами, тоді як у країнах загального права простежується протилежна тенденція. Ці відмінності не тільки ілюструють широкий спектр підходів до формування правової доктрини в різних правових культурах, а й впливають на методи та способи розгляду юридичних питань.

У романо-германській правовій традиції спостерігається особливе, відмінне від інших правових систем, розуміння правової норми. У цій сім'ї, де наука традиційно займається впорядкуванням і систематизацією рішень, що виносяться у конкретних справах, правова норма перестала виступати лише як засіб вирішення конкретного випадку. Завдяки зусиллям науки норму права піднято на вищий рівень; її розуміють як правило поведінки, що має загальність і має більш серйозне значення, ніж лише її застосування суддями в конкретній справі [206]. У класичній континентальній доктрині правова норма не розглядалась як результат судової діяльності, оскільки її формування пов'язувалося передусім із правотворчим процесом, науковою доктриною та законодавчим закріпленням. В Австрійському Цивільному кодексі (*Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch*, ABGB), одному з найстаріших правових кодексів світу, міститься згадка про невизнання суддівського права джерелом права. Ці країни виходять з того, що правова норма являє собою результат наукового дослідження, який набув свого закріплення в правовому акті шляхом

правотворчого процесу. Така позиція призвела до широкого застосування кодифікації в країнах континентальної Європи, на відміну від Англії, США, Канади, Австралії та інших країн, де кодифікація не є настільки поширеною. У європейських країнах кодифікація стала логічним наслідком розвитку правової науки і практики. Процес кодифікації polegшив структурування та організацію правових норм, роблячи їх зручнішими в застосуванні. Кодекси – кодифіковані нормативно-правові акти стали фундаментом для університетської освіти та судового правозастосування. Як наслідок, у континентальній Європі правова система спирається на тверду правову базу, на відміну від гнучкішої та менш структурованої правової системи, характерної для англосаксонської правової традиції, в основі якої знаходиться судовий прецедент.

У континентальних правових системах судовий прецедент історично не набув статусу основного джерела права, оскільки провідна роль у регулюванні суспільних відносин була закріплена за законом і кодифікованими нормативно-правовими актами. Вирішальне значення для утвердження такого підходу мав кодифікаційний рух XIX ст., насамперед пов'язаний із прийняттям Кодексу Наполеона (Code Napoléon) 1804 року, який став зразком для подальших кодифікацій у більшості країн континентальної Європи та в ряді позаєвропейських держав [239]. Нарівні з Кодексом Наполеона істотний вплив на розвиток романо-германської правової сім'ї справило Німецьке цивільне уложення (Bürgerliches Gesetzbuch, BGB) 1896 року. Абстрактний стиль викладення Німецького цивільного уложення було визнано більш досконалим юридичним інструментом порівняно з більш казуїстичними нормами французького акта, який за своє, майже вікове існування, стилістично застарів. Цивільне уложення не тільки заклало підґрунтя для подальшого розвитку законодавства в багатьох країнах, зокрема й УРСР, а й підкреслило особливу важливість теоретичного обґрунтування та наукового аналізу під час складання законів та кодексів. Саме поширення кодифікованого законодавства закріпило в романо-германській правовій сім'ї пріоритет закону над судовим прецедентом,

а судову практику тривалий час орієнтувало передусім на застосування, тлумачення і конкретизацію нормативних приписів.

Водночас кодифікація не усунула потреби в судовому розвитку права, а лише визначила інший режим його прояву. Континентальна модель виходить із пріоритету закону, проте цей пріоритет не означає самодостатності законодавчого тексту в усіх можливих ситуаціях правозастосування. Навіть системне й деталізоване кодифіковане регулювання залишається загальнішим за конкретну життєву ситуацію, а тому потребує тлумачення, уточнення та пристосування до обставин справи. Саме в цій площині судова практика набуває особливого значення: вона не замінює закон як первинне джерело правового регулювання, але забезпечує його практичну дію через формування сталих підходів до розуміння і застосування правових норм.

Отже, реальна відмінність романо-германської моделі від англосаксонської полягає не в повній відсутності прецедентності, а в способі її легітимації. У загальному праві прецедент прямо функціонує як джерело права, тоді як у континентальній традиції прецедентний вплив здебільшого виявляється через інтерпретаційну, конкретизуючу та уніфікуючу роль судової практики. Формально така практика залишається похідною від закону, однак фактично вона здатна впливати на зміст правового регулювання, оскільки саме через судові тлумачення абстрактна норма набуває прикладного значення. Тому кодифікований характер права не заперечує прецедентності, а лише встановлює для неї інші межі: судова позиція не створює право у первинному сенсі, але може формувати стабільний стандарт його розуміння і застосування.

У подальшому, попри збереження основної орієнтації на законодавчі акти та кодифікацію, окремі країни романо-германської правової сім'ї поступово почали визнавати значення судової практики як додаткового орієнтира у правозастосуванні. Йдеться не про відмову від пріоритету закону, а про усвідомлення того, що стабільні правові позиції вищих судів здатні забезпечувати однакове тлумачення норм, подолання прогалин і узгоджене вирішення подібних справ.

Місце судового прецеденту в романо-германській правовій сім'ї суттєво відрізняється від його ролі як джерела права в англосаксонській правовій сім'ї. У країнах романо-германської правової сім'ї суддя суворо дотримується закону, і його обов'язок полягає в тлумаченні правових норм, а не в їх створенні. З одного боку, це внутрішній пізнавальний процес, який полягає у з'ясуванні суті юридичних норм, встановленні їхнього змісту. З іншого боку, це зовнішнє вираження, результат пізнавального (розумового) процесу, роз'яснення змісту юридичних норм. На відміну від своїх континентальних колег, в англосаксонській правовій сім'ї суддя бере активну участь у формуванні правового висновку, який у подальшому набуває прецедентного значення. В Англії прецедентне право розвивалося сторіччями в умовах відсутності на нього впливу з боку римського права та кодифікованих правових актів. Історично англійський суддя мав високий авторитет і відігравав центральну роль у створенні норми права, яка в суспільстві вважалась його особистим творінням.

Сучасний розвиток континентальних правопорядків супроводжується більш гнучким ставленням до судової практики та прецедентних орієнтирів. Правова реальність не може нехтувати наявним масивом судових рішень, які стосуються розв'язання питань, не врегульованих чинними правовими актами. Унаслідок чого в країнах континентального права розширюється простір для використання прецедентних орієнтирів у правозастосуванні. Саме поняття «судовий прецедент» у країнах романо-германської правової сім'ї не має усталеного, однакового трактування. Так, у правовій системі Франції поняття «судовий прецедент» не означає обов'язковості попереднього судового рішення, оскільки суди у Франції ніколи не були пов'язані прецедентами. Рішення суду наділене обов'язковою силою насамперед у межах конкретної справи та щодо її сторін в одній і тій самій справі. У французькій правовій традиції прецедент не має формально обов'язкової сили, однак попереднє судове рішення може використовуватися як авторитетний орієнтир при вирішенні аналогічної справи. У широкому значенні йдеться про рішення

вищого суду, яке фактично спрямовує практику нижчих інстанцій, у вузькому – про будь-яке попереднє рішення, що може слугувати аргументом або зразком у новій справі [224, с. 111]. У правовій системі Німеччини під «прецедентом» зазвичай розуміють будь-яке попереднє рішення, яке може мати відношення до поточної справи, що підлягає вирішенню. Поняття «прецедент» передбачає якусь обов'язковість, але його використання в юридичному дискурсі не має на увазі нічого певного щодо природи або сили цієї обов'язковості. Також для того, щоб говорити про прецедент, не обов'язково, щоб суд, який ухвалює рішення, прямо ухвалив або сформулював рішення, яким він керуватиметься під час ухвалення майбутніх рішень. Достатньо бути значущим для будь-якого майбутнього рішення. У правовій системі Італії поняття «прецедент» також використовується в декількох значеннях, як-от: будь-яке попереднє рішення, що може мати відношення до справи, яка підлягає розгляду; будь-яке попереднє рішення, що стосується одного й того самого правового питання; рішення, що сприймається як значуще або здатне вплинути на вирішення подальшої справи. Як ми бачимо, існує певне посилення на «авторитет» прецеденту, хоча в Італії прецедент не має формально обов'язкової сили. У певному сенсі прецедент – це рішення, яке може або повинно бути взятé за зразок або точку відліку під час ухвалення наступного рішення. Буває, що італійський суд готує рішення з метою «створення» прецеденту, але намір суду не має значення (навіть якщо створення прецеденту інституційно притаманне фактичному винесенню рішення, як, наприклад, винесення рішень Верховним судом та Конституційним судом). Насправді рішення стане прецедентом лише тоді, коли воно буде використане суддями, які ухвалюють рішення у наступних справах. В іспанській судовій доктрині та юридичній догматиці вираз «доктрина прецеденту» розуміють як посилення на (передбачуваний) формально обов'язковий «*stare decisis*» системи загального права. Таким чином, під прецедентом зазвичай розуміють попереднє судове рішення або сформульований у ньому правовий висновок, що має значення для вирішення аналогічної справи. Що стосується Іспанії, то вихідним конституційним

орієнтиром тут є положення ст. 117.1 Конституції Іспанії, відповідно до якого судді і магістрати підкоряються лише закону [203]. Водночас ст. 1.6 Цивільного кодексу Іспанії [218] передбачає, що судова практика Верховного суду Іспанії (*jurisprudencia*) не належить до формальних джерел права, однак доповнює правопорядок шляхом формування доктрини тлумачення і застосування закону, звичаю та загальних принципів права. Саме тому в Іспанії судова практика розглядається не як формально обов'язковий прецедент у розумінні «*common law*», а як авторитетний інтерпретаційний орієнтир, що спрямовує тлумачення і застосування закону та Конституції. Такий підхід підтверджується і практикою Конституційного суду Іспанії, який виходить із того, що судова практика Верховного суду доповнює правопорядок і має покликання бути врахованою судами, але не підміняє закон як первинне формальне джерело права [212].

Наведений порівняльний огляд дає підстави для такого авторського висновку: у романо-германській правовій сім'ї судовий прецедент існує не як єдина доктрина, а як сукупність різних форм нормативно-орієнтуючого впливу судових актів. Французька модель демонструє значення усталеної судової практики як переконливого орієнтира, що не має формально обов'язкової сили, але фактично спрямовує діяльність нижчих судів. Німецька модель поєднує безумовно-обов'язковий характер рішень Федерального конституційного суду з авторитетом сталої судової практики «*ständige Rechtsprechung*», яка функціонує як переконливий орієнтир. Іспанська модель засвідчує можливість законодавчого визнання судової практики як інтерпретаційного орієнтира, що доповнює правопорядок, не перетворюючись на самостійне джерело права в класичному розумінні. Отже, у межах однієї правової сім'ї простежуються різні ступені наближення судової практики до прецедентної форми.

Ця різноманітність має важливе методологічне значення. Вона свідчить, що питання про судовий прецедент у континентальному праві не може вирішуватися за принципом простого заперечення або беззастережного визнання. Значно продуктивнішим є підхід, за якого аналізується не формальна назва джерела права, а реальна функція судового акта у правозастосуванні.

Якщо рішення вищого суду забезпечує однакове тлумачення норми, впливає на майбутні справи, формує стабільний стандарт правової аргументації та фактично обмежує довільність судового розсуду, воно виконує прецедентно-орієнтуючу функцію незалежно від того, чи визнається у відповідній правовій системі класичний принцип «*stare decisis*».

Отже, у країнах романо-германської правової традиції зберігається законодавчо-центричний підхід до джерел права: закон має пріоритетне значення, тоді як судова практика виконує насамперед інтерпретаційну, конкретизуючу та уніфікуючу функції. Саме тому питання прецеденту в цій правовій сім'ї доцільно розглядати не як альтернативу закону, а як механізм його практичної конкретизації та узгодженого застосування.

Сучасне право вже не заперечує положення про те, що неможливо визначити і закріпити в законодавстві вичерпний перелік всієї різноманітності відносин, які потребують правового регулювання. Досвід органів правотворчості та правозастосування свідчить про те, що передбачити всі випадки, життєві ситуації, які можуть і мають бути врегульовані правовим актом, являє собою винятково складне, багато в чому нездійсненне завдання. Суспільні відносини постійно еволюціонують, породжуючи нові життєві ситуації та правові проблеми. У зв'язку з цим, законодавство, по суті, не повинно передбачати їх усі, на нашу думку, воно зобов'язане бути адаптивним і гнучким, здатним відповісти на нові виклики і забезпечити адекватне регулювання існуючих відносин, які об'єктивно потребують правового впливу, навіть у тих випадках, коли в законі є прогалини і колізії. Не можна не погодитися з тим, що існують важливі галузі права, в яких через різні причини взагалі відсутнє правове регулювання або воно обмежується загальним відсиланням чи рамковими нормами. Ця обставина, а також нездатність законодавця вчасно встигати за мінливою дійсністю є рушійною силою для судового розвитку права [251, с. 403]. Кожне з джерел права має специфічні атрибути, що підкреслюють його важливість для сучасного права. Нормативно-правовий акт і судовий прецедентний орієнтир можуть одночасно впливати на

вирішення одних і тих самих спірних правовідносин, однак у континентальній моделі закон зберігає пріоритет, а судова практика виконує інтерпретаційну, конкретизуючу або уніфікуючу функцію. У цьому випадку, в процесі прийняття рішення, правозастосувач стикається з необхідністю вибору між цими двома джерелами права. Правовий акт і судовий прецедент призначені для розв'язання правових питань, маючи спільні підстави, але їх не можна вважати рівнозначними: завжди існує перевага одного з джерел права, чи то правовий акт, чи то судовий прецедент. Однак допускається, що пріоритетне джерело права може бути доповнене або конкретизоване іншим. Наприклад, у країнах романо-германської правової сім'ї окремі судові рішення та усталена судова практика можуть відігравати значну інтерпретаційну, конкретизуючу, уніфікуючу, а в окремих випадках – нормативно-орієнтуючу роль.

Отже, незважаючи на конфлікт «інтересів», що існує між правовим актом і судовим прецедентом, ці джерела права можуть бути гармонійно об'єднані у межах однієї правової системи. Розв'язання суперечностей між правовим актом і прецедентом має здійснюватися через реалізацію такої формули: правозастосувач, надаючи перевагу певному джерелу права, може спиратися на положення, викладені в іншому джерелі права, для підкріплення позиції та надання вагомості аргументам. Такий підхід підкреслює можливу синергію між різними джерелами права в процесі правозастосування, що лише сприяє більш комплексному та глибокому вирішенню правових питань. Наголосимо на тому, що його реалізація на практиці вимагає від правозастосувача високого рівня професіоналізму для забезпечення збалансованого та ефективного оперування, як правовим актом, так і прецедентом.

Окремої уваги потребує співвідношення понять «судовий прецедент» і «судова практика». Раніше було обґрунтовано, що судовий прецедент доцільно розуміти як офіційно оприлюднене рішення вищої судової інстанції або сформульований у ньому правовий висновок, який унаслідок своєї нормативної значущості, обов'язковості, обов'язку врахування або переконливого

авторитету використовується під час вирішення аналогічних справ у майбутньому.

Щодо судової практики, то в широкому розумінні вона містить у своєму складі діяльність усіх інстанцій, що утворюють єдину систему судів, асоційовану із застосуванням норм права і виробленням на базі розгляду окремих або узагальнення схожих справ універсальних правил поведінки. У профільній літературі існують й інші трактування поняття «судова практика». Так, М.В. Мазур наголошує на тому, що поняття «судова практика» в широкому сенсі включає: а) будь-яку діяльність судових органів щодо розгляду та вирішення конкретних справ; б) соціально-правовий досвід, накопичений у результаті цієї діяльності. Судова практика у вузькому значенні – це не весь, а тільки певний соціально-правовий досвід, накопичений у результаті діяльності судів [64, с. 9]. Д.Ю. Хорошковська вважає, що судовою практикою є взаємоедність діяльності судів і результати цієї діяльності, виражені у нових правоположеннях, вироблених судовою владою та закріплені у рішеннях із конкретних справ і/чи в актах зі сукупності однотипних конкретних судових справ [174, с. 8]. На думку В.О. Туманова, судова практика – це вироблені під час судової діяльності «правові положення», визначення-дефініції, правила, вказівки, які наділені певним ступенем узагальненості, загальноновизнаності та обов'язковості. Н.Д. Слотвінська відстоює позицію, що судова практика є певним результатом, підсумком судової діяльності, в певному виді судочинства, заснованим на досвіді та суддівському розсуді, закріпленим в судовому акті та який містить правові положення, тлумачення норми права, правові позиції, принципи і є прикладом для правозастосування судами нижчих інстанцій [150, с. 10]. Отже, під судовою практикою розуміють як сформовані судовими органами нормативні, так і інтерпретаційні правові положення. Такий підхід продовжує слугувати фундаментом для осмислення ролі судової практики в правовій системі, виокремлюючи її значущість у процесі тлумачення і реалізації правових приписів у житті держави та суспільства.

Проте судова практика загалом не може автоматично визнаватися джерелом права як єдиний недиференційований масив судових актів. Якщо розглядати судову практику як джерело права в правових системах загального права, то це підірве саму суть доктрини прецеденту, згідно з якою джерелом права є тільки рішення вищих судових інстанцій, на які мають спиратися нижчі. Визнання ж судової практики як джерела права в континентальних правових системах також може призвести до негативних наслідків. Наприклад, у Німеччині рішення Федерального Конституційного суду (Bundesverfassungsgericht, BVerfG) наділені загальнообов'язковою силою. Якщо вважати джерелом права усю німецьку судову практику, то це призведе до стирання відмінностей між рішеннями цього суду та рішеннями нижчих судів, оскільки і ті, і ті матимуть загальнообов'язковий характер. До того ж визнання судової практики як джерела права призведе до розмиття меж між законодавчою і судовою гілками влади, що суперечить принципу поділу влади. У системах загального права таке рішення підірве авторитет і незалежність судової системи, а в континентальних – посилить юридичну невизначеність і ускладнить прогнозування правових наслідків. Отже, в більшості сучасних правових систем судова практика загалом не визнається самостійним формальним джерелом права, хоча в окремих правопорядках певні судові акти або усталена практика вищих судів офіційно наділяються нормативно-орієнтуючим значенням.

У формально-юридичному сенсі не вся судова практика, а лише окремі акти або правові висновки вищих судових інстанцій можуть набувати різного ступеня прецедентного значення: від безумовно-обов'язкового характеру актів конституційної юрисдикції до прецедентно-орієнтуючого значення висновків верховних судів або переконливого авторитету усталеної практики. Усталений вираз «судова практика – джерело права» якщо і може бути прийнятий, то, як умовна формула об'єднання двох юридичних понять – джерела права в об'єктивному сенсі і джерела права у формальному значенні. За такого підходу судова практика в цій частині наближається до судового прецеденту і, отже,

може розглядатися як джерело права. Варто зазначити, що якщо на судову практику в країнах континентальної Європи склалися загалом однозначні погляди, то щодо судового прецеденту, вони суттєво варіюються, залежно від конкретної країни та її ставлення до цього джерела права. Водночас відсутність чіткого статусу судового прецеденту в романо-германській правовій традиції слугує відмінною рисою, що розмежовує її від традиції, притаманної країнам загального права. Незважаючи на те, що судовий прецедент у більшості країн романо-германської правової традиції не визнають джерелом права, на практиці він часто відіграє свою, не останню роль в ухваленні рішень судовими органами.

В окремих країнах континентальної Європи судові рішення вищих судових інстанцій розглядаються як авторитетні джерела для тлумачення та застосування законів, тоді як в інших вони мають лише рекомендаційний характер. Зазначена ситуація створює певні труднощі в однаковості правозастосування, особливо в рамках наддержавних об'єднань, які прагнуть до однакового регулювання суспільних відносин на всій території об'єднання.

Судові рішення, навіть без офіційного визнання за ними сили прецеденту, використовуються для заповнення прогалин у законодавстві, сприяючи ефективнішому правовому регулюванню суспільних відносин. Наприклад, в Іспанії офіційно визнається нормативно-орієнтуюче значення судової практики, яка на основі рішень Верховного суду Іспанії (Tribunal Supremo de España) формує загальну правову доктрину (*doctrina legal*). Недотримання цієї доктрини розглядається як один із вагомих аргументів для оскарження судових рішень до цієї інстанції. Цей приклад засвідчує, що навіть у правових системах, традиційно зорієнтованих на закон, судова практика виконує не лише допоміжну, а й істотну уніфікуючу та конкретизуючу функцію. До країн романо-германської правової сім'ї, у яких законодавчо закріплено вагоме значення судової практики, належить і Швейцарія. Так, у ст. 1 Цивільного кодексу Швейцарії (*Schweizerisches Zivilgesetzbuch, ZGB*) передбачено, що за відсутності відповідного положення закону суд вирішує справу на основі

звичаєвого права, а за відсутності звичаю – відповідно до правила, яке він встановив би як законодавець, керуючись при цьому визнаною доктриною та судовою практикою [240]. Саме це положення найвиразніше демонструє межову природу судової діяльності в континентальній правовій традиції: формально суд не замінює законодавця, однак у разі прогалини він фактично виробляє нормативний орієнтир для вирішення конкретної справи. Межа між тлумаченням і судовим нормотворенням проходить там, де суд уже не лише з'ясовує зміст чинної норми, а формулює нове правило поведінки для врегулювання відносин, безпосередньо не охоплених законом або звичаєм. Саме тому швейцарська модель становить особливий інтерес для дослідження прецедентності в континентальній правовій сім'ї, оскільки вона інституціоналізує не класичний прецедент у розумінні «common law», а нормативно значущу судову конкретизацію права.

Невизначеність в офіційному визнанні юридичної сили судового прецеденту виступає однією з характерних рис континентальної системи права. Аналізуючи законодавство країн романо-германської правової сім'ї щодо джерел права, можна констатувати відсутність у більшості з них спеціалізованих законів, які б офіційно встановлювали правовий статус прецеденту, його роль як джерела права, а також окреслювали межі юридичної сили прецеденту. Багато в чому це пояснюється тим, що в цих країнах переважає концепція, згідно з якою суддя розглядається насамперед як правозастосовувач, водночас діє так званий принцип свободи: «дозволено все, що прямо не заборонено законом». Отже, там, де судовий прецедент прямо не виключається з механізму правозастосування, зберігається простір для його фактичного використання як орієнтира при вирішенні складних або прогалинних справ. У континентальній правовій сім'ї постійно кориговані межі реальної правотворчої, правозастосовної та інтерпретаційної діяльності судів є вирішальним фактором у визначенні значущості двох джерел права – закону і прецеденту. Діяльність судді щодо застосування нормативно-правових актів не зводиться лише до формальної логіки правового силогізму, де роль великої

посилки відіграє норма, а меншої – фактичні обставини справи. Розкриття змісту правової норми, пояснення причетності обставин справи до конкретного закону, правова аргументація можуть наблизити судову діяльність до правотворчої функції. Це свідчить про те, що і системі континентального права притаманна певна гнучкість у використанні прецедентів, що дає змогу адаптувати невласливі їй правові інструменти до мінливих обставин і потреб суспільства.

На нашу думку, у романо-германській правовій сім'ї реальна юридична сила судового прецеденту визначається не стільки його формальним закріпленням у правових актах, скільки фактичними життєвими обставинами. Реальні ситуації, а також практична необхідність і потреба в прецеденті як джерелі права відіграють ключову роль у визначенні його реального правового значення. Отже, судовий прецедент у романо-германській правовій сім'ї доцільно розглядати не як універсальне формальне джерело права, а як прецедентно-орієнтуючий чинник правозастосування, значення якого визначається статусом суду, характером правового висновку та ступенем його впливу на подальшу судову практику. Наприклад, у Франції визнається існування усталеної лінії судової практики «правових звичаїв» (*jurisprudence constante*), що дають змогу незалежним суддям діяти передбачувано та впорядковано. Так, касаційний та апеляційні суди Франції фактично виконують уніфікуючу та нормативно-орієнтуючу функцію, спрямовуючи подальшу судову практику без формального перетворення своїх рішень на класичний обов'язковий прецедент. За спостереженнями науковців, рішення Касаційного суду Франції (*La Cour de cassation*) слугують вагомим орієнтиром при розгляді конкретних справ іншими судами [209, с. 4-6]. У німецькому праві принцип «*stare decisis*» формально не діє, за винятком визнання загальнообов'язкової сили рішень Федерального Конституційного суду Німеччини (*Bundesverfassungsgericht, BVerfG*). Основна відмінність від англо-американської доктрини прецеденту полягає в тому, що в Німеччині підставою для розгляду питань конституційного права слугують не лише конкретні спори,

а й необхідність вирішення більш загальних питань [237, с. 29]. Аналіз практичного функціонування німецької судової системи дає підстави стверджувати, що прецедентний механізм у ній частково реалізується через концепцію «ständige Rechtsprechung», тобто усталеної лінії судової практики [250]. Така практика не набуває формально обов'язкової юридичної сили лише внаслідок багаторазового повторення певного підходу, однак виконує роль фактичного орієнтира для нижчих судів і правозастосовної діяльності загалом. Водночас обов'язковість рішень Федерального конституційного суду Німеччини прямо закріплена в § 31 Закону про Федеральний конституційний суд (Bundesverfassungsgerichtsgesetz, BVerfGG) [212].

З огляду на запропоновану в роботі класифікацію судових прецедентів за ступенем юридичної сили, порівняльно-правові прояви прецедентності доцільно розмежовувати за трьома рівнями зв'язувальної інтенсивності. Перший рівень становлять безумовно-обов'язкові судові акти, до яких у континентальній традиції найбільшою мірою наближаються рішення органів конституційної юрисдикції, що мають загальнообов'язкову силу. Другий рівень охоплює прецедентно-орієнтуючі акти з обов'язком врахування, коли судова позиція не є класичним «binding precedent», однак має бути врахована правозастосовником при вирішенні подібної справи. Третій рівень утворюють переконливі орієнтири, до яких належать усталені лінії судової практики, доктринальні підходи або рішення інших юрисдикцій, що не мають формальної обов'язкової сили, але впливають на судову аргументацію завдяки авторитету та сталій практиці застосування. У цьому сенсі німецька «ständige Rechtsprechung» є прикладом саме фактичного переконливого орієнтира, тоді як національна модель висновків Верховного Суду для судів має сильніший, процесуально закріплений характер – прецедентно-орієнтуючий з обов'язком врахування.

Положення, що допускають прецедентне регулювання суспільних відносин, можна відшукати і в законодавстві пострадянських країн. Так, згідно з ч. 1 ст. 3 Цивільного кодексу Республіки Білорусь, до системи цивільного

законодавства, зокрема, належать акти Конституційного Суду Республіки Білорусь, Верховного Суду Республіки Білорусь і Національного банку Республіки Білорусь, видані в межах їхньої компетенції з регулювання цивільних відносин, встановленої Конституцією Республіки Білорусь та ухваленими відповідно до неї іншими законодавчими актами [19]. Нормативний характер рішень органів конституційного контролю визнається в Азербайджані, Вірменії, Грузії та інших країнах, у яких заперечувати стабілізуючу роль прецедентних орієнтирів було б необґрунтовано. З прецедентом правові системи пострадянських країн стикаються найчастіше тільки тоді, коли в чинному позитивному праві існують прогалини і суд їх долає. Суд не має права відмовити у здійсненні правосуддя в тих випадках, коли норма права відсутня або вона неясна. Таким чином, сформоване правове положення, надалі, може бути використане як зразок при вирішенні аналогічних справ. Аналіз свідчить про те, що в науковому співтоваристві пострадянських країн переважає позиція про необхідність визнання судового прецеденту одним із джерел права.

Національне законодавство також містить норми, які надають окремим актам вищих судових інстанцій різний ступінь юридичної зв'язаності: рішення та висновки Конституційного Суду України мають безумовно-обов'язковий характер, тоді як висновки Верховного Суду щодо застосування норм права є прецедентно-орієнтуючими актами з обов'язком врахування судами. Відповідно до ч. 2 ст. 147 Конституції України, діяльність Конституційного Суду України ґрунтується на принципах верховенства права, незалежності, колегіальності, гласності, обґрунтованості та обов'язковості ухвалених ним рішень і висновків. Стаття 2 Закону України «Про Конституційний Суд України» конкретизує ці засади, додатково вказуючи на відкритість, повний і всебічний розгляд справ. Водночас ст. 151-2 Конституції України прямо встановлює, що рішення та висновки, ухвалені Конституційним Судом України, є обов'язковими, остаточними і не можуть бути оскаржені [57; 118]. Що стосується профільної літератури, то в ній домінує точка зору, згідно з

якою, правова позиція Конституційного Суду України функціонує як джерело права, формуючи конституційні прецеденти. Незважаючи на те, що правова норма, яка перевіряється на відповідність Конституції України, завжди конкретизована, рішення Суду в рамках такої перевірки зазвичай мають дещо ширшу дію. Слід погодитися з позицією Д.С. Терлецького, який відзначає, що рішення і висновки єдиного органу конституційної юрисдикції є передусім результатом розгляду конкретних справ щодо встановлення конституційності (відповідності) або офіційного тлумачення цілком визначених правових актів (їх норм). Натомість правові позиції як сукупність правових аргументів або правових висновків, наданих Конституційним Судом України в контексті системного розуміння і тлумачення Конституції України, виступаючи правовою основою резолютивної частини актів конституційного судочинства, здатні завдяки своєму загальному характеру та визначальному значенню набувати відносної самостійності у правозастосуванні. Тобто правові позиції Конституційного Суду України поширюються не тільки на конкретний випадок у зв'язку з перевіркою конституційності акта (норми), але й на аналогічні за юридичною природою випадки [165, с. 185]. Загалом судова практика Конституційного Суду України має суттєвий вплив на процес удосконалення законодавства, за допомогою вироблення правових позицій, які відіграють ключову роль у функціонуванні держави. Варто підкреслити, що прецеденти конституційних судів у країнах континентальної Європи стають дедалі важливішими для діяльності звичайних судів, оскільки коло суспільних відносин, які потребують конституційної інтерпретації, постійно розширюється.

У контексті континентальної моделі прецедентності до її проявів у національному судочинстві можуть бути віднесені насамперед постанови Верховного Суду, однак із обов'язковим урахуванням особливостей їх юридичної сили. Так, відповідно до ч. 5 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних

повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права, тоді як згідно з ч. 6 цієї ж статті такі висновки враховуються іншими судами при застосуванні відповідних норм права [117]. Аналогічна конструкція закріплена і в процесуальному законодавстві: ч. 4 ст. 263 ЦПК України [178], ч. 4 ст. 236 ГПК України [18] та ч. 5 ст. 242 КАС України [52] передбачають, що при виборі й застосуванні норми права суд враховує висновки щодо її застосування, викладені у постановях Верховного Суду. У зв'язку з цим більш коректно розглядати постанови Верховного Суду не як прецеденти у класичному англосаксонському розумінні, а як прецедентно-орієнтуючі акти з обов'язком врахування, що виконують уніфікуючу функцію в системі національного судочинства. Існує й інша точка зору. Так, В.І. Данішевська, аналізуючи приписи ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», наполягає на тому, що висновки Верховного Суду, у тому числі Великої Палати, не є формально обов'язковими для судів, а лише підлягають врахуванню, тому суддя у разі незгоди з відповідною правовою позицією має право мотивовано обґрунтувати відступ від неї [22, с. 151]. Водночас слід ураховувати, що Законом України від 03.10.2017 р. № 2147-VIII із попередньої редакції ч. 6 ст. 13 зазначеного Закону було виключено пряму вказівку на право суду відступати від правової позиції Верховного Суду з одночасним наведенням відповідних мотивів [119]. Це свідчить про прагнення законодавця посилити уніфікуючу роль висновків Верховного Суду та їх значення для забезпечення єдності правозастосування, хоча законодавча формула «враховуються судами» все ж не дає підстав ототожнювати їх із безумовно обов'язковим прецедентом у розумінні системи «common law». У цьому контексті з погляду вдосконалення законодавства доцільно внести зміни до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та процесуальних кодексів України, якими нормативно визначити статус прецедентно-орієнтуючих судових актів Верховного Суду. Доцільним видається закріплення положення, відповідно до якого правові висновки, сформульовані у постановях Великої Палати Верховного Суду, об'єднаних палат і палат касаційних судів, мають

прецедентно-орієнтуюче значення з обов'язком врахування судами нижчих інстанцій, а відступ від них допускається лише за умови спеціального мотивування із чітким зазначенням підстав такого відступу та дотриманням процесуальної процедури, встановленої законом. Запровадження такої моделі сприяло б посиленню юридичної визначеності, однаковості судової практики та більш чіткому нормативному оформленню де-факто прецедентної ролі Верховного Суду в національному судочинстві.

Для України порівняльно-правовий досвід романо-германських держав має значення не як підстава для запозичення чужої моделі, а як аргумент на користь нормативного впорядкування вже наявної практики. Українська правова система перебуває в ситуації, коли прецедентний елемент уже діє, однак його межі залишаються недостатньо визначеними. Практика ЄСПЛ застосовується як джерело права, правові позиції Конституційного Суду України мають загальнообов'язковий нормативний ефект, а висновки Верховного Суду підлягають врахуванню судами та є обов'язковими для суб'єктів владних повноважень у встановлених законом межах. Водночас ці елементи поки що не утворюють цілісної моделі прецедентно-орієнтованого судочинства, оскільки законодавство недостатньо чітко розмежовує обов'язковість, обов'язок врахування, переконливе значення та допустимість мотивованого відступу.

Саме тому перспективним для України є не проголошення судової практики заміником закону, а формування континентальної моделі прецедентності. Її сутність полягає в тому, що закон зберігає провідне місце в системі джерел права, а правові висновки вищих судових інстанцій отримують чітко визначену орієнтуючу або обов'язкову дію у подібних правовідносинах. Такий підхід дає змогу поєднати верховенство закону з вимогами юридичної визначеності, передбачуваності судових рішень і однакового застосування норм права. Він також дозволяє уникнути двох крайнощів: механічного перенесення англосаксонського «*stare decisis*» у континентальну систему та штучного

заперечення фактичного впливу судових позицій на розвиток національного права.

Можна зробити висновок, що принцип «*stare decisis*», який історично склався в умовах загального права, поступово набуває нового наповнення. Цей принцип, який від початку передбачав обов'язковість ухвалення наступних рішень за зразком попередніх, нині дотримується не так суворо навіть у країнах англосаксонської правової сім'ї. У зв'язку з цим видається необґрунтованим заперечення присутності «судового прецеденту» в країнах романо-германської правової сім'ї з тієї підстави, що рішення судового або квазісудового органу, не відповідає всім складовим принципам «*stare decisis*». У правовій системі, що має кодифіковану систему права, судовий прецедент забезпечує справедливе правозастосування з урахуванням фактичних обставин конкретної справи через інтерпретацію законодавчої норми, що існувала раніше. У тих правових системах, де юридична доктрина різко розмежовує сфери правотворчості та правозастосування, суди не роблять формальних посилань на прецеденти як основу для інтерпретації норм закону, хоча насправді вони інтенсивно їх використовують. Зазвичай прецеденти розглядаються судом як важливі переважаючі підстави в процесі ухвалення рішень. Таке використання сполучної сили судового рішення існує незалежно від того, визнаються в правовій системі прецеденти як джерела права чи ні. Обов'язковість подальшого використання судових рішень або правових позицій як орієнтира при розгляді подібних справ забезпечується в країнах романо-германської правової сім'ї багато в чому авторитетом і професіоналізмом відповідних судових інстанцій.

Додатково показовим для сучасного розуміння місця прецедентності в романо-германській правовій сім'ї є рішення Європейського суду з прав людини у справі «*Vashchenko and Tretyak v. Ukraine*» (2026) [246]. У цьому рішенні Суд фактично окреслив межі допустимого використання нової судової практики, наголосивши, що поява пізнішого правового підходу сама по собі не може слугувати підставою для перегляду остаточного судового рішення.

Значення цієї правової позиції полягає в тому, що вона демонструє: у континентальній правовій традиції прецедентність не існує відокремлено від принципу верховенства права, а функціонує у поєднанні з вимогами правової визначеності, остаточності судового рішення та захисту обґрунтованих очікувань учасників процесу. Отже, посилення ролі судової практики не означає допустимості ретроспективного руйнування стабільності правового становища особи, а, навпаки, потребує чіткого процесуального обмеження такої практики.

Проведене дослідження засвідчило, що місце судового прецеденту в романо-германській правовій сім'ї не може бути зведене до простої формули його повного заперечення або беззастережного визнання. У більшості континентальних правопорядків прецедент не має статусу класичного формального джерела права, однак судова практика вищих судових інстанцій дедалі виразніше виконує інтерпретаційну, конкретизуючу та уніфікуючу функції.

Еволюція ролі судового прецеденту в країнах континентального права зумовлена низкою чинників, що сприяють активізації судового розвитку права. По-перше, у зазначених країнах продовжують існувати галузі права, які з різних причин або не мають правового регулювання, або регулюються лише загальними відсильними нормами чи рамковими положеннями. Законодавець з об'єктивних причин не може передбачити все різноманіття явищ реального життя. Це підштовхує судові інстанції до прийняття правових положень, здатних заповнити прогалини в правовій регламентації суспільних відносин. По-друге, відбувається помітне відставання законодавства від суспільних відносин, що динамічно змінюються, внаслідок чого формуються великі сегменти суспільного життя, що регулюються правовими актами, які втратили свою актуальність. Сучасні реалії, багато в чому насичені непрогнозованими подіями, актуалізують потребу правових систем до адаптації. Усе це сприяє зверненню до судових прецедентів, які слугують не лише інструментом розв'язання конкретних спорів, а й засобом розвитку права, даючи змогу

заповнити існуючі «прогалини в праві». Таким чином, судовий прецедент у країнах континентального права набуває дедалі більшої значущості, з плином часу стаючи невід'ємним елементом динамічного й адаптивного правового регулювання, а нормативні конструкції, що надають окремим судовим актам або усталеній судовій практиці нормативно-орієнтуюче значення, дедалі виразніше проявляються як у сфері публічного, так і у сфері приватного права.

Окремі положення цього підрозділу отримали апробацію у публікаціях автора [39].

Висновки до першого розділу

Узагальнення результатів дослідження генези розвитку судового прецеденту, його правової природи та ролі в механізмі правового регулювання суспільних відносин дає підстави для таких висновків:

1. Судовий прецедент доцільно розглядати не як «проміжне» явище між нормативно-правовим актом і правовим звичаєм, а як самостійний спосіб нормативної орієнтації правозастосування, що виникає у зв'язку з розглядом конкретної справи, але не вичерпується її межами. Його юридична природа полягає у поєднанні індивідуального судового вирішення спору з виробленням правового висновку, здатного впливати на подальше вирішення аналогічних справ.

2. Авторська концептуальна позиція полягає в тому, що судовий прецедент має двоєдину природу: інституційно він існує як судове рішення, ухвалене компетентним судом у встановленій процесуальній формі, а функціонування прецеденту або з усім судовим актом, або лише з абстрактним правовим висновком, відірваним від процесуальної форми та інституційного контексту його виникнення.

3. Для коректного теоретичного опису прецеденту доцільно розмежовувати його загальнотеоретичні ознаки і юридико-технічні властивості.

До перших належать нормативна значущість, казуїстичність, динамічність, потенційна конкуренція правових підходів та інституційна множинність. До других – процедурна форма виникнення, офіційне оприлюднення, зв'язок із судовою ієрархією, релевантність до фактичних обставин нової справи та здатність набувати обов'язкової або орієнтуючої сили. Таке розмежування дозволяє точніше визначити місце прецеденту в системі джерел права і відмежувати його від суміжних явищ.

4. Судовий прецедент і суддівський розсуд не можуть ототожнюватися, оскільки вони належать до різних рівнів юридичної реальності. Суддівський розсуд є внутрішнім механізмом вибору в межах конкретної справи, тоді як прецедент є зовнішнім результатом такого вирішення лише в тій частині, в якій сформульований судом висновок набуває значення орієнтира для майбутньої практики. Отже, не кожне рішення, ухвалене на основі розсуду, створює прецедент, а прецедентність виникає лише там, де індивідуальне судове міркування трансформується у загальноорієнтуючу правову позицію.

5. Англосаксонська правова сім'я не є однорідною моделлю «жорсткого прецеденту». Її внутрішня структура демонструє різні способи поєднання стабільності та гнучкості: англійська модель історично тяжіє до більш суворого розуміння «*stare decisis*», тоді як американська, канадська, австралійська, новозеландська та індійська моделі допускають ширший простір для перегляду попередніх підходів на рівні найвищих судів. Це дає підстави стверджувати, що у сучасному загальному праві прецедентність функціонує не як застигла формула, а як диференційований механізм судового розвитку права.

6. У романо-германській правовій сім'ї прецедент не витісняє закон і не руйнує законодавчо-центричну модель права, однак уже не може бути описаний як повністю чужорідний для неї елемент. Сучасна континентальна традиція демонструє зростання ролі судових актів у тлумаченні, конкретизації, уніфікації, а в окремих випадках і в розвитку права. Тому коректніше говорити не про «відсутність прецеденту» в континентальній системі, а про існування

різних форм прецедентно-орієнтуючого впливу судової практики, інтенсивність і юридичне оформлення яких залежить від конкретного правопорядку.

7. Поняття «судовий прецедент» і «судова практика» співвідносяться як частина і ціле, а не як тотожні явища. Судова практика охоплює весь масив судової діяльності та її результатів, тоді як прецедентом може вважатися лише та її частина, яка містить нормативно значущий правовий висновок і здатна виконувати орієнтуючу функцію в подальшому правозастосуванні. Саме тому джерельного значення не набуває вся судова практика загалом, але окремі акти вищих судових інстанцій можуть наближатися до прецеденту за своїм функціональним призначенням.

8. Для України перспективним є не механічне запозичення класичної англосаксонської моделі, а нормативне оформлення власної моделі судочинства, зорієнтованого на правові висновки вищих судів, у межах якої правові висновки Великої Палати Верховного Суду, об'єднаних палат і палат касаційних судів матимуть наперед визначене прецедентно-орієнтуюче значення з обов'язком врахування судами нижчих інстанцій та можливістю спеціально вмотивованого відступу лише у процесуальному порядку, встановленому законом. З погляду вдосконалення законодавства доцільним є внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та відповідних процесуальних кодексів з метою нормативного визначення статусу таких правових висновків, меж їх дії та процесуального порядку відступу від них.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ СУДОВОГО ПРЕЦЕДЕНТУ В СИСТЕМІ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА

2.1. Види судових прецедентів

Для національної юридичної науки дослідження судового прецеденту вже тривалий час залишається одним із помітних напрямів теоретико-правових пошуків. Водночас у вітчизняній доктрині увага переважно зосереджується на питанні про те, чи може судовий прецедент визнаватися джерелом сучасного національного права. За такого підходу проблематика видової диференціації судових прецедентів часто відходить на другий план, хоча саме класифікація дає змогу виявити їх юридичну природу, функціональне призначення та особливості прояву в правовій системі. У науковій літературі судові прецеденти найчастіше розмежовують за юридичною силою, суб'єктом формування, характером впливу на право, а також за сферою застосування. Проте такі підходи здебільшого висвітлюють лише окремі аспекти прецеденту і не завжди дають можливість розкрити його комплексну роль у системі національного судочинства.

У межах цього дослідження класифікація судових прецедентів буде здійснюватися з урахуванням не лише загальнодоктринальних підходів, а й особливостей функціонування прецедентних орієнтирів як у національній правовій системі, так і в порівняльно-правовому вимірі. Саме тому доцільно виходити з поєднання кількох критеріїв – юридичної сили судового акта, суб'єкта його формування, характеру впливу на право та сфери галузевого застосування. Такий підхід дозволяє не лише впорядкувати наявні види судових прецедентів, а й показати, які з них мають найбільше значення для забезпечення єдності судової практики та розвитку національного права.

Варто зазначити, що сама по собі процедура класифікації має цілу низку важливих наукових і практичних функцій. Крім завдання первинної обробки та

впорядкування великого обсягу юридичного матеріалу, класифікація сприяє виявленню нових, раніше не очевидних характеристик і закономірностей досліджуваного явища. Зокрема, завдяки класифікації стає можливим наочно представити всю сукупність судових прецедентів у їх взаємозв'язку та взаємозалежності, забезпечити комплексний аналіз об'єктів дослідження, мінімізувати ризик суб'єктивності та однобічності в науковій інтерпретації матеріалу. При встановленні критеріїв класифікації судових прецедентів дослідник стикається з необхідністю виявити і описати найбільш істотні ознаки даного юридичного феномену, які не завжди очевидні при поверхневому вивченні. В результаті такої роботи стає можливим визначити якісні особливості судових прецедентів, що істотно підвищує точність і наукову обґрунтованість отриманих в процесі дослідження висновків.

На сьогодні юридична література пропонує різноманітні класифікаційні критерії, які, стосовно тематики нашого дослідження, дають змогу систематизувати судові прецеденти.

1. Визнаною є класифікація судових прецедентів залежно від ступеня їх імперативності, тобто юридично обов'язкової сили. За цим критерієм виділяють дві великі групи прецедентів: *обов'язкові та необов'язкові (переконуючі / переконливі)*.

Обов'язкові судові прецеденти характеризуються підвищеним ступенем зв'язувальної сили: вони підлягають застосуванню або обов'язковому врахуванню судами та іншими правозастосовниками при вирішенні аналогічних чи близьких за змістом справ, а відступ від них допускається лише за наявності належних правових підстав і в установленому законом порядку.

Обов'язкова сила прецеденту надається рішенням найвищих судових органів країн англосаксонської правової сім'ї та багатьох країн романо-германської правової сім'ї. Так, у Німеччині обов'язковий характер мають рішення Федерального конституційного суду. Такий самий принцип діє в Аргентині, Колумбії та ін. країнах, відносно рішень верховних судів щодо конституційних питань. Рішення Конституційного суду Іспанії, що визнають

неконституційними закони або окремі правові норми, мають обов'язкову силу прецеденту. В Україні рішення та висновки Конституційного Суду України належать до безумовно-обов'язкових актів конституційної юрисдикції, оскільки мають загальнообов'язковий, остаточний і неоскаржуваний характер. Що стосується Верховного Суду, то в чинній моделі судочинства не йдеться про абсолютно уніфіковану модель безумовної обов'язковості його висновків для всіх учасників правозастосування. Нормативна конструкція є диференційованою: висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду, є обов'язковими для суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності відповідну норму права, тоді як іншими судами вони підлягають обов'язковому врахуванню при виборі й застосуванні такої норми. Водночас процесуальні наслідки неврахування відповідного висновку, а також порядок і підстави відступу від нього не є повністю тотожними в різних видах судочинства, оскільки визначаються спеціальними приписами відповідного процесуального кодексу. Саме тому більш коректно характеризувати чинну українську модель не як систему безумовно «binding precedent» для судів, а як модель прецедентно-орієнтованого правозастосування з різним ступенем процесуальної інтенсивності залежно від юрисдикції та стадії судового контролю. Така нормативна невизначеність чинної моделі зумовлює необхідність подальших пропозицій щодо вдосконалення законодавства, викладених у підрозділі 3.2.

Окреме місце серед обов'язкових джерел конвенційного тлумачення та прецедентно-орієнтуючих правових стандартів посідає практика Європейського суду з прав людини. Для судів України вона має обов'язкове значення як джерело конвенційного тлумачення в силу ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 р. № 3477-IV [113]. Однак характер такого впливу не є тотожним класичній моделі внутрішньодержавного обов'язкового прецеденту, а виявляється насамперед у необхідності врахування релевантних правових позицій Суду при застосуванні Конвенції та пов'язаних із нею норм

національного законодавства. Водночас чинне законодавство України прямо не визначає співвідношення практики ЄСПЛ із Конституцією України, що ускладнює формування єдиного підходу до її застосування в національній судовій практиці.

Необов'язкові судові прецеденти, навпаки, не мають імперативної сили, проте активно використовуються судами як авторитетне джерело юридичної аргументації. Такі прецеденти судді мають право брати до уваги на свій розсуд, оцінюючи їх виключно з позиції внутрішньої обґрунтованості, переконливості та авторитету відповідного судового органу. До числа найбільш поширених видів необов'язкових судових прецедентів належать:

1) судові рішення, прийняті в юрисдикціях інших держав, які застосовують загальне право. Так, рішення Верховного суду США можуть враховуватися англійськими судами при вирішенні аналогічних справ, хоча і не мають прямої на них дії;

2) судові рішення, прийняті судами окремих територій, що входять до складу Великої Британії або належать до Британських заморських територій, які перебувають під суверенітетом Великої Британії, але не є її частиною. Наприклад, рішення судів Шотландії можуть враховуватися судами Англії та Уельсу як необов'язковий прецедент при вирішенні аналогічних справ;

3) рішення Судового комітету Таємної ради (Judicial Committee of the Privy Council, JCPC), що виносяться ним, як апеляційним судом (або судом вищої інстанції), для окремих країн Співдружності націй, Британських заморських територій і Коронних земель. Рішення Судового комітету є лише «переконливим прецедентом» для інших судів Великої Британії; тому, хоча суди і враховують їх, вони не є обов'язковими;

4) частини судових рішень, що містять загальні міркування або зауваження судді (*obiter dictum*), які не мають прямої дії для конкретної справи, що розглядається. Такі положення не утворюють обов'язкового прецеденту, але часто відіграють важливу роль при формуванні подальшої судової практики та правової доктрини. Наприклад, «*obiter dictum*» судді А.Т. Деннінга у справі

«Central London Property Trust Ltd v. High Trees House Ltd» (1947) [197], що стосується доктрини «estoppel» («заборони на суперечливу поведінку»), мало істотний вплив на подальший її розвиток, незважаючи на відсутність прямої дії в цьому судовому спорі.

5) рішення, винесені паралельними судовими інстанціями, якщо вони не є обов'язковими прецедентами;

6) усі рішення судів Європейського Союзу. Зазначимо, що після процедури Brexit, рішення суддів ЄС все ще мають для Великої Британії силу переконуючих прецедентів.

На практиці значення необов'язкових, тобто переконуючих, судових рішень проявляється переважно в тих випадках, коли суд стикається з новим правовим питанням, прогалиною у правовому регулюванні або відсутністю усталеного підходу в судовій практиці. У національній правовій системі до таких орієнтирів доцільно відносити насамперед окремі думки суддів, процесуальний статус яких прямо закріплено, зокрема, у ч. 3 ст. 35 ЦПК України [178], ч. 3 ст. 34 ГПК України [18] та ч. 3 ст. 34 КАС України [52]. До цієї ж групи можуть бути віднесені рішення у справах, в яких касаційний перегляд обмежений законом або допускається лише у спеціально визначених випадках, зокрема відповідно до п. 2 ч. 3 ст. 389 ЦПК України та ч. 3 ст. 287 ГПК України. Що стосується постанов Верховного Суду, то їх не слід загалом характеризувати як лише «переконуючі», оскільки згідно з ч. 5, 6 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [117] висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду, є обов'язковими для суб'єктів владних повноважень при застосуванні відповідної норми права та враховуються іншими судами; аналогічний підхід закріплено також у ч. 4 ст. 263 ЦПК України, ч. 4 ст. 236 ГПК України та ч. 5 ст. 242 КАС України. Водночас рішення Вищого антикорупційного суду та акти Вищого суду з питань інтелектуальної власності не слід розглядати як особливий різновид «переконуючих прецедентів», оскільки відповідно до ч. 1, 2, 4 ст. 31 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [117] вони належать до вищих

спеціалізованих судів, причому у складі такого суду може діяти апеляційна палата, а Вищий антикорупційний суд відповідно до спеціального закону здійснює правосуддя як суд першої та апеляційної інстанцій у визначених процесуальним законом категоріях справ.

Разом з тим необхідно зазначити, що навіть обов'язкові прецеденти відрізняються один від одного за ступенем юридичної сили та змістом встановлюваних ними норм. Зазначена обставина обумовлена місцем інстанції, яка винесла відповідні рішення, в ієрархії судової системи. Так, обов'язковий прецедент, встановлений Верховним судом Великої Британії (Supreme Court of the United Kingdom) або дореформним Апеляційним комітетом Палати лордів (Lords of Appeal in Ordinary), має найвищий ступінь юридичної сили і є обов'язковим для всіх нижчих судів Великої Британії. Рішення ж вищих судів мають більш обмежену сферу застосування і є обов'язковими переважно в межах своєї юрисдикції.

1.1. У класичній доктрині загального права судові прецеденти зазвичай розмежовують на обов'язкові (binding) та переконливі (persuasive) [205; 224]. Водночас у межах цього дослідження як авторський аналітичний підхід пропонується додатково диференціювати обов'язкові судові прецеденти за ступенем їх зв'язувальної сили на *безумовно-обов'язкові (абсолютно обов'язкові)* та *умовно-обов'язкові (відносно обов'язкові)*. Такий поділ дає змогу точніше відобразити відмінності між прецедентами, відступ від яких для нижчих судів фактично не допускається, і тими прецедентними орієнтирами, відступ від яких можливий у спеціально визначених випадках або за належного мотивування.

У межах запропонованої класифікації безумовно-обов'язковими слід вважати такі прецеденти, правові висновки яких підлягають застосуванню нижчими судами без права на самостійне ігнорування чи довільний відступ від них. Їх особливість полягає у максимально високому ступені зв'язувальної сили в межах відповідної судової ієрархії.

Безумовно-обов'язкові судові прецеденти являють собою рішення вищих судових інстанцій, яким суди зобов'язані слідувати без будь-яких винятків. Такі рішення мають найвищий ступінь юридичної сили і не допускають відступів, навіть якщо окремі судді вважають їх нераціональними, сумнівними або помилковими з точки зору правової логіки. В англійській правовій доктрині на сьогодні закріплені такі правила, що дозволяють віднести судові рішення до безумовно-обов'язкового прецеденту:

1) нижчі суди, безумовно пов'язані рішеннями вищих судів. Наприклад, рішення Верховного суду Великої Британії мають абсолютно обов'язковий характер, як для вищих судів Англії та Уельсу (Апеляційний суд Англії та Уельсу (Court of Appeal); Високий суд Англії та Уельсу (High Court of Justice); Королівський суд Англії та Уельсу (Crown Court)), так і для нижчих (суди графств (County Courts); магістратські суди (Magistrates Courts); спеціальні суди (Special Courts); служба трибуналів (Tribunals Service)), які є для нього нижчестоящими судовими інстанціями;

2) суди безумовно пов'язані своїми минулими рішеннями. У загальному праві, таким чином, реалізується принцип «stare decisis», що означає, що суди повинні дотримуватися рішень, прийнятих у минулих подібних справах. Іншими словами, суд повинен «стояти на вирішеному». Що стосується Верховного суду Великої Британії та Апеляційного суду Англії та Уельсу, то вони мають право у виняткових випадках відступати від своїх власних рішень, якщо вони суперечать один одному, не відповідають подальшій судовій практиці цих інстанцій або були винесені в результаті явної юридичної помилки.

Умовно-обов'язковими у межах даного дослідження пропонується вважати такі прецедентні рішення, які загалом підлягають врахуванню або застосуванню, однак допускають відступ за наявності спеціально обґрунтованих підстав. Їх особливість полягає в тому, що судові органи в певних випадках можуть відійти від таких прецедентів або зовсім не враховувати їх при вирішенні аналогічних справ. Умовно-обов'язкова сила

характерна, перш за все, для рішень, винесених судами, рівними в ієрархії судової системи, або нижчими за них. У подібній ситуації суд не пов'язаний жорстко попередніми рішеннями і має право, за наявності підстав, відмовитися від дотримання прецеденту. На практиці відступ від умовно-обов'язкового прецеденту допускається в наступних випадках.

По-перше, суд може не слідувати умовно-обов'язковому прецеденту, якщо таке рішення суперечить чинному законодавству, було винесено з порушенням норм права, що існували на момент прийняття. Також підставою для відмови від застосування прецеденту виступає його нерозумність, що виражається в суперечності елементарній логіці, здоровому глузду або загальновизнаним моральним і правовим принципам. Наприклад, рішення, що містить положення, несумісні з фундаментальними цінностями правової держави, такими як справедливість, рівність перед законом і недоторканність особи, може бути визнано нерозумним і, відповідно, не враховуватися при вирішенні аналогічних справ.

Проте сам по собі факт суперечливості або нерозумності судового рішення не є автоматичною підставою для повного ігнорування його значення. Це обумовлено тим, що в судовій практиці досить часто зустрічаються зазначені «недосконалі» прецеденти, які, однак, зберігають свою юридичну значимість з огляду на їх важливість для підтримки стабільності судової практики та правової визначеності. Зокрема, класична доктрина прецеденту виходить з того, що надмірно часте відхилення від умовно-обов'язкових прецедентів здатне повністю зруйнувати цілісність і узгодженість судової системи. Якби судді з кожного приводу легко ігнорували прецедентні рішення, це могло б призвести до правового хаосу і втрати довіри до судових інститутів.

У зв'язку з цим слід зазначити важливу процесуальну особливість: для обґрунтованої відмови від дотримання умовно-обов'язкового прецеденту суд зобов'язаний надати детальну аргументацію, що пояснює причини та обставини такого відступу. Це передбачає необхідність ґрунтовного аналізу попереднього рішення, а також чіткої аргументації того, чому воно не може бути застосоване

в поточних обставинах. Так, англійські суди для обґрунтованої відмови звертаються до механізму «розмежування справ» – приймають рішення про те, що прецедентна справа не буде застосовуватися у зв'язку з істотними відмінностями між фактичними обставинами двох справ, таким чином легітимізуючи своє право не слідувати прецеденту.

По-друге, об'єктивними підставами для відмови від застосування умовно-обов'язкового судового прецеденту є обставини, що доводять його непридатність для регулювання сучасних відносин.

До таких об'єктивних підстав, насамперед, слід віднести застарілість судового прецеденту. На відміну від правового акта, який протягом свого «життя» може неодноразово бути доповнений, скоригований тощо відповідно до нових реалій суспільного життя, судовий прецедент фіксує норму права виключно в момент свого прийняття і не може бути формально змінений без винесення нового судового рішення. У зв'язку з цим прецеденти з часом втрачають актуальність і перестають відповідати сучасним економічним, соціальним, політичним і правовим реаліям. У результаті застарілі судові прецеденти починають вступати в явну суперечність із більш пізніми судовими рішеннями, що відображають зміни поглядів і правових підходів. Така невідповідність може проявитися, наприклад, у разі різких змін у соціальній політиці, наукових уявленнях, моральних та етичних стандартах суспільства. Як ілюстрацію можна навести рішення Палати лордів у справі «R v. R» (1991) [234], у якій розглядалося питання про можливість кримінальної відповідальності чоловіка за зґвалтування власної дружини. Суд скористався механізмом «*overruling*», тобто відступив від раніше визнаного в загальному праві правила про «*marital exemption*», за яким дружина внаслідок укладення шлюбу нібито надавала безвідкличну згоду на статеві зносини з чоловіком. Палата лордів визнала, що така правова фікція втратила актуальність і більше не відповідає сучасному розумінню шлюбу, особистої автономії та правової рівності подружжя, а тому більше не становить частини права Англії.

Існує два основних способи, якими суд може визнати прецедент таким, що втратив чинність: скасування (відміна) прецеденту або його ігнорування (неприйняття до уваги, відхилення). Скасування судового прецеденту можливе лише судом вищої інстанції. За такого підходу вищий судовий орган прямо визнає, що попереднє судове рішення ґрунтувалося на помилковому застосуванні права. Отже, при скасуванні прецеденту суд фактично відмовляється від раніше сформульованого правового підходу. Так, у справі «Pepper v. Hart» (1993) [231], яка стосувалася тлумачення статутного права, спір виник щодо оподаткування пільги, яку отримували вчителі приватної школи «Malvern College»: їхні діти навчалися у цій школі за суттєво зниженими тарифами. Податковий орган наполягав, що оподатковувати слід виходячи із середньої вартості навчання одного учня, тоді як платники податків стверджували, що враховувати потрібно лише додаткові фактичні витрати школи на навчання цих дітей. Палата лордів, визнавши формулювання закону неоднозначним, дозволила звертатися до матеріалів парламентських дебатів – «Hansard», тобто офіційного звіту про парламентські обговорення, – і, спираючись на заяви міністра під час проходження законопроекту, дійшла висновку, що в цьому випадку має застосовуватися саме підхід фактичної, а не середньої вартості. Цим рішенням було змінено попередній підхід до тлумачення закону та істотно розширено можливість використання парламентських матеріалів як допоміжного засобу інтерпретації у випадках неоднозначності законодавчого тексту.

Ігнорування судового прецеденту, навпаки, доступне судовим органам рівної юрисдикції. У такій ситуації суд просто не дотримується старого судового рішення, проте формально воно не втрачає своєї юридичної сили і продовжує існувати поряд з новим, альтернативним. Виникає ситуація, коли два суперечливих один одному прецеденти діють в рамках судової системи. Це дозволяє судам надалі вибирати, яким саме рішенням керуватися при вирішенні аналогічних справ.

Окремим випадком втрати прецедентом зв'язувальної сили в доктрині загального права є рішення, ухвалене *per incuriam*, тобто без урахування обов'язкового прецеденту або релевантної норми закону. Таке рішення не розглядається як належне відображення чинного стану права, оскільки воно ґрунтується на неповній правовій основі. Саме тому в англосаксонській традиції рішення *per incuriam* може не набувати обов'язкової сили навіть для нижчих судів, хоча формально воно залишається судовим актом. Ця категорія демонструє, що прецедентна сила судового рішення залежить не лише від статусу суду, а й від якості правового мотивування та врахування чинних обов'язкових орієнтирів.

2. У системі загального права судді, виносячи рішення у конкретних справах, не тільки застосовують вже існуючі норми, але часто виступають у ролі своєрідного «судового законодавця». Іншими словами, судді або проголошують існування чинного права, або створюють нові правові положення, заповнюючи прогалини в регулюванні суспільних відносин. У зв'язку з активною участю судових органів у процесі нормотворення наприкінці XIX ст. була запропонована класифікація судових прецедентів за критерієм їх впливу на розвиток системи загального права, що розділяє їх на: *креативні (нормотворчі) і деклараторні (констатуючі)*.

Деклараторним судовим прецедентом визнається рішення, яке не вводить нових норм права, а лише констатує, підтверджує або повторно проголошує раніше існуючі. Такі прецеденти не змінюють усталену судову практику, а лише сприяють її зміцненню та одноманітності. Прикладом деклараторного прецеденту є ситуація, коли суд у рішенні підтверджує загальновизнаний принцип договірної права або знову закріплює тлумачення усталеної норми про розумність строку виконання зобов'язань.

На відміну від деклараторних, креативними прецедентами визнаються рішення, за допомогою яких встановлюються абсолютно нові правові норми, які до того були відсутні в прецедентному праві або мають принципово нове тлумачення, що істотно відрізняється від попереднього підходу. Саме такі

прецеденти є справжніми «будівничими» і «рушіями» правового розвитку в країнах загального права. Прикладом креативного прецеденту можна назвати рішення у справі «Donoghue v. Stevenson» (1932) [210], в якому Палата лордів уперше сформулювала положення, згідно з яким виробник несе відповідальність перед кінцевим споживачем за якість продукту, навіть якщо він був куплений через посередника. Рішення стало відправною точкою для розвитку права на захист споживачів і стало прецедентом у боротьбі за права споживачів у Великій Британії та інших країнах. Натомість прикладом деклараторного прецеденту в національній практиці може слугувати Рішення Конституційного Суду України від 16.11.2000 р. № 13-рп/2000 у справі про право вільного вибору захисника. У цьому рішенні Суд, здійснюючи офіційне тлумачення статті 59 Конституції України, роз'яснив зміст уже закріпленого конституційного права на правову допомогу та визначив його обсяг у правозастосуванні. Отже, йдеться не про створення нової норми, а про виявлення і нормативну конкретизацію змісту припису, який уже містився в Конституції України.

Слід підкреслити, що в правовій практиці країн загального права переважають деклараторні прецеденти. Це пов'язано з тим, що більшість спірних питань уже отримали правове регулювання та судові роз'яснення. Отже, суди найчастіше не створюють нове право, а підтверджують чинні норми та підтримують сталість раніше сформованих підходів. Водночас креативні прецеденти мають особливе значення, оскільки саме вони забезпечують розвиток права у відповідь на нові суспільні виклики й зміни, які законодавець ще не встиг нормативно врахувати.

Юридична спільнота в країнах загального права дотримується специфічного правила щодо включення судових рішень до офіційних збірників прецедентів (law reports). Судові акти, які лише підтверджують вже усталені норми, зазвичай не публікуються, оскільки багаторазове підтвердження однієї і тієї ж правової позиції, на думку юристів, лише ускладнює пошук і аналіз чинного права. Норма, багаторазово підтверджена деклараторними

прецедентами, набуває настільки стійкого авторитету, що стає рівною за силою статутному закріпленню, а її додаткова фіксація стає зайвою.

З позиції теорії права, юридичне значення прецеденту не залежить від того, чи була застосована вже готова норма, чи була створена абсолютно нова. Як деклараторні, так і креативні прецеденти визнаються повноцінними джерелами права, рівними за силою і значенням. Однак відмінності між ними стосуються, перш за все, їхнього ставлення до раніше існуючого права. Креативний прецедент, формуючи нову правову норму, використовує спеціальну юридичну фікцію, стверджуючи, що норма права нібито завжди існувала і лише була «виявлена» судом. У той же час деклараторні прецеденти об'єктивно лише підтверджують вже визнані і діючі правові норми, не вносячи при цьому будь-яких істотних змін. Взаємозв'язок і взаємодія креативних і деклараторних прецедентів забезпечує необхідний баланс між стабільністю та інноваційністю прецедентного права. Креативні прецеденти виступають своєрідною юридичною відповіддю на виклики часу і суспільні зміни, забезпечуючи динамічний розвиток правової системи. Зі свого боку деклараторні прецеденти виконують важливу стабілізуючу функцію, зберігаючи спадкоємність, передбачуваність і цілісність судової практики.

2.1. Деклараторні судові прецеденти можна поділити на: *конфірмативні (підтверджувальні) та інтерпретативні (тлумачні)*. Конфірмативний судовий прецедент являє собою рішення суду, основним завданням якого є підтвердження факту існування певної правової норми. У подібних рішеннях суд не створює нових норм права і не вносить істотних змін до вже існуючих положень, а лише підсилює правовий авторитет раніше сформульованих юридичних норм і правил. Наприклад, судові рішення, що підтверджує раніше встановлений обов'язок сторін договору діяти сумлінно при виконанні зобов'язань, є типовим конфірмативним прецедентом.

Інтерпретативні прецеденти відіграють дещо іншу роль у прецедентній системі. Їх завдання полягає в уточненні змісту вже існуючих норм права, усуненні правових невизначеностей і двозначностей у формулюваннях

законодавства або раніше прийнятих судових рішень. В результаті такого тлумачення суди забезпечують однаковість застосування права і сприяють ясності та передбачуваності судової практики.

Особливо виразно інтерпретативні прецеденти представлені в судовій практиці Сполучених Штатів Америки, де Верховний суд США у процесі здійснення конституційного контролю формує обов'язкові підходи до тлумачення Конституції та федерального законодавства. Класичним прикладом інтерпретативного прецеденту в конституційному праві є рішення у справі «*Marbury v. Madison*» (1803) [225], у якому Верховний суд США визнав таким, що суперечить Конституції, положення § 13 Judiciary Act 1789, яке розширювало первісну юрисдикцію Суду. Саме в цій справі було чітко сформульовано доктрину «*judicial review*», відповідно до якої судова влада уповноважена перевіряти акти Конгресу на відповідність Конституції та відмовлятися від їх застосування у разі конституційного конфлікту. Наслідком цього рішення стало практичне утвердження механізму стримувань і противаг між гілками влади, в межах якого Верховний суд США отримав можливість здійснювати конституційний контроль щодо федерального законодавства.

Окремі науковці вважають, що інтерпретативні прецеденти доцільно поділяти на прецеденти тлумачення та прецеденти роз'яснення. Під прецедентом тлумачення слід розуміти судові рішення найвищого судового органу, в якому сформульовано нормативно значущий висновок щодо змісту норми права, зазвичай норми закону чи Конституції, що має обов'язкове або прецедентно-орієнтуюче значення. До таких прецедентів у правовій системі України належать рішення Конституційного Суду України щодо офіційного тлумачення положень Конституції України, які мають нормативний характер і визначають обов'язкові орієнтири для правозастосування. Показовим прикладом такого інтерпретативного прецеденту є Рішення Конституційного Суду України від 30.09.2009 р. № 23-рп/2009 [131] у справі про право на правову допомогу, в якому Суд, розвиваючи підхід, сформульований у Рішенні від 16.11.2000 р. № 13-рп/2000, конкретизував зміст статті 59 Конституції

України та підтвердив, що право на правову допомогу має загальний характер і не обмежується лише окремими видами судочинства. Що стосується прецедентів роз'яснення, то в умовах сучасної української правової системи до них доцільно відносити не постанови Пленуму Верховного Суду, а насамперед постанови Великої Палати Верховного Суду, об'єднаних палат і касаційних судів у складі Верховного Суду, в яких формулюються висновки щодо застосування норм права. Саме ці акти підлягають врахуванню іншими судами відповідно до ч. 5, 6 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [117], а також ч. 4 ст. 263 ЦПК України [178], ч. 4 ст. 236 ГПК України [18] та ч. 5 ст. 242 КАС України [52]. Натомість постанови Пленуму Верховного Суду, відповідно до п. 10-2 ч. 2 ст. 46 зазначеного Закону [117], мають лише рекомендаційний характер з питань застосування законодавства при вирішенні судових справ, а тому їх більш коректно розглядати не як прецеденти роз'яснення у власному розумінні, а як акти узагальнення практики та методичного орієнтування судів.

2.2. Креативні (нормотворчі) прецеденти можна поділити на: *прецеденти, що доповнюють право, і прецеденти, що скасовують право.*

Прецеденти, що доповнюють право, характеризуються тим, що вони не змінюють і не скасовують вже існуючі правові норми, а лише доповнюють і розвивають їх, усуваючи прогалини в правовому регулюванні та пропонуючи нові рішення для нетипових ситуацій. Так, рішення Палати лордів у справі «Hedley Byrne & Co Ltd v. Heller & Partners Ltd» (1964) [213], яке вперше закріпило відповідальність за збитки, що виникли в результаті необережних, недбалих заяв (negligent misstatements), є прикладом прецеденту, який заповнив існуючі прогалини в деліктному праві, не скасовуючи при цьому старих норм, а лише розширюючи їх сферу дії. Навпаки, прецеденти, що скасовують право, принципово змінюють або повністю анулюють раніше існуючі правові норми. Такі прецеденти викликають значну юридичну і соціальну дискусію, оскільки вони вступають у суперечність з традиційними завданнями судової системи, яка орієнтована, перш за все, на застосування права, а не на його зміну або

скасування. Проте, іноді обставини змушують суди йти саме на такі кроки. Класичним прикладом прецеденту, що скасував право, є рішення Верховного суду США у справі «Brown v. Board of Education» (1954) [195], в якому було встановлено, що доктрина «роздільні, але рівні» (Separate but equal), встановлена у справі «Plessy v. Ferguson» (1896) [232], є недійсною. Рішення поклало кінець офіційно дозволений расовій сегрегації в американських школах. У вітчизняній практиці близьким за функціональним значенням є Рішення Конституційного Суду України від 26.04.2018 р. № 4-р/2018 [136], яким Закон України «Про всеукраїнський референдум» від 06.11.2012 р. № 5475-VI було визнано неконституційним. Цим рішенням Суд не лише припинив дію відповідного законодавчого регулювання, а й фактично визначив конституційні орієнтири для його подальшого законодавчого оновлення.

Отже, розмежування креативних і деклараторних прецедентів, а також їх підвидів (конфірмативних, інтерпретативних, доповнюючих і скасовуючих право) дозволяє глибше зрозуміти механізми судового нормотворення і уточнити місце і роль судових інстанцій у правовій системі. Проаналізована класифікація сприяє більш чіткому розумінню особливостей судового правотворення, виявленню закономірностей його розвитку та підвищенню ефективності судової діяльності в умовах динамічно мінливого суспільства.

3. З науково-методологічної точки зору обґрунтованим видається виділення ще одного критерію класифікації судових прецедентів – за суб'єктом їх формування. Залежно від того, яким органом створено прецедент, останні поділяються на: *зовнішні (міжнародні) та внутрішні (національні)*.

Зовнішні судові прецеденти формуються в результаті правозастосовної діяльності міжнародних судових або квазісудових органів, таких як Європейський суд з прав людини, Міжнародний суд ООН, Міжнародний кримінальний суд, а також спеціалізованих міжнародних трибуналів (Міжнародний трибунал щодо колишньої Югославії, Міжнародний трибунал щодо Руанди та ін.). Прецеденти, вироблені цими органами, мають специфічну юридичну природу: вони ґрунтуються на нормах міжнародного права і

спрямовані на забезпечення єдиного тлумачення та застосування міжнародних стандартів. В умовах глобалізації правова значимість таких рішень виходить за межі конкретної справи і часто впливає на формування судової практики і всередині окремих держав. Так, наприклад, практика ЄСПЛ має системний вплив на національні суди держав-учасниць Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р., включаючи Україну.

Внутрішні прецеденти формуються в рамках національної судової системи і є результатом діяльності вищих судових інстанцій відповідної держави. В українському правовому полі такими інстанціями виступають, перш за все, Верховний Суд, а також – Конституційний Суд України. Незважаючи на те, що в українському праві відсутня доктрина «*stare decisis*» в її класичному вигляді, рішення вищих судових інстанцій нерідко набувають особливого значення для правозастосовників, насамперед в тих випадках, коли мова йде про рішення Верховного Суду.

Слід зазначити, що в українській правовій системі юридична природа практики ЄСПЛ та висновків Верховного Суду є різною, хоча обидва ці орієнтири відіграють важливу роль у забезпеченні єдності правозастосування. Якщо для рішень ЄСПЛ існує пряма законодавча основа їх застосування як джерела права, закріплена у ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [113], то щодо постанов Верховного Суду законодавець використовує іншу конструкцію: відповідно до ч. 5, 6 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [117] висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду, є обов'язковими для суб'єктів владних повноважень, які застосовують відповідну норму права, та враховуються іншими судами. Отже, в сучасному українському праві правові висновки Верховного Суду доцільно розглядати не як суто переконливі, а як прецедентно-орієнтуючі акти, що формують фактично обов'язковий стандарт єдності судової практики. Такий підхід узгоджується із загальноєвропейським розумінням ролі верховних судів, відображеним, зокрема [11], у п. 14 Висновку № 20 (2017) Консультативної

ради європейських суддів, однак останній слід сприймати саме як орієнтир європейської доктрини, а не як безпосередній опис чинного українського законодавства.

Як приклад можна навести ухвалу Великої Палати Верховного Суду у справі № 9901/43/19 [170], в якій було сформульовано правову позицію щодо подання електронних доказів в адміністративному процесі. Суд виходив із того, що електронний цифровий підпис є ключовим реквізитом електронного документа, а відсутність такого реквізиту унеможливорює визнання його оригіналом електронного доказу. Водночас подальша практика Верховного Суду засвідчила не ізольований, а розвитковий характер цього підходу. Так, у постанові Великої Палати Верховного Суду від 21.06.2023 р. у справі № 916/3027/21 [107] було вказано, що відповідний висновок є усталеним у практиці Верховного Суду, з посиланням, зокрема, на постанови від 29.01.2021 р. у справі № 922/51/20 [97] та від 15.07.2022 р. у справі № 914/1003/21 [102], і Велика Палата не вбачає підстав для його зміни. Разом із тим Велика Палата уточнила, що поняття електронного доказу є ширшим за поняття електронного документа, а тому питання належності й допустимості такого доказу повинно вирішуватися з урахуванням конкретного виду електронної інформації, способу її подання та можливості встановити авторів і зміст відповідного електронного повідомлення.

Що стосується Конституційного Суду України, то винесені ним рішення і встановлені у ньому положення розраховані на багаторазове використання, вони діють на усій території України та є обов'язковими для виконання усіма суб'єктами права. Рішення Конституційного Суду України є особливими допоміжними джерелами права, які за своїм правовим змістом спрямовані на правильне та однозначне розуміння, застосування положень таких джерел права як Конституція та закони України тощо [70]. Незважаючи на відсутність у Конституційного Суду України нормотворчих повноважень, його рішення можна вважати прецедентами тлумачення і застосування права.

Загалом класифікація судових прецедентів за суб'єктом їх створення дозволяє чіткіше розмежувати джерела формування судової практики, а також оцінити ступінь впливу міжнародних і національних юрисдикцій на розвиток правової системи держави.

4. Наступним критерієм класифікації судових прецедентів, що відображає специфіку їх практичного застосування, є галузева приналежність, тобто розмежування прецедентів за галузями права, у сфері регулювання яких вони були створені. За вказаною підставою судові прецеденти можна розділити на: *конституційні, цивільні, кримінальні, адміністративні, трудові тощо*.

Галузевий поділ судових прецедентів є значущим з тієї причини, що діяльність судових органів неминуче пов'язана із застосуванням норм певної галузі права. В рамках розгляду конкретної справи суд не тільки застосовує існуючі норми, але й часто формує власні, тлумачить законодавство, що призводить до виникнення галузевого судового прецеденту.

Прикладом галузевих судових прецедентів є прецеденти, створені конституційними судами різних держав. Так, Верховний суд США виконує роль вищого конституційного інтерпретатора, формулюючи найважливіші прецеденти у сфері конституційного права (наприклад, справа «Roe v. Wade» (1973) [235], в якій Суд визнав право жінок на переривання вагітності до досягнення плодом здатності до життя; справа «Obergefell v. Hodges» (2015) [228], в якій Суд визнав, що заборона одностатевих шлюбів порушує право на свободу і рівність, гарантовані 14 поправкою Конституції США). Аналогічну роль відіграють рішення Федерального конституційного суду Німеччини (наприклад, справа «Lüth» (1958) [222], в якій Суд визнав, що основні права: захищають людину від протиправних дій державної влади; являють собою «систему об'єктивних цінностей», яка є конституційною основою для всіх галузей права). Схожа роль покладена і на Конституційний Суд України, який за допомогою своїх рішень дає обов'язкове для всіх правозастосовників тлумачення Конституції і перевіряє відповідність нормативних актів Основному Закону.

Поряд із конституційними прецедентами самостійне значення мають галузеві адміністративні прецеденти. У національній практиці до них доцільно віднести рішення Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду, ухвалені у зразкових адміністративних справах. Показовим прикладом є Рішення Верховного Суду від 15.02.2018 р. у справі № 820/6514/17 [135], у якому сформульовано правову позицію, відповідно до якої збільшення грошового забезпечення поліцейських, тотожного за складовими, але більшого за розміром, є безумовною підставою для перерахунку пенсії колишнього працівника міліції. Іншим прикладом є Рішення Верховного Суду від 06.08.2019 р. у справі № 160/3586/19 [137] щодо розстрочення виплати сум підвищеної пенсії військовослужбовцям у відставці. Такі акти дають підстави розглядати практику Касаційного адміністративного суду не лише як засіб вирішення індивідуальних спорів, а й як джерело галузевих прецедентно-орієнтованих підходів у сфері адміністративного судочинства.

Водночас діяльність вищих судових інстанцій щодо створення галузевих судових прецедентів не обмежується лише конституційним та адміністративним правом. Значний внесок у формування прецедентного правотворення в цивільному праві належить рішенням Верховного суду Великої Британії. Так, справа «*Carlill v. Carbolic Smoke Ball Co.*» (1893) [196] сформувала сучасні підходи до тлумачення оферти та акцепту, визнавши в якості зустрічного задоволення певну дію, яка не принесла ні шкоди, ні вигоди сторонам. У сучасній національній практиці подібну прецедентно-орієнтовану роль у сфері приватного права відіграє Постанова Великої Палати Верховного Суду від 14.06.2023 р. у справі № 125/1216/20 [106], у якій Суд сформулював підхід до застосування ч. 2 ст. 799 ЦК України, зазначивши, що для вирішення питання про нотаріальне посвідчення договору найму транспортного засобу за участю фізичної особи-підприємця слід враховувати не лише суб'єктний склад, а й зміст відповідних правовідносин.

У кримінальному праві прикладами галузевих прецедентів виступають рішення Верховного суду США. Так, справа «*Miranda v. Arizona*» (1966) [226]

сформулювала в американському праві «правило Міранди» – юридичну вимогу, згідно з якою під час затримання затриманий повинен бути повідомлений про свої права, а співробітник правопорядку, який його затримує, зобов'язаний отримати позитивну відповідь на питання, чи розуміє він сказане. В адміністративному праві істотне значення мають прецеденти, що встановлюють межі дискреційних повноважень органів публічної влади та процедури їх реалізації. Як приклад можна навести рішення Верховного суду Великої Британії у справі «Associated Provincial Picture Houses Ltd. v. Wednesbury Corporation» (1948) [191], що поклало початок «тесту Уенсбері», який включає в себе умови, за яких судова інстанція може втрутитися в роботу органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, та інших суб'єктів, які відповідно до закону уповноважені здійснювати функції публічної адміністрації для виправлення неправомірного адміністративного рішення, в тому числі на підставі його нерозумності (в особливому сенсі).

Галузева класифікація судових прецедентів передусім є затребуваною в правових системах, де прецеденти існують паралельно з нормативно-правовими актами. Для зручності практичного застосування таких прецедентів видаються спеціалізовані збірники судової практики, в яких до відповідних статей законодавства наводяться посилання на судові прецеденти із зазначенням їх галузевої належності. Однак слід зазначити, що судовий прецедент за своєю природою є багатоаспектним і складно структурованим феноменом. Він не завжди може бути чітко віднесений тільки до однієї галузі права. Навпаки, судовий прецедент, будучи живим продуктом суддівського правотворення, обумовленим конкретною правовою ситуацією, нерідко виявляється комплексним, поєднуючи в собі кілька видів.

Отже, проведений аналіз дозволяє констатувати, що класифікація судових прецедентів є найважливішим методологічним інструментом, який сприяє всебічному осмисленню їх юридичної природи, функціонального призначення і ролі в механізмі правового регулювання. Систематизація прецедентів за різними критеріями забезпечує належний рівень аналітичності, наукової

конкретизації та формує міцну основу для їх усвідомленого застосування в правозастосовній практиці.

В рамках даного дослідження обґрунтовано виділено такі ключові класифікаційні критерії судових прецедентів:

1) за юридичною силою (ступенем обов'язковості) – обов'язкові та необов'язкові. Обов'язкові судові прецеденти, виходячи зі ступеня їх впливу на подальшу судову практику, поділяють на: безумовно-обов'язкові (абсолютно обов'язкові) та умовно-обов'язкові (відносно обов'язкові);

2) за впливом на право – креативні (нормотворчі) та деклараторні (констатуючі). Деклараторні судові прецеденти поділяють на: конфірмативні (підтверджувальні) та інтерпретативні (тлумачні). Креативні (нормотворчі) прецеденти поділяють на: прецеденти, що доповнюють право, та прецеденти, що скасовують право;

3) за суб'єктом формування – зовнішні (міжнародні) та внутрішні (національні);

4) за галузевою приналежністю – прецеденти конституційного, цивільного, кримінального, адміністративного та інших галузей права.

Запропонована чотирикритеріальна класифікація судових прецедентів має практичне значення для національного судочинства, оскільки дає змогу чіткіше розмежовувати обов'язкові, прецедентно-орієнтуючі та переконливі судові акти, визначати межі їх застосування, а також уникати змішування правових позицій Конституційного Суду України, Верховного Суду та практики Європейського суду з прав людини. Її використання сприяє більш точному встановленню юридичної сили відповідного судового акта, належному обґрунтуванню відступу від усталених правових висновків і, як наслідок, посиленню єдності судової практики та правової визначеності в Україні.

У законодавчому аспекті доцільним видається нормативне уточнення статусу основних різновидів судових актів, які фактично виконують прецедентно-орієнтуючу функцію в національному судочинстві. Йдеться насамперед про необхідність чіткого розмежування між: 1) обов'язковими

актами конституційної юрисдикції; 2) прецедентно-орієнтуючими висновками Верховного Суду, що підлягають обов'язковому врахуванню; 3) переконливими судовими орієнтирами, які можуть використовуватися як додаткове джерело аргументації. Таке нормативне уточнення на рівні законодавства сприяло б підвищенню юридичної визначеності та усуненню термінологічного змішування різних за силою судових актів у правозастосовній практиці.

Окремі положення цього підрозділу отримали апробацію у публікаціях автора [43; 45].

2.2. Механізм вироблення судових прецедентів національною судовою системою

У контексті дослідження механізму вироблення судового прецеденту вирішальне значення має не загальна характеристика судової системи, а порядок формування правових позицій вищих судів та межі їх нормативного впливу на подальше правозастосування. В українській правовій системі особливе місце в цьому процесі посідають акти Конституційного Суду України та Верховного Суду. Якщо рішення і висновки Конституційного Суду України мають загальнообов'язковий, остаточний характер і безпосередньо впливають на зміст конституційного праворозуміння, то постанови Верховного Суду, насамперед Великої Палати, об'єднаних палат і касаційних судів, формують правові висновки щодо застосування норм права, які підлягають врахуванню іншими судами та забезпечують єдність судової практики. Саме через такі акти судова влада виходить за межі суто індивідуального вирішення спору і набуває прецедентно-орієнтуючого значення в механізмі національного судочинства.

Сучасні дослідники все частіше підкреслюють необхідність офіційного визнання за судами, насамперед Верховним Судом, можливості формувати нормативно значущі правові висновки, що забезпечують однакове застосування норм права та заповнюють невизначеності правового регулювання. Однак на

сьогодні в юридичній науці найчастіше розглядаються лише окремі аспекти цієї проблеми – наприклад, роль конкретного судового органу або значення судової практики в певній галузі. Всеосяжний теоретико-правовий аналіз механізму нормативного впливу судових рішень досі недостатньо розроблений. У цих умовах актуалізується завдання по виявленню загальних закономірностей і принципів судового нормотворення, виходячи з функціональної специфіки діяльності різних судів. Вирішення цього завдання вимагає не тільки аналізу прецедентної практики, а й формулювання підходів до її інституціоналізації, включаючи можливість нормативного закріплення механізмів формування, систематизації та обов'язкового застосування судових правових позицій в українській правовій системі.

З урахуванням теми, що нами досліджується, – прецедентної сили судових актів у національному судочинстві – інтерес представляє правова природа актів тлумачення норм права. У юридичній теорії прийнято виділяти два основних види тлумачення норм права: офіційне та неофіційне. Під офіційним тлумаченням розуміється роз'яснення змісту правової норми, що здійснюється уповноваженим державним органом у межах своєї компетенції. У цьому випадку результат тлумачення оформляється у вигляді акта, що має юридично обов'язкову силу для суб'єктів, на яких поширюється норма, що тлумачиться. З точки зору правової дії офіційного тлумачення розрізняють: нормативне тлумачення і казуальне (індивідуальне) тлумачення.

Нормативне тлумачення відрізняється тим, що його положення мають загальне значення – вони адресовані невизначеному колу осіб і поширюються на всі випадки застосування відповідної норми в аналогічних правових ситуаціях. Такий вид тлумачення характерний, зокрема, для рішень Конституційного Суду України, в яких містяться обов'язкові правові позиції, що формулюють загальне правило застосування певної правової норми. Водночас важливо підкреслити, що результат нормативного тлумачення – це не нова норма права, а правило, що визначає належне розуміння і застосування вже існуючої норми. Казуальне тлумачення, навпаки, пов'язане з вирішенням

конкретного юридичного спору і виражається у вказівці на ті норми, які підлягають застосуванню саме в цій справі. Саме по собі таке тлумачення не має загальнообов'язкового характеру для інших правозастосовників, однак у разі формулювання Верховним Судом правового висновку щодо застосування норми права воно може набувати прецедентно-орієнтуючого значення з обов'язком врахування судами. Проте як показує практика Верховного Суду, казуальне тлумачення нерідко набуває прецедентного значення, коли висновки, зроблені судом у конкретній справі, стають орієнтиром для подальшої судової практики.

Судове тлумачення, як одна з форм офіційного тлумачення, реалізується у двох різновидах – нормативному та казуальному, кожен з яких відіграє важливу роль у правозастосовній практиці. Однак традиційне уявлення про судове тлумачення у юридичній науці, в тому числі в українському правознавстві, потребує уточнення та переосмислення, особливо з урахуванням сучасних реалій функціонування судової системи України. По-перше, у спеціалізованій літературі досить часто зустрічається спрощений підхід до оцінки правової природи актів тлумачення, що виходить або з повного визнання їх прецедентної сили, або, навпаки, з повного її заперечення. Подібна дихотомія видається некоректною і недостатньо точною, оскільки не враховує відмінностей між нормативним і казуальним тлумаченням, що здійснюється судами, насамперед судами вищих інстанцій. По-друге, судовий процес завжди передбачає інтерпретацію правової норми, оскільки суддя не може винести мотивоване рішення без її розуміння і пояснення застосовності. Однак слід розмежовувати разове казуальне тлумачення, яке обмежується межами конкретної справи, і нормативне судове тлумачення, що полягає у формуванні загального правила поведінки, обов'язкового для всіх правозастосовників в аналогічних юридичних ситуаціях. Останнє має ознаки, що наближають його до правових норм у повному розумінні цього слова. Передусім це стосується Конституційного Суду України, який розглядаючи питання щодо відповідності Конституції України (конституційності) чинних актів (їх окремих положень),

формує у своїх рішеннях правові позиції, що мають юридичну обов'язковість для всіх суб'єктів правозастосування. Незважаючи на те, що ці акти не іменуються «законами», за своїм змістом, дією та наслідками вони не поступаються їм за юридичною силою, а іноді й перевершують їх за стабільністю та авторитетністю.

У контексті вищевикладеного, слід підкреслити: обов'язковість актів нормативного тлумачення, прийнятих вищими судовими інстанціями, обумовлена не їх формальною природою, а функціональним значенням у забезпеченні однаковості застосування законодавства та дотримання верховенства Основного Закону. Отже, такі акти слід розглядати як нормативні правові орієнтири, які мають самостійну регулятивну силу і виконують функцію квазінормотворчості в умовах правових прогалин, колізій і невизначеностей, що існують у національному правовому полі. Іншими словами, такі акти втілюють у собі елементи нормативно значущого судового тлумачення і фактично функціонують як прецедентно-орієнтуючі правові акти судового походження, що впливають на однаковість правозастосування.

На підставі аналізу чинного законодавства України та практики вищих судових інстанцій видається обґрунтованим висновок, що судові акти не можуть розглядатися виключно як допоміжні роз'яснення або похідні форми реалізації закону. Конституція України, закріплюючи поділ державної влади на законодавчу, виконавчу та судову (ст. 6), принцип верховенства права (ст. 8) і положення про те, що правосуддя в Україні здійснюють виключно суди (ст. 124), формує конституційну основу для визнання самостійної ролі судової влади у правовому регулюванні [57]. У розвиток цих положень ч. 5, 6 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» встановлюють, що висновки щодо застосування норм права, викладені у постановках Верховного Суду, є обов'язковими для суб'єктів владних повноважень при застосуванні відповідної норми права та враховуються іншими судами [117]. У зв'язку з цим доцільно розглядати окремі акти Конституційного Суду України та Верховного Суду як особливий різновид судових правових актів, що поєднують індивідуально-

процесуальну форму з нормативно значущим змістом. При цьому йдеться не про концепцію «вільного судового права», засновану на широкому та слабо обмеженому суддівському розсуді, а про правові позиції, що формуються в межах конституційно визначених повноважень суду, з опорою на позитивне право, принцип верховенства права та системне тлумачення Конституції України.

Отже, акти офіційного судового тлумачення та правові висновки вищих судових інстанцій мають різний ступінь юридичної зв'язаності. Рішення та висновки Конституційного Суду України є безумовно-обов'язковими актами із загальнообов'язковою силою, тоді як висновки Верховного Суду щодо застосування норм права мають прецедентно-орієнтуюче значення з обов'язком врахування судами при застосуванні відповідних норм. Вони спрямовані на уточнення, конкретизацію та одноманітне застосування чинного законодавства, а не на довільну правотворчість. Їх значення в правовому регулюванні, особливо за відсутності або недостатньої визначеності законодавчих приписів, наближає їх до нормативно значущих орієнтирів вищого рівня, що забезпечують стабільність і передбачуваність правозастосування.

Конституційний Суд України займає особливе місце в механізмі формування прецедентно-орієнтуючих судових актів, оскільки здійснює конституційний контроль і забезпечує верховенство Конституції України як Основного Закону. Згідно зі ст. 147 Конституції України [57] та ст. 1 Закону України «Про Конституційний Суд України» [118] орган конституційної юрисдикції вирішує питання про відповідність Конституції України законів України та у передбачених Конституцією випадках інших актів, здійснює офіційне тлумачення Конституції України, а також інші повноваження відповідно до Конституції. Офіційне тлумачення Конституції України Конституційний Суд України здійснює виключно за конституційними поданнями Президента України, щонайменше сорока п'яти народних депутатів України, Верховного Суду, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Верховної Ради Автономної Республіки Крим. Рішення

Конституційного Суду України мають загальнообов'язковий, остаточний і неоскаржуваний характер та підлягають виконанню на всій території України. Суттєве значення в контексті формування судової прецедентної практики має механізм розгляду конституційних скарг від фізичних осіб. Завдяки цьому інструменту громадяни отримали можливість ініціювати перевірку конституційності норми закону, яка була застосована в справі і, на їхню думку, призвела до порушення прав. Рішення Конституційного Суду України, прийняті за результатами розгляду таких скарг, мають безумовно-обов'язковий характер і формують загальнообов'язкові орієнтири конституційного тлумачення, які повинні враховуватися і застосовуватися всіма суб'єктами правозастосування у юридично подібних ситуаціях. Ми погоджуємося з тим, що законодавство України не містить формалізованого поняття «прецедент», однак це не виключає його де-факто існування у національному правопорядку. Водночас недоцільно зводити розуміння прецеденту виключно до його класичної моделі, сформованої в межах англосаксонської правової системи [10].

Особливе значення рішень Конституційного Суду України визначається, з одного боку, його виключною компетенцією вирішувати виключно питання права в контексті контролю за конституційністю нормативно-правових актів, а з іншого – характером юридичних наслідків таких рішень, прямо закріплених у Конституції України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР [57] та Законі України «Про Конституційний Суд України» від 13.07.2017 р. № 2136-VIII [118]. Так, положення актів, визнаних неконституційними, втрачають свою юридичну силу з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність, якщо інше не встановлено самим рішенням, але не раніше дня його ухвалення. До того ж акти, засновані на неконституційних нормах або такі, що відтворюють їх, також підлягають перегляду і не можуть застосовуватися надалі.

Рішення Конституційного Суду України незалежно від того, визначено в них порядок і строки їх виконання чи ні, є обов'язковими до виконання на всій

території України. Органи державної влади, органи Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації, посадові та службові особи, громадяни та їх об'єднання, іноземці, особи без громадянства повинні утримуватись від застосування чи використання правових актів або їх положень, визнаних неконституційними. Рішення Конституційного Суду України мають пряму дію і для набрання чинності не потребують підтверджень з боку будь-яких органів державної влади; обов'язок виконання рішення Конституційного Суду України є вимогою Конституції України, яка має найвищу юридичну силу щодо всіх інших нормативно-правових актів. Додаткове визначення у рішеннях, висновках Конституційного Суду України порядку їх виконання не скасовує і не підмінє загальної обов'язковості їх виконання [130]. Крім того, закони, інші правові акти або їх окремі положення, визнані неконституційними, не можуть бути прийняті в аналогічній редакції, оскільки рішення Конституційного Суду України є «обов'язковими до виконання на території України, остаточними і не можуть бути оскаржені». Повторне запровадження правового регулювання, яке Конституційний Суд України визнав неконституційним, дає підстави стверджувати про порушення конституційних приписів, згідно з якими закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй [133], що підтверджує стабілізуючу та нормативно-перетворювальну функцію рішень КС України.

Показовим прикладом нормативного впливу рішень Конституційного Суду України є Рішення від 26.04.2018 р. № 4-р/2018 [136], яким Суд визнав неконституційним Закон України «Про всеукраїнський референдум» від 06.11.2012 р. № 5475-VI [114]. Зазначений закон регулював правові засади ініціювання, підготовки, проведення та підбиття підсумків всеукраїнського референдуму, включаючи питання юридичної сили рішень, прийнятих на референдумі, а також повноваження Центральної виборчої комісії та інших органів. Конституційний Суд України, ґрунтуючись на положеннях Конституції, міжнародних стандартах участі громадян в управлінні справами

держави та принципах демократичного правопорядку, дійшов висновку про несумісність окремих положень Закону – і самого Закону загалом – з Основним Законом України. Зокрема, Суд зазначив, що «ухваливши Закон № 5475, Верховна Рада України шостого скликання сформулила законодавчі механізми безпосереднього здійснення народом влади за межами порядку, передбаченого Конституцією України, внаслідок чого було порушено конституційний принцип поділу державної влади» [136].

Юридичні наслідки Рішення № 4-р/2018 виявилися масштабними. Визнання закону неконституційним спричинило автоматичне припинення його дії, а також втрату чинності нормативною основою для функціонування всього механізму всеукраїнського референдуму. Це, своєю чергою, зумовило необхідність нового законодавчого врегулювання відповідного інституту на засадах конституційності, правової визначеності та балансу влади. Отже, Конституційний Суд України не просто усунув із правового поля акт, що суперечив Конституції України, а фактично ініціював системне переосмислення та інституційне оновлення всього механізму народного волевиявлення, що за своїми юридичними та політико-правовими наслідками можна порівняти з ухваленням нового закону.

Показово, що після цього рішення Конституційного Суду України законодавець справді здійснив нове нормативне врегулювання відповідної сфери, ухваливши Закон України «Про всеукраїнський референдум» від 26.01.2021 р. № 1135-IX [120]. Аналіз змісту цього Закону дає підстави стверджувати, що правові позиції Конституційного Суду України істотно вплинули на нову модель регулювання: у законі чітко визначено предмет всеукраїнського референдуму, встановлено перелік питань, які не можуть бути винесені на референдум, а також закріплено правило про винесення на референдум лише одного питання. У цьому аспекті Рішення № 4-р/2018 слід розглядати не лише як акт негативного конституційного контролю, а і як орієнтир для подальшого законодавчого формування конституційно допустимої моделі безпосереднього народовладдя.

У контексті теми дисертаційного дослідження це рішення є яскравим прикладом того, як акти Конституційного Суду України здатні виконувати нормативно-орієнтуючу функцію, змінюючи або припиняючи дію юридичних норм для невизначеного кола осіб. У період після втрати чинності Законом № 5475-VI і до ухвалення нового закону правова позиція Конституційного Суду України фактично набула регулятивного значення, а в подальшому стала одним із концептуальних орієнтирів для нового законодавчого врегулювання інституту всеукраїнського референдуму.

Незважаючи на те, що формально рішення Конституційного Суду України вважаються інтерпретаційними актами (актами тлумачення), насправді вони мають ознаки нормативних актів: обов'язковість для всіх суб'єктів, невизначене коло адресатів, регулятивний вплив і перспективне значення. Це насамперед чітко проявляється в ситуації, коли визнання неконституційною правової норми тягне за собою автоматичну неможливість її подальшого застосування судами загальної юрисдикції, що фактично є реалізацією так званих «негативних законодавчих повноважень» КС України. Таким чином, твердження про те, що рішення Конституційного Суду України нібито є виключно актами тлумачення, не витримує критики. В умовах, коли «акти тлумачення» КС України не тільки припиняють дію правової норми, але й трансформують структуру правових відносин, вони наближаються за своїм регулятивним ефектом до нормативних актів інтерпретаційного характеру, оскільки породжують наслідки загальної дії у часі, у просторі та за колом осіб.

Крім рішень КС України в межах своїх повноважень може приймати регламент. Хоча даний акт формально вважається внутрішнім, за своєю правовою природою він містить не тільки організаційно-процедурні, але й процесуальні норми, обов'язкові для всіх учасників конституційного провадження. Нині чинний Регламент Конституційного суду України, ухвалений Постановою КС України від 22.02.2018 р. № 1-пс/2018 [128] деталізує положення Закону України «Про Конституційний Суд України», регулюючи весь цикл конституційного судочинства – від внесення звернення

до виконання рішення, яке набрало чинності. Особливістю Регламенту є те, що його положення виходять за межі виключно внутрішньої організації роботи Суду і набувають зовнішнього регулятивного значення, впливаючи на поведінку сторін, які беруть участь у провадженні. Це надає Регламенту характер підзаконного нормативного акта, що зближує його з джерелами вторинного права в системах зі змішаним типом правотворчості. Отже, не можна не погодитися з тим, що нормативний вплив Конституційного Суду України здійснюється не тільки через його рішення, а й через процедурні приписи, спрямовані на забезпечення ефективного і передбачуваного конституційного судочинства.

Серед актів Конституційного Суду України передове місце займають правові (юридичні) позиції, які в останні роки набули самостійного інституційного статусу в національній юридичній доктрині. Однак, незважаючи на стійку практику їх використання, законодавець не дає прямого визначення поняттю «правова (юридична) позиція», залишаючи його змістовне наповнення на розсуд правозастосовників і вчених-теоретиків. На сьогодні, як у правовій теорії, так і в практиці конституційного судочинства України, вже склався досить певний підхід до розуміння правової позиції як особливої форми нормативної активності КС України. Так, на думку В.В. Городовенко, у конституційному праві правові позиції є системою висновків та аргументів, які виникають у результаті здійснення конституційного судового контролю з конкретних справ, які мають загальний характер, оскільки використовуються (є основою) для вирішення схожих проблем під час розгляду наступних справ [17, с. 36]. Г.О. Христова під правовою позицією Конституційного Суду України розглядає результат системного тлумачення Конституційним Судом України Конституції, законів та інших правових актів України, які в концентрованому вигляді виражають не лише «букву», а й «дух» відповідних законодавчих положень, мають офіційний, загальнообов'язковий, нормативний характер та містяться в усіх видах його актів, окрім внутрішньоорганізаційних [176, с. 14]. Більш об'ємне визначення пропонує М.В. Мазур, який розглядає правову

позицію як прецедентну норму права, яка містить правові приписи щодо правильного розуміння змісту конституційних і законодавчих норм, а також правові принципи та інші положення, сформульовані Конституційним Судом України на підставі тлумачення Конституції й законів України та покладені в основу вирішення того чи іншого питання в межах конституційного провадження [64, с. 7]. Важливо підкреслити, що правові позиції можуть формулюватися під час вирішення КС України будь-якої справи – не тільки при здійсненні офіційного тлумачення Основного Закону або законів України, але й при розгляді справ про неконституційність нормативних актів, а також при реалізації інших повноважень Суду.

Виникає закономірне питання: якими ж властивостями володіють правові позиції Конституційного Суду України і чому вони формують безумовно-обов'язкові правові позиції конституційної юрисдикції? Дамо на нього відповідь. Так, однією з ключових властивостей правових позицій Конституційного Суду України є наявність у них ознак, притаманних правовим нормам. Правові позиції обов'язково виникають в ухвалених рішеннях КС України як регулятивні та є обов'язковими на всій території України, мають офіційно-обов'язковий характер, їх неможливо оскаржити, оскільки правові позиції діють і при конкретному нормоконтролі. Йдеться про те, що вони мають загальний характер і є обов'язковими для всіх органів державної влади і місцевого самоврядування та посадових осіб. Варто підкреслити їх нормативність особливого виду, яка має значення для законодавця в першу чергу [17, с. 38-39]. Незважаючи на те, що правова позиція формулюється в рамках розгляду конкретного конституційного провадження, вона не обмежується мотивувальною та/або резолютивною частиною рішення, а поширюється на схожі за своєю юридичною природою випадки і, як правило, відтворюється в практиці судів різних юрисдикцій, включаючи Верховний Суд. Так, у Рішенні від 06.08.2019 р. у справі № 160/3586/19 [137] Верховний Суд, висловлюючи свою правову позицію з питання розстрочки виплати підвищених пенсій для військовослужбовців у відставці, спирався не тільки на власну

усталену судову практику, а й прямо послався на правові позиції, раніше викладені Конституційним Судом України. Зокрема, Верховний Суд послався на правові позиції, сформульовані в Рішеннях КС України: від 20.03.2002 р. № 5-рп/2002, від 17.03.2004 р. № 7-рп/2004, від 01.12.2004 р. № 20-рп/2004, від 09.07.2007 р. № 6-рп/2007. Актуальність цього підходу була підтверджена й надалі, оскільки Велика Палата Верховного Суду Постановою від 11.03.2020 р. у справі № 160/3586/19 залишила без змін рішення Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду.

Загалом сформована судовою практикою свідчить про сприйняття правових позицій КС України як базової нормативної основи, що забезпечує конституційну сумісність правозастосування. Ще один показовий приклад – Рішення від 25.01.2012 р. № 3-рп/2012, в якому Конституційний Суд України вказав, що «рівень державних гарантій права на соціальний захист має відповідати Конституції України, а мета і засоби зміни механізму нарахування соціальних виплат та допомоги – принципам пропорційності і справедливості» [132]. Пізніше зазначена позиція отримала численні відтворення у справах місцевих судових інстанцій (Рішення Київського апеляційного адміністративного суду від 02.03.2017 р. у справі № 358/59/17 [134], Рішення Вінницького окружного адміністративного суду від 19.03.2025 р. у справі № 120/1094/25 [138], Рішення Волинського окружного адміністративного суду від 30.05.2025 р. у справі № 140/12148/24 [139] та ін.), присвячених питанням соціального захисту громадян, що наочно підтверджує прецедентну силу правової позиції, здатної виконувати функцію джерела тлумачення та заповнювати прогалини в законодавстві.

Правові позиції Конституційного Суду України мають правовий зміст. Це пояснюється тим, що саме правова позиція є концептуальною основою для формулювання в рішенні Суду висновку про конституційність або неконституційність того чи іншого нормативного акта. Іншими словами, сама по собі правова позиція – це не просто інтерпретація, а результат вищого акту конституційного тлумачення, від якого залежать юридичні долі конкретних

норм, закріплених у перевіряємому законі, підзаконному акті або їх окремих положеннях. З цього логічно випливає, що нормативний зміст правової позиції Суду, як засобу конкретизації змісту конституційних норм, за своєю юридичною природою стоїть вище від норм, які були предметом перевірки на конституційність. Адже визнання акта неконституційним автоматично означає втрату ним юридичної сили, тоді як правова позиція, навпаки, зберігає своє значення і продовжує застосовуватися в аналогічних правових ситуаціях, стаючи орієнтирами для майбутнього правозастосування. Такий стан речей породжує дискусію про місце правових позицій Конституційного Суду України в системі джерел права. Незважаючи на активне використання правових позицій, як у юридичній науці, так і в судовій практиці, українська доктрина поки що не пропонує узгодженої концепції щодо їх юридичної сили та ієрархічного статусу. В одних роботах акцент робиться на прецедентній функції правової позиції як акта індивідуального застосування, в інших – на її нормативному значенні, порівнянному з рівнем конституційно-правової норми.

У юридичній літературі все частіше лунають думки про те, що правові позиції Конституційного Суду України, сформульовані на основі системного тлумачення положень Конституції, по суті, функціонують як похідні конституційних норм, перетворюючись на їх конкретизоване вираження. Така інтерпретація дозволяє стверджувати, що правові позиції займають проміжне місце між текстуальними нормами Конституції, законів та підзаконних актів, надаючи стійкість правовій системі та забезпечуючи спадкоємність у правозастосуванні.

Важливо підкреслити: суперечність правової позиції Конституційного Суду України самій Конституції – юридично неприпустима, оскільки послідовно виведена інтерпретація не може суперечити самій основі, з якої вона виведена. Отже, правова позиція набуває статусу автентичного конституційного тлумачення, що дозволяє використовувати її як орієнтир у правовому регулюванні, в тому числі до моменту внесення відповідних законодавчих змін. Навіть за відсутності єдиного офіційного визначення їх

ієрархічного статусу, правові позиції Конституційного Суду України, на нашу думку, повинні розглядатися як високорівневі правові конструкції, що мають самостійну нормативну силу і прецедентне значення, насамперед в контексті забезпечення верховенства Конституції та одноманітного тлумачення її норм у національній системі правосуддя.

Говорячи про прецедентне значення правових позицій Конституційного Суду України, необхідно підкреслити їх концептуальну схожість з доктриною «ratio decidendi», характерною для правових систем Австралії, Великої Британії, Канади, Нової Зеландії, США та інших країн загального права. Правові позиції як принципи, що лежать в основі судових прецедентів країн загального права, обов'язкові для застосування в аналогічних ситуаціях усіма іншими суб'єктами права. Це, по суті, юридично обґрунтовані, системно виведені на підставі тлумачення Конституції й законів України положення, які становлять основу рішення, висновку Суду у мотивувальній та/або резолютивній частині, які повинні бути дотримані при вирішенні аналогічних справ. Подібна точка зору все ширше утверджується в українській юридичній науці та практиці, особливо з урахуванням зростаючого обсягу справ, в яких суди загальної юрисдикції прямо посилаються на правові позиції КС України як на обов'язкові для застосування стандарти. Таким чином, можна стверджувати, що правова позиція, будучи вмонтованою в структуру рішення Конституційного Суду України, трансформує це рішення в джерело права «*sui generis*» – специфічне за своєю природою, але функціонально рівнозначне нормативному акту інтерпретаційного характеру.

Водночас виокремлення правової позиції, що набуває прецедентно-орієнтуючого значення, не є суто формальною дією. Воно потребує застосування усталених методів тлумачення права, оскільки саме спосіб інтерпретації визначає межі юридично значущого висновку та дає змогу відмежувати його від додаткових міркувань суду. Буквальне тлумачення спрямоване на встановлення текстуального змісту сформульованої позиції; систематичне – на її співвіднесення з іншими положеннями рішення, нормами

права та раніше виробленими правовими підходами; телеологічне – на з'ясування мети, яку переслідував суд, формулюючи відповідний висновок. У випадках, коли текстуальне значення норми не охоплює всієї складності спірної ситуації, значення може набувати розширювальне тлумачення, однак воно має залишатися в межах правової аргументації і не підміняти законодавче регулювання. Отже, метод тлумачення безпосередньо впливає на те, який елемент судового рішення може бути сприйнятий як «ratio decidendi», а які положення залишаються допоміжними міркуваннями без самостійної прецедентної сили.

Переходячи до аналізу механізму створення правил, придатних для регулювання спорів у системі судів загальної юрисдикції, необхідно акцентувати увагу на законодавчо закріпленій можливості судів формулювати нормативно значущий правовий висновок для вирішення спору в умовах прогалини у правовому регулюванні. Така можливість прямо передбачена чинним процесуальним законодавством України. Так, згідно з ч. 9 ст. 10 Цивільного процесуального кодексу України від 18.03.2004 р. № 1618-IV, якщо спірні відносини не врегульовані законом, суд застосовує закон, що регулює подібні за змістом відносини (аналогія закону), а за відсутності такого – суд виходить із загальних засад законодавства (аналогія права) [178]. Схоже положення зафіксовано і в ч. 10 ст. 11 Господарського процесуального кодексу України від 06.11.1991 р. № 1798-XII [18], а також у ч. 6 ст. 7 Кодексу адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. № 2747-IV [52]. Тим самим законодавець допускає судову дискрецію в ситуаціях правової прогалини, покладаючи на суд обов'язок сформулювати правовий підхід «ad hoc», заснований на аналогії закону, аналогії права, загальних принципах і системній логіці законодавства. По суті, мова йде про судове вироблення правового підходу в межах, визначених законом, що здійснюється через аналогію закону та аналогію права. Цей процес не тільки легітимізований законом, але й є природним механізмом правового розвитку, насамперед в

умовах прискореної еволюції суспільних відносин, коли законодавець не встигає оперативно реагувати на швидкі зміни в суспільстві.

Однак на практиці, як правило, суддя орієнтується не виключно на абстрактні принципи, а на сформовану правозастосовчу практику, особливо ту, що виражена в правових позиціях Верховного Суду та в рішеннях Європейського суду з прав людини. Рішення у справі найчастіше ґрунтується не на чистому нормативному вакуумі, а на відтворенні раніше сформульованого правила поведінки. У тих випадках, коли така практика відсутня, суд дійсно формулює відповідне правило, що дозволяє вирішити спір, яке здатне служити орієнтиром у подальшому правозастосуванні. Такі рішення, зі свого боку, стають точками зародження прецедентної практики, що підлягає верифікації в судах апеляційної та касаційної інстанцій, де вже може відбуватися формалізація сформульованого судом правила.

Ступінь стійкості правового порядку в будь-якій державі значною мірою визначається ступенем забезпечення єдності та послідовності судової практики. Неузгодженість у судових рішеннях, передусім у схожих справах, призводить до порушенню принципу правової визначеності, підриває довіру до правосуддя та викликає сумніви у законності та справедливості судової діяльності. Навпаки, послідовне відтворення судами правових підходів сприяє зміцненню стабільності правової системи та передбачуваності правозастосування. У цьому контексті принцип однаковості судової практики набуває особливого значення. Якщо суд нижчої інстанції застосовує вироблене раніше правило, а вищий суд підтверджує правильність такого підходу або використовує його при вирішенні аналогічних справ, це правило набуває авторитету, починає сприйматися як частина стійкої правозастосовної практики. Отже, можна говорити про формування усталеної судової практики – сукупності рішень, в яких послідовно відтворюються певні правові позиції, що є фактичним орієнтиром для інших судів.

Кожен суд, ухвалюючи рішення, має орієнтуватися на правові висновки Верховного Суду, оскільки ігнорування таких орієнтирів породжує ризик

правової невизначеності та послаблює гарантії рівності всіх перед законом. Необхідність забезпечення однаковості судової практики закріплена і на законодавчому рівні. Так, згідно зі ст. 36 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [117], Верховний Суд забезпечує сталість та єдність судової практики у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом. Водночас ч. 5, 6 ст. 13 цього Закону передбачають, що висновки щодо застосування норм права, викладені у постановках Верховного Суду, є обов'язковими для суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності відповідну норму права, а іншими судами враховуються при застосуванні таких норм. Аналогічний підхід відтворено і в процесуальному законодавстві: відповідно до ч. 4 ст. 263 ЦПК України [178], ч. 4 ст. 236 ГПК України [18] та ч. 5 ст. 242 КАС України [52] суд при виборі й застосуванні норми права до спірних правовідносин враховує відповідні висновки, викладені в постановках Верховного Суду. У кримінальному провадженні аналогічний механізм має іншу процесуальну форму. КПК України не містить загальної норми, повністю тотожної ч. 4 ст. 263 ЦПК України, ч. 4 ст. 236 ГПК України чи ч. 5 ст. 242 КАС України, однак ч. 6 ст. 368 КПК України передбачає, що, обираючи і застосовуючи норму закону України про кримінальну відповідальність при ухваленні вироку, суд враховує висновки щодо застосування відповідних норм права, викладені в постановках Верховного Суду. Крім того, ст. 434-1 КПК України визначає підстави, а ст. 434-2 КПК України – порядок передачі кримінального провадження на розгляд палати, об'єднаної палати або Великої Палати Верховного Суду у разі необхідності відступу від висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах. Відповідно до ч. 4 ст. 434-2 КПК України така передача здійснюється ухвалою із викладенням мотивів необхідності відступлення від відповідного висновку. Отже, у кримінальному судочинстві прецедентно-орієнтуюче значення висновків Верховного Суду проявляється не через загальну формулу «суд враховує», а через спеціальний касаційний механізм контрольованого відступу, спрямований на забезпечення єдності правозастосовної практики.

Разом із тим наведені вище приписи не дають підстав стверджувати, що в Україні сформовано повністю уніфіковану модель безумовної обов'язковості таких висновків для судів усіх юрисдикцій. Спільним для процесуального законодавства є сам принцип орієнтації на правові висновки Верховного Суду, тоді як процесуальні наслідки їх неврахування, а також підстави й порядок відступу від них визначаються спеціальними нормами відповідного кодексу. Саме тому в доктринальному аспекті коректніше говорити про загальну модель обов'язкового врахування правових висновків Верховного Суду, яка реалізується через не цілком однакові процесуальні механізми. Отже, у чинній моделі судочинства йдеться не про відсутність обов'язку враховувати правові позиції Верховного Суду, а про особливий порядок їх застосування та відступу від них.

Для термінологічної узгодженості правові позиції Конституційного Суду України, висновки Верховного Суду та інші судові орієнтири доцільно розглядати в межах єдиної трирівневої шкали юридичної зв'язаності. Перший рівень становлять безумовно-обов'язкові акти, до яких належать рішення та висновки Конституційного Суду України, що мають обов'язковий для всіх суб'єктів правозастосування, остаточний і неоскаржуваний характер. Другий рівень охоплює прецедентно-орієнтуючі акти з обов'язком врахування – насамперед висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду. Їх правовий режим є диференційованим: для суб'єктів владних повноважень, які застосовують відповідну норму права, вони є обов'язковими, а для судів – підлягають врахуванню при виборі й застосуванні відповідної норми права. Третій рівень становлять переконливі орієнтири, зокрема окремі думки суддів, рекомендаційні акти, доктринальні позиції та судові рішення, які не мають формалізованої обов'язкової сили, але можуть використовуватися як додатковий аргумент у правовому мотивуванні. Така шкала дозволяє уникнути змішування різних за юридичною силою судових актів і точніше описати фактичну прецедентність у національному судочинстві.

Процесуальне значення врахування правових висновків Верховного Суду та можливості мотивованого відступу від них підтверджується, зокрема, нормами касаційного провадження. Так, п. 1, 2 ч. 2 ст. 389 ЦПК України пов'язують касаційне оскарження, зокрема, із застосуванням судом апеляційної інстанції норми права без урахування висновку Верховного Суду або з мотивованою необхідністю відступлення від такого висновку. Практика Великої Палати Верховного Суду також свідчить, що відступ від раніше сформульованого висновку допускається лише за наявності належних підстав і в межах спеціальної процесуальної процедури, покликаної забезпечити юридичну визначеність та єдність судової практики. Зокрема, Велика Палата може або відмовитися від попереднього висновку на користь нового, або конкретизувати його шляхом уточнення способів тлумачення відповідної норми. Підставами для такого відступу можуть бути істотні вади попереднього підходу – його неефективність, неясність, неузгодженість, необґрунтованість, незбалансованість чи помилковість, а також зміни суспільного контексту або правового регулювання, внаслідок яких раніше застосований підхід очевидно втратив актуальність.

Особливої уваги в контексті меж судового прецедентоутворення заслуговує рішення ЄСПЛ у справі «Vashchenko and Tretyak v. Ukraine» (2026) [246]. Його значення для національного судочинства полягає в тому, що Суд прямо пов'язав неприпустимість перегляду остаточних рішень лише з підстави появи нової судової практики з порушенням принципу правової визначеності. Тим самим ЄСПЛ фактично сформулював конвенційний стандарт, відповідно до якого зміна або розвиток правових позицій вищого суду можуть спрямовувати майбутню практику, однак не повинні перетворюватися на інструмент ретроспективного заперечення остаточних рішень, якщо відсутні виняткові обставини справді фундаментального характеру. У методологічному аспекті це рішення має особливу вагу, оскільки підтверджує: прецедентно-орієнтуюча функція вищих судів є допустимою лише за умови її процесуальної контрольованості. Інакше судова практика втрачає властивість забезпечувати

єдність правозастосування і, навпаки, починає підривати довіру до суду через непередбачуваність правових наслідків. Отже, механізм вироблення правових висновків Верховного Суду в Україні повинен будуватися таким чином, щоб нові правові позиції мали, передусім, перспективний у часі вплив і не використовувалися як самодостатня підстава для перегляду вже остаточно вирішених спорів.

Проте в українській юридичній науці досі триває дискусія щодо статусу таких правових позицій. Висловлюється точка зору, що правові позиції є не нормами права, а правовими положеннями, а самі постанови ВС – інтерпретаційними актами, або актами нормативного тлумачення, які тільки роз'яснюють зміст того чи іншого закону і не можуть містити нових норм, навіть у тих випадках, коли ці приписи сформульовані вперше і не дублюють положення, що містяться в законах. Відстоюється позиція, що судові акти, які містять правові позиції, мають лише допоміжне значення, не створюють нових правових норм і можуть діяти виключно у прив'язці до тих актів, які вони тлумачать. У рамках цього підходу тлумачення не має автономної дії: зміна або скасування закону нібито автоматично припиняє дію його офіційного тлумачення. Якщо виходити з цієї логіки, то доведеться визнати, що і більшість підзаконних актів, прийнятих органами виконавчої влади на підставі та на виконання Конституції України і законів України, також не мають власної нормативної сили, оскільки не створюють «*de novo*» правові норми, а лише «*уточнюють*» зміст закону. Однак у правовій системі України акти Кабінету Міністрів України, центральних органів виконавчої влади та інших державних органів, обласних міських державних адміністрацій тощо, традиційно визнаються джерелами права, незважаючи на їх підзаконний характер. У цьому контексті цілком логічним виглядає підхід, згідно з яким правові позиції Верховного Суду, насамперед викладені у постановах Великої Палати Верховного Суду, об'єднаних палат та касаційних судів у складі Верховного Суду, слід розглядати як прецедентно-орієнтуючі нормативні конструкції диференційованої дії. Для суб'єктів владних повноважень вони мають

обов'язкове значення при застосуванні відповідної норми права, тоді як для судів виступають орієнтиром, що підлягає обов'язковому врахуванню в межах процесуальної моделі відповідного виду судочинства. Їх значення виходить далеко за межі суто допоміжного тлумачення, адже вони формують правові стандарти, дисциплінують судовий розсуд і забезпечують однаковість застосування законодавства без повного ототожнення з класичним безумовно обов'язковим прецедентом у системі «common law».

Водночас реальне функціонування судової практики свідчить про те, що нормативно-орієнтуючий вплив судових актів не завжди збігається з їхньою формальною юридичною обов'язковістю. Особливо показовими у цьому аспекті є постанови Пленуму Верховного Суду України, ухвалені до судової реформи 2016–2017 років. Формально такі акти не можуть ототожнюватися з правовими висновками Верховного Суду, сформульованими у постановах Великої Палати, об'єднаних палат або касаційних судів у конкретних справах, оскільки відповідно до чинної моделі судочинства саме останні підлягають врахуванню судами при застосуванні відповідних норм права. Постанови Пленуму, натомість, мають рекомендаційний і методичний характер, що не надає їм статусу юридично обов'язкового прецеденту.

Разом із тим це не означає повної втрати ними практичного значення. Продовження використання окремих постанов Пленуму судами є проявом їх фактичного авторитету та доктринального впливу, але не свідчить про юридичну обов'язковість. У цьому сенсі вони можуть розглядатися не як прецедентно-орієнтуючі акти з обов'язком врахування, а як переконливі орієнтири, що формально не мають обов'язкової сили, однак зберігають допоміжне значення для судової аргументації. Наприклад, Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» від 27.02.2009 р. № 1 [124] містить авторитетні орієнтири щодо розмежування оціночних суджень і фактичних тверджень, які й надалі можуть враховуватися судами при розгляді відповідних категорій спорів. Однак сучасне значення цієї

постанови має оцінюватися з урахуванням її дореформеного походження, рекомендаційного формального статусу та поступового витіснення новішими правовими висновками Верховного Суду, сформульованими у конкретних справах. Отже, її практичне застосування підтверджує не юридичну обов'язковість постанов Пленуму, а наявність у національному правопорядку ширшого явища фактичного авторитету судових орієнтирів, яке потребує чіткого розмежування з обов'язковими правовими висновками Верховного Суду.

Наведені міркування дозволяють сформулювати важливий висновок: нормативні акти вищої юридичної сили – такі як Конституція України та закони – потребують конкретизації, яка на практиці здійснюється, зокрема, через правові позиції та висновки вищих судових інстанцій. Такі висновки не слід ототожнювати з підзаконними нормативними актами, однак вони виконують близьку за функціональним призначенням конкретизуючу та уніфікуючу роль. У процесі судового тлумачення Верховний Суд не лише роз'яснює зміст чинних положень закону, а й формує правові підходи до їх застосування у типових або складних правових ситуаціях. Саме тому правові висновки Верховного Суду забезпечують однаковість судової практики, дисциплінують судовий розсуд і виконують нормативно-орієнтуючу функцію, не перетворюючись при цьому на класичні загальнообов'язкові прецеденти у розумінні системи «common law».

Питання нормативності постанов Верховного Суду вже давно обговорюється, але цим не вичерпується проблема нормотворення судових органів. Чи тільки в постановах Верховного Суду можуть міститися норми права? Як свідчить судова практика, ні. Зокрема, апеляційними адміністративними судами розглядаються справи щодо визнання не просто незаконними, а й нечинними нормативні акти, що не відповідають закону. Як приклад можна навести Постанову Шостого апеляційного адміністративного суду від 14.05.2019 р. у справі № 826/8917/17 в якій Суд визнав нечинною Постанову Кабінету Міністрів України від 29.04.2017 р. № 295 «Деякі питання

реалізації статті 259 Кодексу законів про працю України та статті 34 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [93]. У цьому контексті слід розрізняти визнання акта незаконним і визнання його нечинним: якщо перше стосується встановлення його невідповідності закону чи порушення порядку прийняття, то друге означає втрату таким нормативно-правовим актом чинності як правовий наслідок судового рішення. Такого роду судові рішення не поодинокі. Визнання судом загальної юрисдикції правової норми нечинною тягне за собою її автоматичне скасування. Згідно з ч. 2 ст. 265 КАС України нормативно-правовий акт втрачає чинність повністю або в окремій його частині з моменту набрання законної сили відповідним рішенням суду [52]. Однак визнання нормативно-правового акта нечинним не означає, що суд створює нову норму права у позитивному значенні. Йдеться радше про нормативно-перетворювальний ефект судового рішення, яке усуває з правового поля акт або його окремі положення, що не відповідають акту вищої юридичної сили. Такі рішення не слід беззастережно ототожнювати з класичним судовим прецедентом, однак вони підтверджують здатність судового акта впливати на нормативне середовище та виконувати функцію контролю за законністю правового регулювання.

Узагальнюючи проведений аналіз, слід зазначити, що в сучасному українському правопорядку правові позиції Конституційного Суду України та висновки Верховного Суду вже фактично виконують прецедентно-орієнтуючу функцію, однак їх нормативний статус і межі обов'язковості залишаються законодавчо врегульованими лише частково. Саме тому в законодавчому аспекті доцільним є внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів», зокрема до ст. 13, шляхом доповнення її положенням про те, що правові висновки, сформульовані у постановах Великої Палати Верховного Суду, об'єднаних палат і палат касаційних судів, є прецедентно-орієнтуючими судовими актами: для суб'єктів владних повноважень, які застосовують відповідні норми права, вони мають обов'язкове значення, а судами підлягають обов'язковому врахуванню при виборі й застосуванні таких норм. Водночас ч. 4

ст. 263 ЦПК України, ч. 4 ст. 236 ГПК України та ч. 5 ст. 242 КАС України доцільно узгодити із зазначеним підходом, прямо закріпивши, що у разі наміру відступити від такого висновку суд зобов'язаний спеціально мотивувати відповідну необхідність і діяти лише в межах передбаченої законом процедури передачі справи на розгляд Великої Палати Верховного Суду. Запровадження таких змін сприяло б посиленню юридичної визначеності, однаковості судової практики та більш чіткому нормативному оформленню фактичної прецедентної ролі актів вищих судів у системі національного судочинства.

2.3. Прецедентний характер рішень Європейського суду з прав людини та їх місце в системі національного права

Питання про прецедентну природу рішень ЄСПЛ є предметом тривалої доктринальної дискусії, яка для України має не лише теоретичне, а й безпосереднє практичне значення. Це зумовлено тим, що відповідно до ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 р. № 3477-IV [113] національні суди застосовують Конвенцію та практику Суду як джерело права. Саме тому практика ЄСПЛ у вітчизняному правопорядку сприймається не лише як зовнішній міжнародний орієнтир, а як елемент аргументації, який має бути врахований під час тлумачення і застосування національного законодавства. Водночас ст. 46 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. [56] встановлює, що остаточні рішення ЄСПЛ є юридично обов'язковими для держав – сторін у тих справах, у яких вони виступають учасниками. У цьому полягає їх безпосередня міжстороння, а не загальна обов'язковість: формально Суд не наділяє кожне своє рішення автоматичною «*erga omnes*» дією для всіх держав – учасниць Конвенції. Більше того, у практиці виконання рішень за ст. 46 йдеться передусім про обов'язок держави-відповідача припинити порушення та усунути його наслідки. Отже, юридично

обов'язковим у вузькому значенні є саме рішення щодо конкретної держави-відповідача, а не абстрактне правило для всіх інших держав.

Саме тому ширший вплив практики ЄСПЛ на національні правопорядки інших держав, які не були сторонами у конкретній справі, має вже не формально-нормативний, а доктринально-прецедентний характер. Інакше кажучи, йдеться не про класичну загальнообов'язковість рішення для невизначеного кола суб'єктів, а про авторитет стандарту тлумачення Конвенції, сформульованого Судом. Такий стандарт фактично набуває прецедентно-орієнтуючого значення, оскільки національні суди, застосовуючи Конвенцію як джерело права, змушені враховувати не лише її текст, а й той зміст, який уже розкрито у практиці ЄСПЛ. Саме в цьому і полягає предмет доктринальної дискусії: чи слід розглядати практику Суду лише як сукупність «*inter partes*» рішень, чи як систему прецедентно-орієнтуючих правових позицій, що формують загальноєвропейські стандарти конвенційного тлумачення. У контексті українського права більш переконливим видається підхід, за яким рішення ЄСПЛ поєднують два рівні впливу: на першому рівні вони є юридично обов'язковими для держави-відповідача у конкретній справі на підставі ст. 46 Конвенції, а на другому – виконують прецедентно-орієнтуючу функцію для національних судів у силу ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». Саме така подвійна природа практики ЄСПЛ і пояснює, чому її значення для країн романо-германської правової сім'ї, зокрема для України, виходить далеко за межі звичайного виконання окремих рішень у справах проти держави.

Для правильного визначення меж прецедентної сили практики ЄСПЛ істотне значення мають базові доктрини конвенційного тлумачення. Насамперед ідеться про доктрину «*margin of appreciation*», тобто межу розсуду держави під час виконання конвенційних зобов'язань. Її зміст полягає в тому, що ЄСПЛ не в усіх сферах встановлює єдиний і безальтернативний стандарт поведінки держави: у питаннях, пов'язаних із моральними, соціальними, економічними або безпековими оцінками, національні органи можуть мати

ширший простір розсуду. Водночас чим вужчою є така межа, тим меншою є свобода національного відступу від підходу, сформульованого Судом, а отже, тим більш визначеним стає прецедентний орієнтир для національного суду.

Не менш важливими для розуміння прецедентної природи рішень ЄСПЛ є доктрина Конвенції як «живого інструменту» (*living instrument*), принцип автономного тлумачення та принцип субсидіарності. Доктрина «живого інструменту», сформульована у справі «*Tyrrer v. the United Kingdom*» (1978) [245] і розвинена у справі «*Demir and Baykara v. Turkey*» (2008) [208], пояснює, чому практика Суду не є статичною: зміст конвенційних прав уточнюється з урахуванням сучасних правових стандартів і розвитку європейського правового простору. Принцип автономного тлумачення означає, що зміст понять Конвенції визначається самим ЄСПЛ незалежно від того, як аналогічні терміни розуміються у національному законодавстві. Принцип субсидіарності, зі свого боку, визначає співвідношення між Судом і національними органами: первинний обов'язок захисту конвенційних прав покладається на державу, тоді як ЄСПЛ перевіряє відповідність національного правозастосування вимогам Конвенції.

Окреме місце у практиці ЄСПЛ займають пілотні рішення (*pilot judgments*), які ухвалюються у разі виявлення структурної або системної проблеми в державі-відповідачі та спрямовані не лише на вирішення індивідуальної справи, а й на усунення джерела повторюваних порушень. Такі рішення мають підвищене прецедентно-орієнтує значення, оскільки вказують на необхідність зміни законодавства, адміністративної або судової практики на національному рівні [236]. Для України це особливо важливо, адже пілотні й системно значущі рішення ЄСПЛ демонструють, що прецедентна сила практики Суду може впливати не лише на мотивування окремих судових актів, а й на загальну модель функціонування національного правопорядку.

Показовим сучасним підтвердженням такого впливу практики ЄСПЛ для України є рішення у справі «*Vashchenko and Tretyak v. Ukraine*» (2026) [246]. У ньому Суд не обмежився констатацією індивідуального порушення прав

заявників, а фактично оцінив саму модель національного перегляду остаточних судових рішень, коли підставою для такого перегляду стала поява пізнішої судової практики. Значення цієї позиції полягає в тому, що вона формулює загальний стандарт: зміна судової практики не може мати ретроспективно руйнівного ефекту щодо рішень, які вже набрали законної сили. Для національного правопорядку це має принципове значення, оскільки підтверджує, що джерелом права в українській системі виступає не просто текст Конвенції, а Конвенція в її розумінні, сформованому Судом. Відтак практика ЄСПЛ виконує для України не лише зовнішню коригуючу функцію, а й функцію нормативного орієнтира, який визначає допустимі межі дії національної судової практики.

Діяльність ЄСПЛ стала значним стимулом для перегляду традиційних підходів до визначення системи джерел права та їх ієрархії в рамках національних правопорядків. Як уже зазначалося раніше, центральним аргументом противників визнання судового прецеденту джерелом права в Україні є відсутність відповідного законодавчого закріплення даного правового феномену. Однак у випадку з рішеннями ЄСПЛ ситуація принципово відрізняється від ситуації з рішеннями вищих національних судових інстанцій. На відміну від внутрішньої судової практики, рішення ЄСПЛ отримали чітке і однозначне законодавче визнання в якості обов'язкового джерела права.

Україна, ратифікувавши Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, визнала обов'язковість юрисдикції Європейського суду з прав людини щодо тлумачення та застосування її положень. Водночас для правильного розуміння місця рішень ЄСПЛ у національній правовій системі принциповим є те, що Конвенція і практика Суду не можуть розглядатися ізольовано одна від одної: текст Конвенції фіксує нормативну основу захисту прав людини, тоді як практика ЄСПЛ забезпечує її конкретизацію, розвиток і пристосування до сучасних умов. Саме в такому контексті слушною видається позиція В. А. Завгороднього про те, що дотримання норм Конвенції суб'єктами здійснення правосуддя є неможливим

без урахування існуючої практики Європейського суду, оскільки лише в єдності з нею конвенційні приписи набувають реального змісту в правозастосуванні [35].

Зазначені доктрини підтверджують, що практика ЄСПЛ виконує не допоміжну, а змістовно визначальну функцію у процесі застосування Конвенції. Юридична обов'язковість рішень ЄСПЛ для держави-відповідача ґрунтується на ст. 46 Конвенції, тоді як їх ширший прецедентно-орієнтуючий вплив на практику інших держав і національних судів випливає з характеру практики Суду як офіційного джерела конвенційного тлумачення. Саме тому найбільш коректним є підхід, за яким джерелом права у національному правопорядку виступають не ізольовано норми Конвенції і не ізольовано практика ЄСПЛ, а Конвенція в її розумінні, сформованому Європейським судом з прав людини..

Слід підкреслити, що визнання актів ЄСПЛ як обов'язкового джерела права усунуло теоретичну і практичну суперечку про юридичну природу міжнародних судових рішень як джерел права в українській доктрині та правозастосуванні. Фактично Україна здійснила юридичне визнання міжнародного прецеденту, тим самим забезпечивши формальне і змістовне включення актів ЄСПЛ в ієрархію національних джерел права. Таке рішення є істотним кроком до ширшого визнання ролі судового правотворення в Україні і може розглядатися як передумова до потенційного юридичного визнання прецедентної сили рішень вищих національних судових інстанцій. Інкorporація міжнародного судового прецеденту в національну систему джерел права України свідчить не тільки про зближення романо-германської та англосаксонської правових традицій, а й підкреслює неминучість подальшої еволюції правової доктрини та практики в напрямку посилення ролі суддівського права.

Важливим завданням сучасного правознавства є формування об'єктивних критеріїв, що дозволяють віднести ті чи інші акти Європейського суду з прав людини до джерел права. Дане питання обумовлене тим, що не всі судові акти,

прийняті ЄСПЛ, можуть бути визнані повноцінними джерелами права та інтегровані в національні правові системи держав-учасниць Європейської конвенції з прав людини. У юридичній літературі зазвичай не проводиться розмежування між рішеннями ЄСПЛ, не приділяється достатня увага їх специфічним особливостям та відмінностям. Для вирішення зазначеної проблеми потрібна розробка чітких правових критеріїв, що дозволять виділити із загальної сукупності актів ЄСПЛ ті рішення, які можуть бути кваліфіковані як джерела права. В якості таких критеріїв, виходячи з аналізу судової практики та правової доктрини, можуть бути запропоновані:

1) нормативний зміст рішення, тобто наявність у ньому узагальненої правової позиції, що формує норму судового прецеденту;

2) загальновідомість та офіційне опублікування рішення, що забезпечують доступність тексту для широкого кола правозастосовників та суспільства загалом.

Європейський суд з прав людини у своїй практиці ухвалює акти, що різняться за своїм функціональним призначенням і юридичним значенням. Зокрема, Суд постановляє рішення, якими справа вирішується по суті, а також ухвалює процесуальні акти допоміжного характеру. Крім того, акти ЄСПЛ приймаються на різних рівнях його судової структури – комітетами, палатами та Великою Палатою. На нашу думку, джерелами права у строгому юридичному сенсі слід вважати насамперед рішення палат і Великої Палати, оскільки саме вони, як правило, містять повноцінно мотивовану правову позицію Суду з питань матеріального і процесуального права. Водночас рішення комітетів не слід категорично виключати з цього масиву лише з підстав їх нібито непублічності чи суто адресного характеру. Відповідно до Правила 104А Регламенту Суду рішення та ухвали ЄСПЛ підлягають оприлюдненню в офіційній базі даних судової практики, а з офіційних матеріалів Суду випливає, що до цієї бази включаються також рішення і ухвали комітетів; не публікуються лише рішення одноособового судді [236]. Крім того, Правило 74 Регламенту Суду передбачає, що рішення мають містити мотиви у

праві та резолютивну частину, а Правило 77 визначає порядок їх підписання, проголошення або доведення до відома сторін. Отже, при визначенні рішень ЄСПЛ як джерел права доцільно виходити не лише з того, яким складом Суду вони ухвалені, а насамперед із наявності в них мотивованої правової позиції загального значення, офіційного оприлюднення та здатності впливати на подальшу практику національних судів.

Прецедентне значення актів ЄСПЛ доцільно оцінювати не лише за формальним критерієм їх належності до рішень палат або Великої Палати, а й за ступенем узагальненості сформульованого в них правового підходу. Не всі рішення Суду однаково впливають на подальше конвенційне тлумачення. Найвищу прецедентну значущість мають рішення Великої Палати, в яких уточнюється або змінюється попередній підхід Суду, формується новий стандарт захисту права чи розв'язується питання, щодо якого раніше існувала неоднорідність практики. Рішення палат також можуть мати істотне прецедентно-орієнтуюче значення, якщо містять загальну правову позицію, придатну для застосування поза межами конкретної справи. Натомість акти комітетів або процесуальні рішення мають переважно допоміжне значення, якщо вони лише відтворюють уже усталений підхід і не формують самостійного стандарту конвенційного тлумачення.

Такий підхід дає змогу уникнути спрощеного ототожнення всієї практики ЄСПЛ із єдиним масивом актів однакової юридичної ваги. Для національного суду важливо встановити не лише факт існування рішення ЄСПЛ, а й його місце у відповідній лінії практики: чи є воно провідним, уточнювальним, підтверджувальним або таким, що лише ілюструє вже сформований стандарт. Саме така диференціація дозволяє коректно визначати, яке рішення має бути покладене в основу мотивування, а яке може використовуватися як додатковий аргумент.

У профільній літературі склалася стійка практика класифікувати акти ЄСПЛ на кілька самостійних видів, виходячи з їх змісту, правових наслідків і процесуального значення. Подібна класифікація є важливим інструментом для

систематизації практики ЄСПЛ і дозволяє найбільш повно виявити прецедентний характер окремих рішень. Так, прийнято виділяти такі види актів Європейського суду з прав людини:

1. Рішення проміжного характеру. До рішень проміжного характеру можна зарахувати а) рішення з питання прийнятності/неприйнятності заяви; б) одноосібне рішення судді про передачу заяви до комітету або палати для подальшого розгляду; в) рішення палати про відмову від розгляду заяви на користь Великої Палати; г) рішення колегії Великої Палати про відмову в клопотанні щодо передання справи на розгляд Великої Палати; д) рішення палати про відмову у винесенні консультативного висновку [34, с. 10]. Так, рішення ЄСПЛ про прийнятність заяви є юридично значущими актами, які ухвалюються на етапі попереднього розгляду справи для визначення, чи відповідає заява встановленим критеріям і чи може бути розглянута Судом по суті. Такі рішення підлягають обов'язковому опублікуванню. Вони містять мотивовану правову аргументацію щодо відповідності заяви встановленим Європейською конвенцією з прав людини критеріям прийнятності (вичерпання національних засобів правового захисту, дотримання строку звернення, відсутність анонімних або подвійних заяв, відсутність зловживання правом на подання заяви тощо). Незважаючи на свій проміжний процесуальний характер, зазначені рішення формують юридичні позиції суду, що мають важливе значення для національних судових систем держав-учасниць Конвенції. Ці позиції набувають прецедентної сили, оскільки містять загальнообов'язкові правові висновки, що стосуються умов і критеріїв прийнятності справ у Європейському суді з прав людини.

Рішення ЄСПЛ про неприйнятність заяви також належать до категорії обов'язкових до опублікування актів, що завершують судове провадження у конкретній справі на попередній стадії. У таких рішеннях Європейський суд з прав людини фіксує остаточні висновки про невідповідність заяви обов'язковим вимогам прийнятності, закріпленим Європейською конвенцією з прав людини. Рішення про неприйнятність заяви характеризуються

остаточністю і відсутністю можливості їх перегляду або оскарження. Разом з тим, висновки щодо прийнятності, які містяться в цих рішеннях, мають прецедентне значення, що впливає на подальшу судову практику і правозастосування в державах-учасниках Конвенції. У якості прикладу доцільно навести два рішення про неприйнятність заяви, які мають велику вагу у вирішенні проблемних питань судової практики та посилюють впевненість у тому, що національна практика у відповідних випадках відповідає вимогам Конвенції. Першим є ухвала щодо неприйнятності у справі «Azyukovska v. Ukraine» (2018) [153], в якій ЄСПЛ визнав передбачуваною та такою, що не порушує п. 1 ст. 6 Конвенції, відмову у відкритті касаційного провадження у малозначній справі, розглянутій судами двох інстанцій. Другим є рішення у справі «Omelchenko v. Ukraine» (2018) [154], в якому ЄСПЛ розглянув питання доступу до суду у зв'язку з початковим розглядом спору судами неналежної юрисдикції та дійшов висновку, що порушення не було, оскільки національні суди згодом усунули юрисдикційну помилку і розглянули вимоги заявників по суті. У цій справі ЄСПЛ також визнав заяву непринятною, констатувавши відсутність за наведених обставин порушення права на доступ до суду [127].

2. Рішення постановного характеру. До рішень Європейського суду постановного характеру доцільно зарахувати а) рішення по суті справи щодо справедливої компенсації; б) рішення палати про тлумачення після звернення однієї зі сторін у справі, щодо якого винесено остаточне рішення; в) рішення про вилучення заяви з реєстру, якщо заявник не має наміру далі підтримувати свою заяву, спір уже вирішено, подальший розгляд заяви не є виправданим; г) рішення про поновлення заяви в реєстрі справ, якщо це виправдано винятковими обставинами; д) рішення про вилучення справи з реєстру у зв'язку з досягненням дружнього врегулювання; є) рішення про схвалення умов односторонньої декларації [34, с. 10]. Рішення даного виду іноді іменуються постановами ЄСПЛ. Так, постанови по суті справи щодо справедливої компенсації, як правило, визнаються в зарубіжній правовій доктрині класичними прецедентними актами, оскільки містять розгорнуті правові позиції

з питань інтерпретації та застосування положень Конвенції, вирішуючи конкретні матеріально-правові та процесуальні аспекти спору. Що стосується постанов про вилучення заяви з реєстру, то вони також містять у собі відповіді з питань права, включають в себе мотивовану правову оцінку обставин справи та причин її припинення. Показовим прикладом є рішення ЄСПЛ у справі «Yuliya Volodymyrivna TYMOSHENKO against Ukraine» (2014) [248], яким Суд вилучив заяву з реєстру справ на підставі ст. 39 Конвенції у зв'язку з досягненням між сторонами дружнього врегулювання. Значення цього акта полягає в тому, що Суд не обмежився суто процесуальною фіксацією припинення провадження, а перевірів, чи узгоджується досягнуте врегулювання з повагою до прав людини, гарантованих Конвенцією. Саме тому подібні постанови мають прецедентно-орієнтуюче значення: вони формують підхід до оцінки допустимості дружнього врегулювання, меж розсуду держави при визнанні порушення та критеріїв, за яких припинення провадження не суперечить публічному інтересу у сфері захисту прав людини.

Незважаючи на значущість постанов про вилучення заяви з реєстру для розвитку права, в українському юридичному дискурсі даному виду актів приділяється вкрай обмежена увага. Їхня роль і зміст залишаються малодослідженими, а самі тексти в переважній більшості випадків не перекладаються українською мовою і не публікуються в офіційних або наукових джерелах. В результаті такі постанови залишаються поза сферою доступу для практикуючих юристів, наукової спільноти та правозастосовників, що істотно знижує рівень їх застосування і сприйняття як джерел права.

У юридичній науці питання про правову природу рішень Європейського суду з прав людини є дискусійним і вирішується неоднозначно. Серед правознавців немає єдності думок щодо кваліфікації таких рішень. На сьогодні можна виділити три основні теоретичні позиції:

- 1) рішення розглядаються як судові прецеденти;
- 2) рішення визнаються актами нормативного (делегованого) тлумачення;
- 3) рішення характеризуються як правозастосовні акти.

Кожна з представлених точок зору має як прихильників, так і противників, проте ми дотримуємося позиції, згідно з якою рішення ЄСПЛ мають саме прецедентну природу. Ключовим аргументом на користь віднесення рішень ЄСПЛ до судових прецедентів виступає активне застосування судом принципу «*stare decisis*». Так, у справі «*Cossey v. the United Kingdom*» (1990) [204] Суд прямо зазначив, що, хоча він не є формально зв'язаним своїми попередніми рішеннями, зазвичай він слідує і застосовує власні прецеденти в інтересах юридичної визначеності та впорядкованого розвитку конвенційної практики (§ 35). Надалі у справі «*Charman v. the United Kingdom*» (2001) [198] Велика палата сформулювала ще чіткіший підхід, вказавши, що, хоча Суд формально не зобов'язаний слідувати кожному попередньому рішенням, в інтересах юридичної визначеності, передбачуваності та рівності перед законом він не повинен відступати від раніше встановлених прецедентів без належної причини (§ 70). Отже, хоча ЄСПЛ не застосовує доктрину «*stare decisis*» у класичному англосаксонському значенні, його практика ґрунтується на повазі до раніше сформульованих правових позицій, а відступ від них потребує спеціального обґрунтування.

Водночас прецедентний характер практики ЄСПЛ не означає можливості механічного перенесення будь-якого висновку Суду до національної справи. Для належного застосування конвенційного прецеденту національний суд має встановити щонайменше три елементи: по-перше, яке саме право або свобода, гарантовані Конвенцією, були предметом тлумачення; по-друге, у якому фактичному та процесуальному контексті Суд сформулював відповідну правову позицію; по-третє, чи є цей контекст співмірним з обставинами справи, що розглядається національним судом. Без такого аналізу посилання на практику ЄСПЛ перетворюється не на застосування джерела права, а на формальне цитування авторитетного міжнародного акта.

Особливість рішень ЄСПЛ полягає в тому, що їх прецедентне значення часто виражається не у вигляді готової норми, а у вигляді тесту або стандарту оцінювання: пропорційності втручання, наявності легітимної мети,

справедливого балансу, ефективності засобу юридичного захисту, доступу до суду, позитивних зобов'язань держави тощо. Тому національний суд повинен відтворювати не лише кінцевий висновок Суду, а й логіку його досягнення. Саме ця логіка становить конвенційне «ratio decidendi» і визначає, чи може відповідне рішення бути використане як прецедентний орієнтир у новій справі.

У цьому аспекті «ratio decidendi» рішень ЄСПЛ слід розуміти не як увесь текст постанови, а як ту правову позицію, без якої Суд не міг би дійти відповідного висновку у справі. Вона виходить за межі індивідуального спору і може бути використана під час вирішення аналогічних або подібних за конвенційним змістом ситуацій. Саме тому для національного суду важливо встановлювати не лише факт посилення на певне рішення ЄСПЛ, а й той правовий стандарт, який був сформульований Судом у зв'язку з конкретними обставинами справи.

Що стосується позиції, за якою акти ЄСПЛ кваліфікуються виключно як акти нормативного (делегованого) тлумачення конвенційних норм, то вона, на наш погляд, є недостатньо коректною. Дійсно, кожна постанова суду по суті містить тлумачення положень Європейської конвенції з прав людини, проте таке тлумачення здійснюється Європейським судом з прав людини не само по собі, а в рамках конкретного спору, будучи необхідним елементом правозастосування. Отже, мета прийняття таких актів полягає не у формальному тлумаченні норм, а у вирішенні конкретного юридичного конфлікту, внаслідок чого вони набувають усіх ознак судового прецеденту.

Також викликає сумнів позиція, згідно з якою рішення ЄСПЛ є виключно правозастосовними актами. Незважаючи на те, що в процесі розгляду справ Європейський суд з прав людини, безумовно, застосовує норми Конвенції та протоколів до неї, він не обмежується простим правозастосуванням у його класичному розумінні. Навпаки, в ході своєї діяльності ЄСПЛ формулює установки, які набувають самостійного нормативного характеру і поширюються на більш широке коло правовідносин, ніж вихідний предмет розгляду. Іншими словами, нормативний характер рішень ЄСПЛ виражається в

їхній здатності породжувати загальнообов'язкові правила поведінки, що виходять далеко за межі конкретної справи, застосовні до всіх аналогічних випадків.

У контексті дослідження природи рішень Європейського суду з прав людини доцільно характеризувати їх як міжнародні судові прецеденти, що відображає їх міжнародне походження та особливий правовий характер. Такий підхід є виправданим, оскільки ці рішення ухвалюються судовим органом, який не входить до національної судової системи окремої держави та здійснює свою діяльність на основі Європейської конвенції з прав людини і протоколів до неї. У процесі здійснення правосуддя у сфері захисту прав людини ЄСПЛ не лише вирішує конкретні спори між заявниками та державами-відповідачами, а й виробляє сталі стандарти тлумачення і застосування Конвенції, які мають нормативний вплив на правові системи держав-учасниць. Отже, окремі мотивовані акти ЄСПЛ, насамперед ті, що містять узагальнену правову позицію щодо тлумачення Конвенції, не лише застосовують її чинні положення, а й формують прецедентно-орієнтуючі стандарти, що визначають подальшу практику держав-учасниць.

Аналізуючи сучасний стан системи джерел права України, необхідно відзначити очевидну тенденцію до її розширення та ускладнення. Крім традиційних джерел права, таких як нормативно-правові акти (закони та підзаконні акти), українська правова система стала сприймати та включати в себе нетрадиційні – правові звичаї, міжнародні договори тощо. Цей процес викликаний, перш за все, правовою глобалізацією, розвитком інтеграційних процесів в Європі та світі, формуванням універсальних міжнародних правових стандартів у сфері захисту прав і свобод людини і громадянина.

Важливу роль у переосмисленні структури джерел права відіграє зростаючий вплив міжнародного права на національні правові порядки. Україна не є винятком із цієї загальної тенденції. Уже в Декларації про державний суверенітет України від 16.07.1990 р. № 55-XII [27] було проголошено перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальновизнаних норм

міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права. Дана позиція отримала свій розвиток і закріплення в Конституції України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР [57], в якій опосередковано закріплені загальновизнані принципи і норми міжнародного права. Це здійснено через визнання вищої юридичної сили та загальнообов'язковості ратифікованих міжнародних договорів щодо національного законодавства (ст. 9). Крім того, ст. 18 Конституції України визначає, що зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права, тобто весь вектор зовнішньої політики України будується на додержанні загальновизнаних принципів і норм міжнародного права. Саме в міжнародних договорах і містяться норми і принципи міжнародного права. В силу конституційності загальновизнаних принципів і норм міжнародного права останні не лише визнаються частиною правової системи країн світу, а й дістають офіційно визнаний статус джерел права на рівні з міжнародними договорами [7, с. 163]. Загальновизнані принципи і норми міжнародного права, закріплені в міжнародних договорах і визнані Україною, таким чином, набувають не тільки фактичного, але й офіційно-юридичного значення джерел права. Прийняття Україною обов'язкової юрисдикції Європейського суду з прав людини і визнання рішень цього суду джерелами національного права фактично змінило структуру і зміст правової системи країни. Включення рішень ЄСПЛ до національної правової системи свідчить про розширення поняття джерела права та його еволюцію, що, зі свого боку, веде до трансформації самої структури національної правової системи. Отже, інтеграція міжнародного прецедентного права ЄСПЛ сприяє посиленню взаємозв'язку та взаємодії національного і міжнародного права, підвищенню правової визначеності та стабільності судової практики в Україні, а також поступовому визнанню судового прецеденту як повноцінного джерела національного права.

Правова природа рішень ЄСПЛ, що розглядаються як міжнародні судові прецеденти, визначає специфіку їх правового статусу та місце в системі джерел національного права. Питання про юридичну природу судового прецеденту, його роль і статус в ієрархії джерел права традиційно викликає жваві дискусії на європейському науковому полі. Незважаючи на інтенсивність наукових досліджень у цій сфері, єдиної позиції до теперішнього часу не вироблено, що свідчить про збереження теоретичної неоднозначності та складності зазначеної проблеми. Труднощі визначення місця і ролі рішень ЄСПЛ багато в чому обумовлені їх подвійною правовою природою: будучи за формою судовими актами, за змістом вони є нормативними приписами міжнародного характеру. Такі рішення, що формуються міжнародним судовим органом, ґрунтуються на нормах Європейської конвенції з прав людини і, таким чином, є специфічним різновидом джерел міжнародного права, що мають безпосередню дію в національних правових системах держав-учасниць Конвенції. Водночас слід підкреслити, що питання про визнання рішень ЄСПЛ джерелами права в Україні вже вирішено на рівні національного законодавства. Зокрема, Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» прямо закріпив за рішеннями ЄСПЛ статус джерела права. У зв'язку з цим основний теоретичний інтерес для нас представляє не саме визнання рішень ЄСПЛ джерелами права (що для країни вже є встановленим фактом), а подальші наслідки такого визнання для національної судової практики та правової системи України загалом. Зокрема, виникає закономірне питання про можливість визнання аналогічного статусу за рішеннями національних вищих судових інстанцій, що формують внутрішню судову практику України, за аналогією з рішеннями ЄСПЛ.

В українській юридичній літературі вплив рішень ЄСПЛ на національну правову систему традиційно аналізується у вузькому аспекті, зводиться переважно до впливу рішень на українське законодавство та практику правозастосування. Однак таке розуміння є явно недостатнім. Вважається за необхідне підходити до цього питання більш комплексно, відзначаючи набагато

ширший і глибший вплив міжнародної судової практики на національний правопорядок. Вплив рішень ЄСПЛ охоплює не тільки сферу законотворчості та правозастосування, а й має значний вплив на стан правової свідомості суспільства, правову культуру громадян, а також на розвиток національної юридичної науки та освіти. Через впровадження міжнародних стандартів, що формулюються Європейським судом з прав людини, відбувається поступова трансформація національної правової свідомості, що сприяє розвитку демократичних правових цінностей і зміцненню інституційної спроможності української держави ефективно захищати і реалізовувати права і свободи людини і громадянина.

На окрему увагу заслуговує особливість застосування Європейським судом з прав людини своєї прецедентної практики. Так, при розгляді справ ЄСПЛ не пов'язаний суб'єктним складом прецеденту, тобто не обмежений необхідністю посилатися виключно на власну практику у справах щодо тієї ж держави-відповідача. Навпаки, у своїх рішеннях щодо заяв проти України Суд активно спирається на прецеденти, сформульовані щодо інших держав-учасниць Конвенції. До того ж Європейський суд з прав людини дотримується принципу автономного тлумачення норм Конвенції. Цей принцип означає, що суд може інтерпретувати положення Конвенції незалежно від національного тлумачення того чи іншого учасника Конвенції. Суд приділяє велику увагу захисту прав і свобод людини та виходить за рамки локальних законодавств [62, с. 54]. Така практика узгоджується з принципом правової визначеності, оскільки забезпечує єдність підходів до тлумачення і застосування конвенційних норм. Отже, Україна має враховувати релевантну практику ЄСПЛ, у тому числі рішення, ухвалені щодо інших держав-учасниць Конвенції та сформульовані ще до набуття Конвенцією чинності для України.

Разом із тим універсальність практики ЄСПЛ не слід розуміти як обов'язок автоматичного застосування будь-якого рішення Суду без перевірки його релевантності для національної справи. Рішення, ухвалене щодо іншої держави, може мати значення для України лише тоді, коли воно містить

правову позицію щодо тлумачення Конвенції, а не лише оцінку унікальних фактичних обставин конкретного спору. Інакше виникає ризик помилкового перенесення висновку, сформульованого для іншого нормативного, інституційного або фактичного контексту.

Тому застосування практики ЄСПЛ у національному судочинстві потребує не лише знання відповідних рішень, а й методики їх відбору. Національний суд має з'ясувати, чи стосується рішення того самого конвенційного права, чи збігається характер втручання держави, чи є подібними процесуальні гарантії, а також чи не була відповідна позиція Суду згодом уточнена або змінена. Саме такий підхід дозволяє поєднати обов'язок застосування практики ЄСПЛ із принципами юридичної визначеності, передбачуваності та належного судового мотивування.

Застосування практики ЄСПЛ в Україні пов'язане з низкою практичних і теоретичних проблем, які безпосередньо впливають на ефективність її інтеграції в національне правозастосування. Першою з них є проблема доступності та офіційного опублікування рішень Суду. Справа в тому, що згідно з положеннями Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», держава зобов'язується офіційно публікувати виключно ті рішення Суду, стороною за якими виступає Україна. Разом з тим, величезний масив рішень ЄСПЛ, винесених у справах проти інших держав-учасниць Конвенції, фактично не підлягає офіційній публікації. Нагадаємо, що офіційною вважається публікація українською мовою повних рішень ЄСПЛ у спеціалізованих в питаннях практики Суду юридичних виданнях. Тим часом, більшість рішень, що стосуються інших держав, в Україні не те що не публікуються офіційно, а навіть не перекладаються. Ця обставина суттєво ускладнює використання актів ЄСПЛ у національній судовій практиці, оскільки відповідно до ч. 2 ст. 18 Закону з метою посилення на Рішення та ухвали Суду та на ухвали Комісії суди використовують переклади текстів рішень Суду та ухвал Комісії (далі – переклад), надруковані у виданні, передбаченому в статті 6 цього Закону. Ч. 3 цієї ж статті передбачає, що у разі

відсутності перекладу Рішення та ухвали Суду, чи ухвали Комісії суд користується оригінальним текстом [113]. Нагадаємо, що офіційними мовами рішень ЄСПЛ є англійська та французька. В силу об'єктивних причин, для більшості українських правників оригінальні тексти рішень ЄСПЛ залишаються фактично недоступними. Це істотно знижує можливості належного застосування і правильного тлумачення європейських прецедентів у практиці національних судів, а також ускладнює реалізацію міжнародних зобов'язань України щодо забезпечення ефективного виконання норм Конвенції.

Другою проблемою є нерелевантне застосування практики ЄСПЛ. Вона (ця проблема) виявляється у тому, що до певних правовідносин застосовуються рішення ЄСПЛ, які, просто кажучи, «не про те». Інколи це виявляється у використанні цитат із рішень ЄСПЛ, які були сформульовані Судом за принципово інших обставин або таких, які обґрунтовують інші правові висновки, яких досяг Суд. Часто можна побачити посилання на рішення ЄСПЛ без контексту самої норми Конвенції, яка має застосовуватися, або без самого фактичного контексту рішення. Довільне трактування таких цитат, які іноді не відображають саму правову позицію ЄСПЛ, закріплену у справі, досить часто має місце навіть без ознайомлення з повним текстом рішення ЄСПЛ. Таке застосування практики ЄСПЛ може призводити до того, що певна правова проблема хоча наче й вирішується відповідно до загальновизнаних стандартів практики ЄСПЛ, однак насправді не враховуватиме цілком протилежну ситуацію [127]. Зазначені перешкоди істотно обтяжують інтеграцію рішень ЄСПЛ у правову систему України, знижують ефективність їх реалізації на національному рівні. У ситуації, що склалася, пропонуємо вжити низку заходів, спрямованих на усунення зазначених проблем:

- 1) Закріпити в правовому полі обов'язковість офіційного перекладу та оприлюднення рішень ЄСПЛ, ухвалених щодо інших держав-учасниць Конвенції, якщо вони містять правові позиції, релевантні для національної судової практики України. З метою усунення прогалини в правовому

регулюванні вважаємо за необхідне внести зміни до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», доповнивши його нормою, що передбачає обов'язковий офіційний переклад українською мовою та оприлюднення рішень палат і Великої Палати ЄСПЛ, ухвалених щодо інших держав-учасниць Конвенції, за умови, що такі рішення містять правові позиції щодо тлумачення та застосування Конвенції, значущі для правозастосовної практики України. Зокрема, Закон доцільно доповнити новою статтею 6-1 «Переклад та оприлюднення Рішень, ухвалених щодо інших держав-учасниць Конвенції» такого змісту:

1. Орган представництва забезпечує офіційний переклад українською мовою та оприлюднення Рішень палат і Великої Палати Європейського суду з прав людини, ухвалених щодо інших держав-учасниць Конвенції, якщо такі Рішення містять правові позиції щодо тлумачення та застосування Конвенції, значущі для правозастосовної практики України.

2. Перелік таких Рішень, строки їх перекладу, порядок офіційного оприлюднення та критерії відбору визначаються Кабінетом Міністрів України.

3. У разі відсутності офіційного перекладу суд застосовує офіційний текст Рішення мовою оригіналу або в офіційному перекладі Суду».

Подібний захід забезпечить загальнодоступність та офіційність публікації прецедентної практики ЄСПЛ, розширить можливості її належного використання в судовій та іншій юридичній діяльності.

2) Створити загальнодоступну та регулярно оновлювану національну базу даних практики ЄСПЛ. Впровадження такого інформаційного ресурсу з офіційними перекладами рішень ЄСПЛ істотно підвищить рівень правової обізнаності суддів, адвокатів, науковців та інших правозастосовників, сприятиме забезпеченню єдності судової практики та належному дотриманню стандартів Європейської конвенції з прав людини. Окрім доступу до змісту рішень, така база даних повинна включати інструменти для ефективного зберігання, організації та вилучення правової інформації, а також забезпечувати розширений пошук і фільтрацію рішень за релевантними критеріями (стаття

Конвенції, країна-відповідач, правові позиції тощо), що дозволить значно оптимізувати роботу практиків і дослідників у сфері прав людини. Доцільність такого заходу підтверджується і зарубіжним досвідом: зокрема, у Польщі переклади рішень ЄСПЛ розміщуються в окремій державній базі перекладів [230], а у Словацькій Республіці багато перекладів рішень ЄСПЛ доступні в системі SLOV-LEX [241], що свідчить про реалістичність запровадження подібного ресурсу і в Україні.

3) Посилити підготовку фахівців у галузі європейського права. Ефективна реалізація рішень ЄСПЛ в національній правовій системі безпосередньо залежить від рівня знань і кваліфікації правозастосовників. Для підвищення рівня підготовки юристів доцільно розширити кількість навчальних годин і спеціальних курсів, присвячених практиці ЄСПЛ, вивченню її принципів, методів тлумачення та специфіки застосування норм Конвенції. Впровадження спеціалізованих освітніх програм і тренінгів для суддів і державних службовців сприятиме як формуванню стійкої правосвідомості, заснованої на принципах Європейської конвенції з прав людини, так і підвищенню ефективності використання міжнародних судових прецедентів.

4) Підвищити роль національних вищих судових інстанцій у реалізації рішень ЄСПЛ. Українські суди відіграють особливу роль у процесі реалізації рішень Європейського суду з прав людини, оскільки саме на них покладається обов'язок безпосереднього застосування сформульованих Судом правових позицій та інтеграції вимог Конвенції в національну судову практику. Посилення ролі вищих судових інстанцій у моніторингу та систематизації застосування рішень ЄСПЛ, а також формування рекомендацій і роз'яснень з найскладніших правових питань сприятимуть створенню єдиної та стійкої судової практики.

Отже, для ефективної реалізації прецедентів ЄСПЛ в Україні необхідний комплексний підхід, що охоплює як законодавчі заходи щодо забезпечення офіційного опублікування та загальнодоступності рішень Суду, так і освітні ініціативи з підвищення кваліфікації національних правозастосовників та

зміцнення єдності й передбачуваності судової практики. Вирішення цих завдань дозволить не тільки усунути існуючі проблеми застосування міжнародних судових прецедентів, а й забезпечить повноцінну інтеграцію України в загальноєвропейський правовий простір.

Проведений аналіз дозволяє зробити висновок про те, що сучасна Україна є активним учасником міжнародного співтовариства. Вона бере участь у більшості договорів, які були створені та підписані провідними державами світу, серед яких одним з основних документів, ратифікованих Україною, є Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Приєднавшись до цієї Конвенції, Україна взяла на себе зобов'язання приймати, поряд зі своїм внутрішнім законодавством, судові прецеденти Європейського суду з прав людини, які створюються при розгляді справ, як за участю України, так і інших країн-учасниць Конвенції. Аналіз національної судової практики свідчить про те, що судові органи України у своїй діяльності масово звертаються до правових позицій ЄСПЛ. Таким способом, в Україні використовуються прецеденти вищезазначеного судового органу і цей факт свідчить про те, що відповідні прецеденти є джерелом національного права не лише «*de jure*», а й «*de facto*». На сьогодні рішення ЄСПЛ мають подвійний правовий вплив на розвиток правових систем, виступаючи ключовим елементом інтеграційних процесів і правової уніфікації в загальноєвропейському масштабі: з одного боку, вони формують чіткі та послідовні стандарти у сфері організації та здійснення правосуддя, визначаючи мінімальні вимоги до створення, структури, компетенції та процедур судових органів, покликаних гарантувати справедливий суд та ефективний захист прав людини на національному рівні; з іншого боку, створюють конкретні правові орієнтири, що допомагають національним судам вирішувати найскладніші та найсуперечливіші питання захисту прав і свобод людини і громадянина, спрямовують їхню діяльність на єдине застосування норм Європейської конвенції з прав людини.

Особливість рецепції практики ЄСПЛ в українській правовій системі полягає в тому, що вона не означає механічного запровадження класичного

судового прецеденту в англосаксонському розумінні. Рішення ЄСПЛ набувають значення джерела права не тому, що в національному правопорядку повноцінно відтворено доктрину «*stare decisis*», а тому, що через ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» практика Суду інституційно включена до механізму національного правозастосування як обов'язковий для врахування орієнтир тлумачення Конвенції та пов'язаних із нею національних норм. Саме в цьому полягає її відмінність від класичного прецеденту: в українському праві рішення ЄСПЛ функціонують не як автономне судове право загального типу, а як прецедентно-орієнтований конвенційний стандарт, який забезпечує узгодження національного судочинства з європейською моделлю захисту прав людини, принципом верховенства права та вимогою юридичної визначеності.

Закріплення рішень ЄСПЛ як джерел українського права свідчить про глибоку і якісну трансформацію національної правової системи. Зазначена трансформація обумовлена поетапною інтеграцією України в європейський правовий простір, необхідністю уніфікації національного правового регулювання з європейськими стандартами, подальшою імплементацією загальновизнаних міжнародних норм і принципів, підвищенням ефективності захисту прав і свобод людини і громадянина.

Окремі положення цього підрозділу отримали апробацію у публікаціях автора [40].

Висновки до другого розділу

Результати дослідження методологічних та практичних аспектів судового прецеденту в системі національного права дають підстави для формулювання таких висновків:

1. Класифікація судових прецедентів має значення не лише як засіб наукового впорядкування матеріалу, а й як інструмент визначення правового

режиму судового акта у правозастосуванні. Саме через класифікацію стає можливим розмежувати ступінь обов'язковості судових рішень, межі їх дії, характер нормативного впливу та допустимість відступу від раніше сформульованих правових висновків.

2. У межах цього дослідження запропоновано чотирикритеріальну модель класифікації судових прецедентів – за юридичною силою, за впливом на право, за суб'єктом формування та за галузевою належністю. Перевага такої моделі полягає в тому, що вона дозволяє розглядати судовий прецедент одночасно в кількох вимірах: як акт із певним ступенем зв'язувальної сили, як форму судового правового впливу, як результат діяльності конкретної юрисдикції та як орієнтир у певній галузі права. Така багатовимірність дає змогу уникнути спрощеного підходу, за якого прецедент зводиться лише до питання про його формальне визнання або невизнання джерелом права.

3. Для сучасного українського правопорядку більш коректною є не категорія «класичний судовий прецедент», а конструкція прецедентно-орієнтованого судочинства. Її сутність полягає в тому, що рішення Конституційного Суду України, висновки Верховного Суду та практика Європейського суду з прав людини функціонують у різних правових режимах, але спільно формують систему орієнтирів, яка забезпечує єдність судової практики, юридичну визначеність і передбачуваність правозастосування. У такій моделі прецедентність в Україні постає не як механічне відтворення англосаксонської доктрини, а як власна форма судового нормативного орієнтування в межах континентальної правової традиції.

4. Первинною одиницею формування судового прецеденту слід вважати не весь текст судового акта, а сформульований у ньому правовий висновок, який набуває здатності виходити за межі конкретної справи. У цьому аспекті судові тлумачення, насамперед нормативне, виконує не суто роз'яснювальну, а конкретизуючу, уніфікуючу та розвиткову функцію, оскільки саме через нього забезпечується перехід від індивідуального вирішення спору до загального орієнтира для подальшого застосування норми права.

5. Правові позиції Конституційного Суду України доцільно розглядати як високорівневі правові конструкції прецедентного характеру, концептуально близькі до «ratio decidendi» у праві загальної традиції. Їх не можна зводити лише до допоміжних мотивів конституційного рішення, оскільки саме вони становлять нормативно значуще ядро акта конституційної юрисдикції, визначають межі конституційно допустимого регулювання та здатні впливати не лише на правозастосування, а й на подальший розвиток законодавства. У цьому полягає їх особлива природа як джерел права особливого роду.

6. Правові висновки Верховного Суду, передусім Великої Палати, об'єднаних палат і палат касаційних судів, фактично виконують у національному судочинстві стабілізуючу та уніфікуючу функцію, що надає їм прецедентно-орієнтуючого значення. Водночас їх не слід описувати як елемент повністю уніфікованої моделі безумовної обов'язковості для судів, оскільки чинне законодавство закріплює диференційований режим їх дії: для суб'єктів владних повноважень відповідні висновки є обов'язковими, тоді як суди зобов'язані враховувати їх при застосуванні норми права, а конкретні процесуальні наслідки неврахування або відступу визначаються нормами відповідного процесуального кодексу. Наявність спеціального порядку відступу від раніше сформульованих висновків свідчить про те, що в межах діяльності Верховного Суду вже сформувався механізм контрольованої еволюції правових підходів, покликаний поєднати сталість судової практики з можливістю її обґрунтованого розвитку.

7. Рішення Європейського суду з прав людини мають для України подвійну правову природу: у вузькому значенні вони є обов'язковими для держави-відповідача в конкретній справі, а в ширшому – виступають прецедентно-орієнтуючим джерелом конвенційного тлумачення для національних судів. Отже, джерелом права в українському правопорядку виступає не ізольовано текст Конвенції і не окреме рішення Суду саме по собі, а Конвенція в її розумінні, сформованому практикою ЄСПЛ. Практика ЄСПЛ підтверджує, що подальший розвиток прецедентно-орієнтованого судочинства

в Україні можливий лише за умови чіткого поєднання сили правових висновків вищих судів із принципом правової визначеності. Із цього випливає, що нові правові позиції Верховного Суду повинні розглядатися не як універсальна підстава для перегляду остаточних рішень, а як інструмент спрямування майбутньої практики.

8. Подальший розвиток прецедентно-орієнтованого судочинства в Україні потребує не загальних декларацій, а чіткого нормативного оформлення статусу основних різновидів судових актів, що фактично виконують прецедентну функцію. У зв'язку з цим доцільно: по-перше, доповнити ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» положенням про те, що правові висновки, сформульовані у постановях Великої Палати Верховного Суду, об'єднаних палат і палат касаційних судів, є прецедентно-орієнтуючими судовими актами, обов'язковими для суб'єктів владних повноважень при застосуванні відповідних норм права та такими, що підлягають обов'язковому врахуванню судами при виборі й застосуванні відповідної норми права; по-друге, нормативно визначити, що відступ від таких висновків допускається лише за наявності спеціально вмотивованих підстав – зміни правового регулювання, очевидної помилковості попереднього висновку, його неузгодженості з практикою Конституційного Суду України або необхідності забезпечення єдності судової практики; по-третє, узгодити з цим підходом ч. 4 ст. 263 ЦПК України, ч. 4 ст. 236 ГПК України та ч. 5 ст. 242 КАС України, прямо передбачивши обов'язок суду в разі наміру відступити від відповідного правового висновку навести спеціальні мотиви такого відступу і діяти лише у процесуальному порядку, встановленому законом; по-четверте, доповнити Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» нормою про обов'язковий офіційний переклад та оприлюднення рішень палат і Великої Палати ЄСПЛ, ухвалених щодо інших держав, якщо вони містять правові позиції, релевантні для національної судової практики України.

РОЗДІЛ 3

СУДОВИЙ ПРЕЦЕДЕНТ В КОНТЕКСТІ МОДЕРНІЗАЦІЇ СИСТЕМИ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА

3.1. Проблематика розвитку судового прецеденту в системі національного права

Розвиток судового прецеденту в системі національного права доцільно осмислювати не як механічне «переміщення» елементів «common law» у континентальну правову традицію, а як процес поступової інституціоналізації прецедентної сили судових актів у відповідь на реальні потреби правового регулювання та правозастосування. У порівняльно-правовій площині прецедентність давно розглядається не лише як формальна ознака англосаксонської правової сім'ї, а як інструмент забезпечення послідовності судової аргументації, стабільності правових очікувань та рівності правозастосування у справах з подібними фактичними та правовими обставинами [26; 161; 211; 238]. Власне тому ключове питання для України полягає не у виборі між «законом» і «прецедентом», а у визначенні того, у який спосіб судові правові позиції можуть і повинні виконувати орієнтуючу функцію без підміни суддею законодавця та без руйнування базових засад континентальної правової системи і притаманної їй моделі джерел права. Як було нами обґрунтовано в попередніх розділах роботи, в українському правопорядку вже сформувалася де-факто прецедентність, що проявляється щонайменше у трьох взаємопов'язаних вимірах.

По-перше, на рівні позитивного права закріплено обов'язок застосовувати Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. [56] та практику Європейського суду з прав людини як джерело права. Це означає, що прецедентна логіка – у її «конвенційному» форматі на сьогодні вже є інституційно інтегрованою у національне судочинство, а забезпечення стандартів справедливого суду, юридичної визначеності та послідовності

практики (як елементів верховенства права) стає не лише доктринальною вимогою, а й нормативним орієнтиром для судів в їх практичній діяльності.

По-друге, процесуальне законодавство прямо вимагає від суду враховувати висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду, при виборі й застосуванні відповідної норми до спірних правовідносин.

По-третє, рішення Конституційного Суду України, з огляду на повноваження у сфері конституційного контролю та офіційного тлумачення, мають нормативний ефект, який виходить за межі індивідуального вирішення спору, формуючи загальні стандарти розуміння конституційних норм і принципів.

Водночас саме така «фактична прецедентність», будучи асиметричною у різних галузевих сегментах, варіативною у правозастосовних підходах судів різних інстанцій і недостатньо формалізованою в частині меж та ступеня обов'язковості, породжує комплекс проблем, що стримують становлення узгодженої та передбачуваної моделі прецедентної сили судових актів. Проблемність полягає не в тому, що судова практика «не впливає» на право – навпаки, її регулятивно-орієнтуючий потенціал очевидний і в теорії, і у повсякденному правозастосуванні. Ключова складність полягає в іншому: за відсутності достатньо чітких стандартів ідентифікації релевантного правового висновку (*ratio decidendi*), правил відмежування правової позиції від фактичних обставин справи, а також процедурно «контрольованих» механізмів еволюції позицій (із прогнозованими наслідками для нижчих інстанцій), прецедентність набуває фрагментарного характеру. У практичному вимірі це означає ризики коливань підходів у подібних правовідносинах, неоднакового тлумачення однотипних норм, а також зростання транзакційних витрат для суб'єктів права, які вимушені прогнозувати правові наслідки не лише за текстом закону, а й за мінливою практикою його застосування.

Складність зазначеної нами проблематики посилюється загальними умовами функціонування сучасного українського правопорядку. З одного боку,

законодавчий масив характеризується високою динамікою, множинністю змін, колізійністю та значною часткою оціночних понять, що об'єктивно розширює простір судового розсуду і підвищує потребу в уніфікованих правових орієнтирах (які б забезпечували однаковість підходів за однакових фактичних обставин). З іншого боку, тривала криза, пов'язана з повномасштабною війною, формує нетипові категорії спорів і збільшує навантаження на судову систему, що одночасно підвищує попит на стандартизацію та ускладнює її досягнення лише «організаційними» інструментами. За таких обставин прецедентність набуває виразного функціонального виміру: вона здатна виступати механізмом стабілізації правозастосування, але лише за умови, що система зможе запропонувати зрозумілі правила доступу до правових позицій, їх інтерпретації та узгодженого застосування. Показово, що навіть інфраструктурну основу доступності практики – Єдиний державний реєстр судових рішень – законодавець пов'язує не тільки з «відкритістю діяльності судів загальної юрисдикції», а й із «прогнозованістю судових рішень та сприянням однаковому застосуванню законодавства» [112]. За таких умов проблематику розвитку судового прецеденту в системі національного права доцільно розкривати не через окремі ізольовані «недоліки», а як сукупність взаємопов'язаних проблемних вузлів, що проявляються у вигляді бар'єрів різної природи. У цьому контексті «проблеми» фіксують змістовні дефекти й суперечності (що саме не працює або працює нестабільно), тоді як «бар'єри» відображають їхню типологію та механізми відтворення (чому й у який спосіб ці дефекти набувають стійкого характеру в правозастосуванні). Відповідно, йдеться про багаторівневу конфігурацію перешкод – доктринально-методологічних, нормативних, інституційних, процедурних, інформаційних та соціальних, – які в сукупності визначають нерівномірність прецедентної практики, складність її ідентифікації та застосування, а також обмежують потенціал правових позицій виконувати стабілізуючу й уніфікуючу роль в національному судочинстві.

Доктринально-методологічні бар'єри.

Одним із вихідних проблемних аспектів розвитку прецедентної сили судових актів у національному праві є доктринально-методологічна невизначеність феномену прецедентності в межах континентальної правової традиції. Її зміст полягає не у запереченні практичної ваги судових рішень як таких, а у збереженні базової теоретичної настанови, за якої судова практика розуміється переважно як діяльність із застосування й тлумачення права, а не як механізм формування загальноорієнтуючих стандартів для вирішення справ з подібними фактичними та правовими обставинами. За таких підходів нормативно-орієнтуючий потенціал судових актів часто оцінюється з підвищеною обережністю: його посилення пов'язують із ризиком зміни балансу між гілками влади та зменшенням домінуючої ролі закону серед інших джерел права. Унаслідок цього прецедентність нерідко залишається концептуально «периферійною» категорією, що ускладнює вироблення узгоджених критеріїв її допустимості, меж і способів реалізації в країнах романо-германської правової сім'ї. Проблема цієї позиції полягає в тому, що вона створює своєрідний «розрив» у методології: правова визначеність і єдність правозастосування визнаються необхідними складниками верховенства права, однак інструменти їх досягнення через сталі правові позиції, стандарти аргументації та усталені підходи до вирішення типових спорів залишаються недостатньо концептуалізованими в межах континентальної догматики. Унаслідок цього судова практика функціонує у режимі «де-факто прецедентності», але без належної методології: відсутній спільний стандарт того, як саме ідентифікувати нормативно значущий елемент судового рішення, як відмежовувати його від додаткових міркувань, як коректно зіставляти справи за критерієм релевантності фактичних та правових обставин. Існуюча методологічна прогалина закономірно відбивається на якості судової аргументації: одні й ті самі «правові позиції» можуть помилково сприйматися то як безумовно-обов'язкові акти, то як прецедентно-орієнтуючі висновки з обов'язком врахування, то лише як переконливі або формальні посилання.

Проблема полягає в тому, що українське право фактично оперує різними рівнями судової зв'язаності – від загальнообов'язкових актів Конституційного Суду України до прецедентно-орієнтуючих висновків Верховного Суду та переконливих орієнтирів, – однак не завжди термінологічно розмежовує ці рівні.

Доктринальна невизначеність стає особливо відчутною в умовах, коли українська правова система вже інтегрована в європейський правовий простір і фактично визнає прецедентність у «зовнішньому» вимірі – через обов'язок судів застосовувати практику ЄСПЛ як джерело права. Відповідний імператив закріплений в Законі України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 р. № 3477-IV [113]. За таких обставин збереження внутрішньої доктринальної моделі, що описує судову практику винятково як «ненормативну», формує концептуальну суперечність: міжнародний стандарт судової прецедентності визнається й застосовується, тоді як національні прецедентні механізми (правові висновки Верховного Суду, рішення Конституційного Суду України) нерідко залишаються дискусійними щодо кваліфікації їх регулятивного значення. У порівняльно-правовому вимірі ця дилема не є унікальною: сучасні дослідження змішаних і континентальних юрисдикцій показують, що «несумісність» прецеденту з цивільно-правовою традицією часто є не фактом, а способом доктринального опису, який відстає від реальної практики судів. Показовим у цьому сенсі є фундаментальне порівняльно-правове дослідження Д.Н. Маккорміка і Р.С. Саммерса «Interpreting Precedents: A Comparative Study» [223], у якому на матеріалі різних правових систем показано, що навіть за відсутності формального визнання класичної доктрини «*stare decisis*» судові рішення фактично виконують функцію орієнтирів для забезпечення однакового застосування права та послідовної юридичної аргументації. Отже, проблема для українського правопорядку полягає не стільки у принциповій сумісності прецедентності з континентальною правовою традицією, скільки у відсутності належно розробленої моделі її доктринального осмислення та практичного застосування.

Тому методологічна невизначеність в Україні проявляється передусім як дефіцит узгоджених підходів до концептуалізації прецедентності: на яких підставах вона легітимується (через верховенство права та юридичну визначеність), які функції виконує (уніфікація тлумачення, дисциплінування розсуду, стабілізація правозастосування) і в яких межах може існувати, не підміняючи законодавця. Відсутність таких рамок спричиняє неоднорідність професійного сприйняття прецедентності у правничій спільноті та, як наслідок, нерівномірність судової практики у типових категоріях спорів – особливо там, де законодавство спирається на оціночні поняття, містить колізії або прогалини.

Окремого розгляду в цьому контексті потребує питання легітимації судової правотворчості. У межах цього дослідження її доцільно розуміти не як надання суду права підміняти законодавця, а як обґрунтування допустимості нормативно-орієнтуючого впливу судових актів у межах, сумісних із принципом поділу влади, верховенством права та провідною роллю закону. Такий вплив може вважатися правомірним лише за умови, що правова позиція суду формується в установленій процесуальній процедурі, спирається на чинне право, має належне мотивування, офіційно оприлюднюється та може бути перевірена з погляду її відповідності Конституції України, закону і практиці ЄСПЛ. Саме тому де-факто прецедентність в Україні слід розглядати не як самостійне судове нормотворення поза законом, а як форму інтерпретаційного, конкретизуючого та уніфікуючого впливу вищих судових інстанцій на правозастосування.

Важливо підкреслити, що окреслена доктринально-методологічна невизначеність має не лише теоретичний характер, а й безпосередньо проектується на щоденну практику судового мотивування. Коли прецедентність сприймається як концептуально «периферійна» або дискусійна, неминуче виникає дефіцит усталених процедур і технік роботи з правовими позиціями. Саме тому проблематика розвитку прецедентної сили судових актів проявляється не лише у площині легітимації прецедентності, а й у вимірі її практичної реалізації. Навіть за умови, що суд визнає необхідність орієнтації на

правові висновки Верховного Суду та практику ЄСПЛ, у правозастосуванні виникає окремий – відносно автономний – комплекс труднощів, пов'язаний із відсутністю усталеного стандарту «прикладної» роботи з прецедентними орієнтирами. Йдеться не про формальне відтворення цитат із постанов чи рішень, а про методику їх належної ідентифікації та добору, критерії релевантності, правила зіставлення справ за фактичними й правовими ознаками, а також про побудову мотивування, у межах якого правова позиція вищого суду набуває статусу реального аргументативного критерію для формування судового висновку. Нерозвиненість такої «практичної методології» зумовлює ситуацію, коли сама наявність посилань у мотивувальній частині не перетворюється на гарантію ані єдності підходів, ані прогнозованості правового результату. Цей прикладний дефіцит має декілька типових проявів, які у своїй сукупності пояснюють, чому посилання на практику не забезпечують очікуваного ефекту уніфікації.

По-перше, процесуальні кодекси закріплюють обов'язок суду враховувати висновки Верховного Суду під час вибору й застосування норми права, однак цей обов'язок не підкріплено уніфікованими вимогами до того, як саме таке «врахування» має бути відображене у мотивувальній частині. Унаслідок цього у правозастосуванні спостерігається різноманітність аргументативних практик: «врахування» нерідко зводиться до формули-посилання без розкриття, яке конкретне питання права вирішено у відповідній постанові, чому воно має значення для даної справи та в чому полягає подібність правовідносин. Відтак за формально однакової «насиченості» рішень посиланнями виникає різна якість мотивування: одні суди відтворюють логіку зіставлення та застосування висновку, тоді як інші обмежуються декларативним підтвердженням його авторитету, що об'єктивно підсилює ризики розбіжностей у підходах.

По-друге, зазначені труднощі поглиблюються через неоднакові підходи до виокремлення «ratio decidendi» та його відмежування від додаткових міркувань (*obiter dicta*). Прецедентний потенціал має не «весь текст» постанови,

а її нормативно релевантна частина – інтерпретація норми, критерії правової кваліфікації, стандарти доведення, межі судового розсуду, алгоритми застосування принципів пропорційності й розумності. Якщо суд не фіксує, який саме фрагмент мотивування він сприймає як орієнтир і чому, посилання втрачає операційну функцію та набуває радше риторичного характеру. Показовою в цьому сенсі є практика застосування рішень ЄСПЛ: закон вимагає від судів використовувати Конвенцію та практику Суду як джерело права (ст. 17) [113], однак результативність такого застосування залежить від того, чи робить національний суд «точкове» посилання на релевантні тестові конструкції й конкретні фрагменти мотивування, чи обмежується лише переліком рішень Суду. Європейські настанови для юристів акцентують увагу на тому, що коректне посилання на ЄСПЛ передбачає належну ідентифікацію прецеденту та звернення до конкретних пунктів (параграфів), у яких сформульовано потрібний правовий висновок [243]. Застосування цього підходу на національному рівні є необхідною умовою для формування уніфікованих стандартів судової аргументації.

По-третє, відсутність уніфікованої моделі «прецедентного аналізу» негативно позначається і на якості обґрунтування відступу від усталених підходів, а також відмови від застосування раніше сформульованих правових орієнтирів, зокрема вироблених у практиці ЄСПЛ та Верховного Суду. Показовим у цьому сенсі є підхід, відображений у справі № 369/6400/17 [94], де суд, констатуючи незастосовність окремих правових висновків Великої Палати Верховного Суду, обмежився вказівкою на відмінність фактичних обставин та предмета спору, проте не здійснив повноцінного структурованого аналізу питання права, релевантного «ratio decidendi» попередніх рішень і критеріїв юридично значущої подібності правовідносин. Подібний підхід підриває саму ідею прецедентної сили як механізму прогнозованості: учасники процесу бачать посилання на практику, але не отримують прозорої моделі того, коли і чому вона є обов'язковим орієнтиром, а коли допустимим є мотивований відступ. Натомість стандарт «операційного» використання прецедентних

орієнтирів має передбачати щонайменше: формулювання питання права, що підлягає вирішенню; визначення релевантного прецедентного орієнтиру та його «ratio decidendi»; тест подібності правовідносин (за фактичними та правовими обставинами); застосування висновку або відступ від нього з чітким, структурованим мотивуванням причин і наслідків такого відступу.

Нормативні бар'єри.

Наступним системним бар'єром, що стримує розвиток прецедентної сили судових актів в Україні, є фрагментарність нормативного визначення статусу правових позицій та меж їх дії у процесуальній архітектоніці національного судочинства. Українська модель фактично інкорпорувала прецедентний елемент через законодавчо закріплений обов'язок суду «враховувати» висновки Верховного Суду щодо застосування норм права. Водночас саме конструкція «врахування», поєднана з відсутністю єдиного кодифікованого режиму прецедентності, формує стан нормативної напіввизначеності: прецедентний орієнтир формально існує, однак його юридичні параметри – ступінь обов'язковості, предметні межі та процесуальні наслідки – залишаються недостатньо окресленими.

По-перше, законодавство не уніфікує критерії ідентифікації того, що саме вважати «висновком щодо застосування норми права у подібних правовідносинах», а також не встановлює мінімальних вимог до його змістової структури для набуття орієнтуючого значення. За таких умов одна й та сама постанова може містити декілька аргументаційних ліній, альтернативні мотиви або додаткові міркування, а суди нижчих інстанцій по-різному визначають, який саме елемент мотивувальної частини є нормативно релевантним для подальшого застосування. Відсутність уніфікованих правил виокремлення правового висновку з мотивувальної частини створює умови для селективного використання позицій, унаслідок чого судова практика гірше виконує функцію стандартизації правозастосування.

По-друге, проблемним залишається питання критеріїв «подібності правовідносин». Законодавець покладає на суд обов'язок врахування позиції

Верховного Суду, однак не пропонує достатньо чітких орієнтирів, за якими слід відмежовувати справи з подібними правовими та фактичними обставинами від суміжних або лише зовні схожих. Це відкриває простір для двох симетричних викривлень: з одного боку, для надмірного розширення сфери застосування правової позиції (коли її механічно поширюють на справи із зовні схожими обставинами), з іншого – для спрощеного уникнення її застосування через формальне акцентування на несуттєвій відмінності обставин. У підсумку «врахування» може перетворюватися або на автоматизм, або на декларацію, що однаково підриває логіку прецедентної орієнтації. З огляду на це доцільним видається нормативне закріплення в процесуальному законодавстві загального визначення «подібних правовідносин». Зокрема, ч. 4 ст. 263 ЦПК України доцільно доповнити абзацом такого змісту: «Для цілей цієї статті подібними правовідносинами є правовідносини, у яких збігаються або є істотно співмірними: 1) предмет спору; 2) юридична природа спірних правовідносин; 3) норма (норми) права, що підлягає застосуванню; 4) юридично значущі фактичні обставини, від яких залежить висновок щодо застосування відповідних норм права. Відмінність обставин, що не впливає на зміст правової кваліфікації, не є підставою для неврахування відповідного висновку щодо застосування норм права, викладеного у постанові Верховного Суду». Аналогічні за змістом зміни доцільно внести також до ч. 4 ст. 236 ГПК України та ч. 5 ст. 242 КАС України.

По-третє, чинна модель не забезпечує належної нормативної ясності щодо процесуальних наслідків неврахування правової позиції Верховного Суду. Формально відступ від правового висновку може враховуватися під час перевірки законності та обґрунтованості судового рішення, однак емпіричний аналіз судової практики засвідчує поодинокість таких випадків. Відтак прецедентний елемент функціонує з різною інтенсивністю: в одних випадках – як реально обов’язковий (імперативний) стандарт, в інших – як допоміжний (переконливий) аргумент, а в третіх – як формальне посилення, що не гарантує рівності правозастосування у справах із подібними фактичними та правовими обставинами.

Нарешті, фрагментарність нормативного режиму ускладнює поєднання стабільності судової практики з її поступовим розвитком. Хоча процесуальні кодекси передбачають механізми «контрольованої» зміни підходів у межах Верховного Суду, на рівні всієї системи судочинства помітно бракує зрозумілих правил «прецедентної навігації». Зокрема, не визначено чітко: яка позиція має перевагу, якщо їх декілька; як фіксувати та доводити до відома судів нижчих інстанцій, що позицію оновлено або уточнено, і від якого моменту її слід вважати актуальною. У підсумку прецедентність працює нерівномірно й залежить від контексту конкретної справи та підходу конкретного суду, хоча її призначення – навпаки зменшувати правову невизначеність і підвищувати передбачуваність судової практики.

Окремий – і водночас системно визначальний – пласт проблематики розвитку прецедентної сили судових актів зумовлений нормативною нестабільністю: колізійністю та фрагментарністю законодавства, частими змінами регулятивних конструкцій, а також значною питомою вагою оціночних понять у правових приписах. За таких умов судова практика функціонує в режимі подвійного тиску. З одного боку, мінливість і неузгодженість нормативного масиву підсилюють потребу в уніфікованих тлумачних орієнтирах, здатних дисциплінувати розсуд і забезпечувати єдність підходів. З іншого боку, та сама нестабільність ускладнює формування довготривалих і послідовних «прецедентних ліній», оскільки правова основа, на якій вони вибудовуються, є водночас дефектною та динамічною, а отже – схильною до швидкої зміни змістовних параметрів.

Перший вимір проблеми ми пов'язуємо з прискореним «старінням» правових позицій. Часті зміни норм або трансформація їх регулятивного контексту створюють ситуацію, коли сформульований судом стандарт у короткі строки втрачає здатність виконувати стабілізуючу функцію: він перестає відповідати новій редакції закону, вступає в конкуренцію з оновленими спеціальними приписами або потребує суттєвого уточнення. Показовим прикладом у цьому сенсі є правова позиція Верховного Суду, викладена у

постанові від 03.03.2021 р. у справі № 805/3923/18-а [99], відповідно до якої для набуття права на пенсію за вислугу років за Законом України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» могла враховуватися вислуга років, обчислена на пільгових умовах за Порядком, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 17.07.1992 р. № 393 [123], у редакції, чинній на той момент. Після внесення Постановою Кабінету Міністрів України від 16.02.2022 р. № 119 змін до Постанови Кабінету Міністрів України від 17.07.1992 р. № 393, які набрали чинності 19.02.2022 р., відповідний нормативний контекст було змінено, а тому зазначена правова позиція для правовідносин, що виникли після цієї дати, втратила актуальність. Це відображено, зокрема, у Постанові Верховного Суду від 31.08.2023 р. у справі № 200/4951/22 [109] та в Ухвалі Верховного Суду від 19.03.2024 р. у справі № 240/28007/21 [171]. У результаті прецедентність набуває «короткого горизонту» – правові позиції не встигають закріпитися як усталена практика, а учасники правовідносин не можуть формувати обґрунтовані та добросовісні очікування на більш-менш тривалий період.

Другий вимір проблеми проявляється через конкуренцію інтерпретацій у перехідних режимах регулювання. Коли законодавчі зміни є фрагментарними або непослідовними, має місце перетин сфер дії загальних і спеціальних приписів, формуються різні темпоральні режими, з'являються «розірвані» перехідні положення та диспропорція в динаміці нормативного оновлення суміжних сфер правового регулювання. За таких обставин один і той самий нормативний матеріал може підтримувати кілька правдоподібних тлумачень, що об'єктивно підвищує ризик розходжень у судовій практиці. Важливо, що у цьому випадку неоднаковість може бути зумовлена не «довільністю» правозастосування, а структурною неоднозначністю регулювання. Саме тому у підходах ЄСПЛ принцип юридичної визначеності пов'язується не лише зі стабільністю норм, а й із недопущенням глибоких і тривалих розбіжностей у підходах національних судів та з наявністю механізмів, спроможних такі розбіжності долати [249].

Третій вимір проявляється через розширення простору судового розсуду внаслідок поширеності в законодавстві прогалин та оціночних понять, які є типовими супутниками дефектного законодавства. Чим більше у нормі оціночних понять (на кшталт розумності, істотності, добросовісності, справедливості, пропорційності), тим гострішою стає потреба в єдиних інтерпретаційних критеріях і відтворюваних аргументативних алгоритмах. Водночас саме нормативна дефектність підштовхує до множинності таких критеріїв у різних інстанціях і юрисдикційних сегментах. У підсумку виникає функціональний парадокс: що більш оціночним і мінливим стає регулювання, то більше воно потребує прецедентних орієнтирів – але тим складніше забезпечити їх стабілізацію без інституційно зрозумілих процедур оновлення позицій, контрольованого відступу та належного інформаційного супроводу актуальності практики.

З огляду на викладене, динамічність і дефектність законодавства доцільно трактувати не як нейтральне тло правового середовища, а як безпосередній чинник, що визначає межі, темп і якість інституціоналізації прецедентної сили судових актів. Якщо наслідки нормативної нестабільності не нейтралізувати (принаймні через узгоджені механізми уніфікації, своєчасного оновлення позицій і прозорих правил їх застосування), прецедентність неминуче залишатиметься нерівномірною та ситуативною.

Інституційні бар'єри.

Розвиток прецедентної сили судових актів і забезпечення єдності правозастосування залежать не лише від того, що саме закріплено в нормах права, а й від інституційної спроможності судової системи належно виконувати свої функції. На нормативному рівні уніфікація забезпечується, зокрема, конституційно та процесуально визначеною роллю Верховного Суду як найвищої судової інстанції, а також передбаченими процесуальним законодавством механізмами узгодження правових позицій і контрольованого відступу від раніше сформульованих висновків. Однак інституційні бар'єри проявляються там, де організаційна й кадрова спроможність системи є

недостатньою для стабільного напрацювання послідовних правових висновків і їх своєчасного «розгортання» у практиці судів нижчих інстанцій.

По-перше, надмірне навантаження на суди та суддів безпосередньо впливає на якість і стабільність мотивування. Показово, що на сьогодні фактичне навантаження на суддів у 1,5-2 рази перевищує нормативи, затверджені Радою суддів України [46]. В умовах надмірного навантаження посилюється тенденція до «процесуальної економії» в аргументації: частіше застосовуються шаблонні формулювання, стисло відтворюються правові висновки без належного зіставлення фактичних та правових обставин справ, рідше пояснюються підстави релевантності конкретної позиції для вирішення спору. У підсумку прецедентний орієнтир формально «присутній» у тексті рішення, однак простежується відсутність розгорнутої логіки його застосування. Як наслідок: посилання на практику Верховного Суду та ЄСПЛ стають частішими, тоді як передбачуваність правового результату зростає значно повільніше.

По-друге, прецедентність за своєю суттю ґрунтується на принципі спадкоємності судової практики – здатності судової системи не лише сформулювати правову позицію щодо застосування норми права, а й забезпечувати її послідовне відтворення та застосування в наступних справах протягом значного часу. За умов кадрової мінливості суддівського корпусу та частих організаційних змін у системі судоустрою і судочинства підвищується ймовірність неформалізованих, ситуативних відступів від усталених правових позицій. Це проявляється не стільки у відкритому запереченні висновків Верховного Суду, скільки у їх «розмиванні»: різні суди, формально посилаючись на ті самі постанови, виводять із них різні практичні наслідки.

По-третє, організаційна нестабільність у функціонуванні судової системи заважає формуванню стабільної судової практики. Верховний Суд у системі судоустрою виконує роль своєрідного «центру уніфікації», однак результативність цієї функції безпосередньо зумовлена спроможністю судової системи підтримувати належну динаміку формування, уточнення та оновлення

правових позицій. Якщо накопичуються справи, а правові висновки, сформульовані об'єднаною палатою або Великою Палатою Верховного Суду ухвалюються із суттєвою часовою затримкою, у проміжку між появою проблеми та її вирішенням закономірно формується строката практика нижчих інстанцій. Надалі це створює додатковий тиск на судову систему: зростає кількість звернень, поданих передусім із метою усунення розбіжностей. У результаті проблема набуває циклічного характеру – неоднорідність практики стимулює нові оскарження, а їх масовість, зі свого боку, ускладнює оперативне вироблення та впровадження узгоджених підходів.

По-четверте, у контексті повномасштабної війни й пов'язаних із нею викликів (поява масиву нових категорій спорів, підвищена мобільність населення, ускладнення доказування, об'єктивні перешкоди доступу до правосуддя на окремих територіях) потреба у стабільних правових орієнтирах зростає, тоді як інституційні можливості їх своєчасного вироблення звужуються. Саме в таких умовах прецедентна сила судових актів потенційно здатна виконувати стабілізуючу функцію, однак її реалізація потребує інституційної витривалості системи – належного часу, аналітичних ресурсів, організаційної узгодженості та відтворюваності стандартів судового мотивування.

Інформаційні бар'єри.

Навіть за умови, що правова система визнає обов'язок орієнтації на практику Верховного Суду та ЄСПЛ, прецедентність не може бути ефективно реалізованою без дієвої інформаційної інфраструктури. Доступність судових рішень, можливість швидко ідентифікувати релевантний правовий висновок, відрізнити чинну позицію від застарілої та встановити факт відступу – це не технічні дрібниці, а умови функціонування прецедентного механізму як інструменту правової визначеності.

Слід акцентувати, що Україна вже має базову інституційну передумову публічності судових актів – Єдиний державний реєстр судових рішень [112]. Однак сама наявність Реєстру ще не означає, що доступ до судової практики є

якісним у «прецедентному» розумінні: для розвитку прецедентності важливо не просто віднайти текст рішення, а швидко ідентифікувати саме правову позицію, встановити її межі, релевантність і актуальність для конкретної категорії спорів. На сьогодні Реєстр працює з обмеженнями, що об'єктивно ускладнює системний аналіз практики, виявлення повторюваних правових підходів і моніторинг їх еволюції. Навіть за формальної доступності текстів ключовим «вузьким місцем» залишаються метадані та стандарти представлення рішень: без коректної рубрикації, стабільних ідентифікаторів, можливості фільтрації за нормою права, предметом спору, інстанційністю та ознаками «оновлення» правової позиції Реєстр фактично перетворюється на масив документів, у якому складно швидко виокремити нормативно релевантний висновок і коректно зіставити його з подібними справами. Для прецедентної логіки принциповою є й відстежуваність актуальності позицій: користувачеві має бути зрозуміло, чи підхід зберігає чинність, чи був уточнений або змінений, а також які наслідки це має для практики нижчих інстанцій; без таких «навігаційних» маркерів навіть відкритість Реєстру не забезпечує його прецедентної функції, а радше фіксує інформацію постфактум.

Нагадаємо, що інформаційний дефіцит у сфері доступу до судової практики безпосередньо підвищує ризик непослідовності у правозастосуванні. У європейському правопорядку така непослідовність розглядається як загроза юридичній визначеності. Європейський суд з прав людини неодноразово підкреслював, що узгодженість судової практики є необхідною умовою передбачуваності права, а ситуації, за яких глибокі й тривалі розбіжності в підходах зберігаються без дієвого механізму їх подолання не відповідають положенням Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [79; 227]. У національному вимірі це означає, що інформаційна інфраструктура має не просто накопичувати рішення, а забезпечувати практичну роботу механізмів уніфікації судової практики. Зокрема, якщо допускається контрольований відступ від раніше сформульованої правової позиції, такий відступ має бути чітко позначеним і простежуваним для учасників процесу та судів нижчих

інстанцій. Так само, якщо існує провідна правова позиція найвищої судової інстанції, вона повинна бути легко ідентифікованою, швидко відшукуваною та доступною у формі, придатній для застосування у справах з подібними фактичними та правовими обставинами.

Процедурні бар'єри.

Одна з найбільших перешкод для інституціоналізації прецедентної сили судових актів у національному судочинстві пов'язана з потребою узгодити дві групи цінностей, що одночасно впливають із принципу верховенства права. З одного боку, це вимоги єдності та передбачуваності правозастосування, з іншого – гарантії незалежності судді й індивідуалізації правосуддя. У межах зазначеного проблемного вузла прецедентність нерідко інтерпретується полярно: або як надмірне «зв'язування», що начебто звужує простір судового розсуду, або як рекомендацію, від якої можна відступити без обґрунтованого пояснення. Обидві крайнощі спотворюють зміст прецедентної моделі та підривають її функціональне призначення. Європейські стандарти, навпаки, виходять із того, що уніфікація тлумачення права може поєднуватися з незалежністю судді за умови, що механізми забезпечення єдності не набувають рис адміністративної підлеглості. Вони мають реалізовуватися через якість юридичної аргументації, прозорі критерії релевантності правових позицій та передбачувані процедури їх еволюції. Таку логіку послідовно відображає підхід Консультативної ради європейських суддів, яка підкреслює роль вищих судів у забезпеченні узгодженості практики й водночас застерігає від перетворення єдності на «автоматичне копіювання» без аналізу конкретного контексту справи [229].

Зважаючи на положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод проблема має додатковий вимір, оскільки істотні й тривалі розбіжності у суддівській практиці здатні підривати юридичну визначеність і, зрештою, справедливість судового розгляду. ЄСПЛ безпосередньо пов'язує правову визначеність із вимогою узгодженості судової практики та оцінює, чи має держава інституційні інструменти для подолання

явища «конфліктної юриспруденції». Українська процесуальна модель формально вже відображає компромісний підхід, інтегруючи прецедентний елемент без прямої декларації «*stare decisis*». Процесуальні кодекси встановлюють, що при виборі і застосуванні норми права до спірних правовідносин суд враховує висновки щодо застосування норм права, викладені в постановах Верховного Суду (ч. 4 ст. 263 ЦПК України [178], ч. 4 ст. 236 ГПК України [18], ч. 5 ст. 242 КАС України [52]). Водночас формула «суд враховує» породжує практичну невизначеність. Вона не створює підстав для механічного «зв'язування», але й не усуває ризику зведення врахування до формального цитування без реальної перевірки подібності правових питань і релевантності фактичного контексту справи. Унаслідок цього виникає парадокс, за якого прецедентний орієнтир формально наявний, однак не завжди перетворюється на стандарт мотивування, а відтак не гарантує єдності результату.

Отже, ми бачимо проблему не в самій наявності незалежності судді як конституційної гарантії, а в дефіциті культури аргументованого застосування прецедентних орієнтирів. Суд має не «підкорятися» правовій позиції, а раціонально реконструювати її «*ratio decidendi*», обґрунтувати релевантність до обставин конкретної справи та, за наявності підстав, належним чином мотивувати відступ. Відсутність усталених підходів у цій площині створює ризик двох взаємовиключних, але однаково руйнівних практик, якими виступають формалізоване копіювання та довільне ігнорування.

Соціальні бар'єри.

Прецедентність як інституційний механізм спирається на авторитет судової влади, адже її практичний ефект полягає в тому, що правова позиція суду сприймається як загальноорієнтуюча. Якщо рівень довіри до суду є низьким, будь-яка спроба посилити прецедентну силу судових актів ризикує бути витлумаченою не як інструмент юридичної визначеності, а як розширення суддівської дискреції або як «самонаділення» судів правотворчою роллю. За таких обставин прецедентність втрачає соціальну опору й дедалі частіше сприймається як чинник потенційного суддівського свавілля. Емпіричні

індикатори публічної довіри засвідчують, що для України ця проблема має прикладний характер. Так, за даними Київського міжнародного інституту соціології, у грудні 2024 року судам довіряли 12 % респондентів, тоді як 63 % висловлювали недовіру [29]. Дані Центру Разумкова фіксують співмірну картину, оскільки у вересні 2024 року недовіру до судової системи загалом декларували 70 % опитаних, а в листопаді 2025 року – 66 % [190]. За таких умов прецедентна модель потребує легітимації через якість правосуддя, яка проявляється у зрозумілості мотивів судового рішення, послідовності підходів і передбачуваності правових наслідків.

Підкреслимо, що особливого значення набуває запобігання ситуаціям, коли справи з порівнюваними фактичними обставинами та однаковими правовими питаннями завершуються протилежними результатами без належного й зрозумілого мотивування. У таких випадках проблема полягає не в самій можливості відмінного рішення, адже індивідуалізація правосуддя інколи об'єктивно зумовлює нюанси, а у відсутності раціонального пояснення, чому в одній справі застосовано певний підхід, а в іншій – інший. Особливо критичними є розбіжності, що виникають у межах однієї судової інстанції за короткий проміжок часу, оскільки вони підривають передбачуваність правозастосування, ускладнюють планування поведінки учасників правовідносин та створюють враження випадковості або вибіркості судових рішень. Саме тому мінімізація таких розходжень потребує не «уніфікації будь-якою ціною», а підвищення стандартів аргументації, чіткого співвіднесення рішення з правовими позиціями вищих судів і прозорих критеріїв відмежування або, за потреби, мотивованого відступу.

Повномасштабна збройна агресія проти України прискорила формування масиву нетипових спорів, які раніше фактично не були представлені в судовій практиці. У цих справах законодавство нерідко перебуває у стані інтенсивної еволюції, реагуючи на нові соціальні й економічні реалії, а також на потребу оперативного запровадження спеціальних режимів і процедур. Йдеться, зокрема, про спори щодо компенсації за знищене чи пошкоджене нерухоме

майно, правових наслідків окупації та бойових дій, примусового переміщення населення, воєнних втрат, відновлення інфраструктури, адаптації господарських процесів, перерозподілу ризиків і відповідальності у договірних відносинах. Показово, що законодавець уже був змушений сформулювати спеціальний нормативний масив для окремих із цих категорій спорів, зокрема ухвалити Закон України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України» від 23.02.2023 р. № 2923-IX [121], який запровадив спеціальний правовий механізм компенсації за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України. Ухвалення цього Закону відбулося в умовах правового режиму воєнного стану, запровадженого Указом Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022 [122]. Сам факт постійного нормативного донастроювання у цих сферах засвідчує «прискорене оновлення» предмета правового регулювання та підвищення ролі судового тлумачення як механізму стабілізації практики. За таких умов для прецедентності формуються два взаємопов'язані наслідки:

- 1) з одного боку, у кризових умовах потреба в єдності та передбачуваності судових підходів різко зростає, оскільки для значних груп постраждалих осіб і суб'єктів господарювання вирішальними стають однакові стандарти оцінки доказів, встановлення причинно-наслідкових зв'язків, визначення меж добросовісності, розумності й пропорційності, а також критерії розрахунку шкоди та способів її відшкодування. У цьому сенсі узгоджені правові орієнтири виконують не лише «технічну» функцію уніфікації, а й соціальну функцію підтримання довіри до правосуддя та зниження транзакційних витрат для учасників правовідносин;

2) з іншого боку, війна об'єктивно підвищує ризик фрагментації правозастосування. Суди першої та апеляційної інстанцій вимушені ухвалювати рішення в умовах часових обмежень, неповноти доказової бази та специфічних труднощів встановлення фактів, тоді як усталені правові позиції Верховного Суду щодо «нових» фактів часто ще не сформовані або перебувають у стадії становлення. Додатковим чинником є те, що законодавство змінюється дуже швидко. Через це судова практика не встигає усталитися, а судам постійно доводиться узгоджувати приписи різних нормативних актів, які діють паралельно та нерідко містять колізійні положення.

Судова влада поступово реагує на окреслені виклики шляхом підготовки узагальнень, оглядів і аналітичних матеріалів, у яких висвітлюються підходи до розгляду спорів, нетипових для мирного часу, зокрема справ про відшкодування шкоди, завданої збройною агресією. Водночас сама потреба в таких документах підкреслює системність проблеми, адже прецедентна модель у кризових умовах потребує прискорених і водночас процесуально коректних каналів формування та доведення узгоджених правових орієнтирів до судів нижчих інстанцій і правничої спільноти. За відсутності таких каналів різні суди починають виробляти стандарти паралельно, що неминуче породжує конкуруючі підходи та послаблює юридичну визначеність саме там, де вона є найбільш затребуваною.

Отже, у сучасному українському правопорядку прецедентна сила судових актів уже фактично функціонує, однак її розвиток стримується сукупністю взаємопов'язаних доктринально-методологічних, нормативних, інституційних, процедурних, інформаційних і соціальних бар'єрів. Саме тому ключовим завданням є не формальне проголошення «обов'язковості» судової практики, а створення цілісної моделі її ідентифікації, застосування, оновлення та мотивованого відступу. У цьому контексті подальший аналіз має бути зосереджений на визначенні тих нормативних і організаційних рішень, які

здатні перетворити фактичну прецедентність на більш послідовний і передбачуваний елемент національного судочинства.

3.2. Перспективи закріплення судового прецеденту в системі національного права

Перспективи закріплення судового прецеденту в системі національного права доцільно розглядати як складову модернізації правосуддя, а не як ізольоване доктринальне питання. У сучасних умовах це стосується не лише формального визначення кола джерел права, а насамперед здатності судової системи забезпечувати юридичну визначеність, єдність судової практики, передбачуваність правозастосування та однакові стандарти вирішення типових спорів. Саме тому питання прецедентної сили судових актів слід оцінювати крізь призму того, чи сприяє вона внутрішній узгодженості правопорядку, ефективності судового захисту та зміцненню довіри до суду в умовах ускладнення правового регулювання й постійної динаміки законодавства.

Для уникнення змішування опису чинної моделі правового регулювання та пропозицій щодо її вдосконалення необхідно розмежовувати два рівні аналізу: «*de lege lata*» і «*de lege ferenda*». На рівні «*de lege lata*» йдеться про наявний стан, за якого практика ЄСПЛ застосовується судами як джерело права, рішення Конституційного Суду України мають загальнообов'язковий характер, а висновки Верховного Суду щодо застосування норм права враховуються судами та є обов'язковими для суб'єктів владних повноважень у межах, визначених законом. Натомість підхід «*de lege ferenda*» охоплює пропозиції щодо подальшої інституціоналізації цієї де-факто прецедентності, зокрема через чітке визначення статусу прецедентно-орієнтованих судових актів, меж їх дії, процедур мотивованого відступу та правил доступу до актуальних правових позицій.

Як було показано у підрозділі 3.1, в українському правопорядку вже сформувалася модель фактичної прецедентності, що проявляється через практику Європейського суду з прав людини, правові висновки Верховного Суду та нормативний вплив рішень Конституційного Суду України. Тому у цьому підрозділі доцільно зосередитися не на повторному доведенні наявності такого явища, а на перспективах його нормативного впорядкування. Проблема полягає не у відсутності прецедентно-орієнтуючого впливу судової практики, а в неповній визначеності його юридичного статусу, меж дії та процедур застосування. Саме тому подальший аналіз має бути спрямований на шляхи нормативного впорядкування вже наявної практики.

У цьому аспекті перспективність інституціоналізації прецедентної сили судових актів може бути обґрунтована кількома взаємопов'язаними аргументами. Передусім ідеться про потребу в системному забезпеченні єдності судової практики як передумови юридичної визначеності. Нерівномірність правозастосування за однакових фактичних обставин породжує правову невизначеність, підриває довіру до суду та створює відчуття випадковості судового захисту. Додатковою передумовою інституціоналізації прецедентної сили судових актів є недосконалість і динамічність українського законодавства, яке характеризується колізійністю, надмірною деталізацією у поєднанні з оціночними поняттями, непослідовністю змін та появою суттєвих прогалин [60; 85; 140; 179; 183]. Це розширює простір судового розсуду, а відтак підвищує значення уніфікованих правових орієнтирів, що обмежують довільність і забезпечують однаковість підходів. За таких умов прецедентний механізм спрямований не на підміну законодавчого регулювання судовими рішеннями, а на виконання дисциплінуючої та стабілізуючої функції – формування сталих стандартів аргументації та уникнення правової фрагментації.

Воєнні та пов'язані з ними соціально-економічні виклики додатково підсилюють потребу у стабільних правових орієнтирах, оскільки система правосуддя змушена оперативно реагувати на нові категорії спорів в умовах підвищеної правової невизначеності. Отже, формування послідовних і

стабільних правових позицій постає не лише елементом теоретичної моделі, а й практичним інструментом підтримання цілісності правового порядку.

Інституціоналізацію прецедентності слід розглядати в контексті загальної модернізації правосуддя, оскільки вона безпосередньо пов'язана з юридичною визначеністю, єдністю судової практики та ефективністю судового захисту. Проблема прецедентної сили судових актів є лише однією з взаємопов'язаних складових ширшого комплексу завдань, що охоплює підвищення інституційної спроможності судів, стандартизацію судової практики, забезпечення доступу до правосуддя, реальне виконання судових рішень, прозорість процедур та зміцнення довіри до судової системи. У цьому розумінні дискусія щодо закріплення судового прецеденту в Україні стосується не стільки теорії, скільки практичної організації ефективного судочинства, адже безпосередньо впливає на правову визначеність та єдність застосування права. Зазначене особливо наочно проявляється в тому, що державна політика реформування правосуддя традиційно, як ми вже відзначали раніше, акцентує увагу на організаційному та матеріально-технічному (ресурсному) забезпеченні функціонування судової системи. Програмні документи та стратегічні плани в сфері судоустрою (Концепція судово-правової реформи в Україні [58], Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів [59], Стратегія реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 роки [158], Стратегія розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки [160] та ін.), як правило, виходять із необхідності зміцнення ресурсної бази судів, підвищення кадрової спроможності, цифрової трансформації судових процедур, удосконалення системи судового адміністрування та підвищення організаційної ефективності розгляду справ. Показово, що навіть Концепція вдосконалення судівництва 2006 року, прямо проголошуючи серед орієнтирів розвитку правосуддя юридичну визначеність, однаковість судової практики та відкритість судових рішень, фактично зводить механізм до забезпечення доступності рішень через Єдиний державний реєстр

судових рішень, не пропонуючи спеціальної моделі виокремлення, фіксації, оновлення й обов'язкового врахування прецедентних правових позицій. Подібна логіка є зрозумілою: ефективність правосуддя значною мірою залежить від того, наскільки суди здатні працювати без затримок, із належною процесуальною дисципліною, у прогнозованих процедурах, із доступом до якісної інфраструктури та інформаційних систем.

Водночас методологічно некоректно зводити модернізацію судової влади винятково до нарощування ресурсного забезпечення чи формально-організаційної оптимізації інституційної структури. Реальна результативність правосуддя визначається не лише матеріально-технічними та управлінськими чинниками, а й глибинними якісними змінами у правовій системі, передусім у механізмах, що забезпечують єдність судової практики, правову визначеність та прогнозованість правозастосування. Саме тому в контексті сучасних світових тенденцій дедалі більше значення набуває питання, чи здатна національна система права забезпечувати єдність судової практики не декларативно, а через стабільні та формалізовані механізми, що перетворюють судові висновки на реальні орієнтири для правозастосування. У цьому сенсі тенденція переходу до прецедентного правосуддя розглядається як функціональна відповідь на ускладнення сучасних правовідносин, наявність прогалин і колізій, а також потребу в тлумаченні норм у спосіб, що не підриває юридичної визначеності.

Зміцнення незалежності суддів, підвищення авторитету правосуддя та зростання вимог до якості судових рішень створюють додаткові передумови для нормативного впорядкування прецедентної сили судових актів. Поступове підвищення престижу суддівської професії та інституційна модернізація судової системи створюють підґрунтя для переосмислення місця судових актів у механізмі правового регулювання. Саме за таких умов інститут судового прецеденту, діючи в межах верховенства закону, може виконувати позитивну функцію – не підміняти законодавця, а забезпечувати сталість правозастосування, послідовність судової практики та однакове тлумачення норм права. Ефективність прецедентної моделі безпосередньо залежить від

авторитету судової влади, оскільки узагальнююча роль правової позиції можлива лише за умов довіри до суду та сприйняття його рішень як послідовних і належно вмотивованих. Якщо суспільство схильне сприймати суд як інституцію, що діє непослідовно або залежно, то будь-які елементи прецедентності можуть оцінюватися з настороженістю. Водночас історичний досвід доводить, що за наявності політико-правових реформ, процедурної відкритості, реальної змагальності та професійної якості правосуддя судова система здатна змінюватися – і разом з цим змінюється ставлення до суду як до носія узгоджених правових орієнтирів, що забезпечують передбачуваність правозастосування.

Варто підкреслити, що для держав пострадянського простору загалом характерною є тенденція поступового формування елементів так званого «судового права», коли суди, насамперед вищих інстанцій, фактично беруть участь у конкретизації правового регулювання шляхом формування правових позицій та тлумачних стандартів. У низці пострадянських держав ця тенденція отримала навіть нормативне оформлення. Так, у Республіці Білорусь ст. 3 Цивільного кодексу [19] прямо відносить до актів цивільного законодавства, зокрема, акти Конституційного Суду Республіки Білорусь, Верховного Суду Республіки Білорусь і Національного банку, видані в межах їх компетенції з регулювання цивільних відносин. В Азербайджанській Республіці нормативне закріплення обов'язкового значення судових актів найвиразніше простежується щодо рішень Конституційного Суду: Конституція Азербайджанської Республіки встановлює, що рішення Конституційного Суду мають обов'язкову силу на всій території держави (ст. 130) [193], а Закон Азербайджанської Республіки «Про Конституційний Суд» передбачає обов'язковість рішень Конституційного Суду та закріплює, що рішення Пленуму Конституційного Суду є остаточними (ст. 63.1, ст. 69.2) [216]. На цьому тлі особливий інтерес для української правової науки становить досвід країн, які, залишаючись у межах романо-германської правової традиції, поступово запроваджують механізми формалізованого визнання прецедентного значення судових рішень.

Сам факт того, що пострадянські держави рухаються до розширення ролі судової практики як нормативного орієнтира, спростовує аргумент про нібито «несумісність» прецеденту з основами континентального права. Натомість стає очевидним, що прецедентність може бути інституціоналізована без руйнування принципу верховенства закону – шляхом визначення чітких меж, суб'єктів і процедур формування обов'язкових правових позицій, а також механізмів їх зміни або відступу від них.

Для України ці міркування мають особливу вагу, оскільки, як було показано у попередніх розділах, прецедентний компонент уже фактично присутній у національному правопорядку, передусім через обов'язковість практики ЄСПЛ, що прямо визнається джерелом права, а також через нормативно-орієнтуючу функцію правових позицій Верховного Суду і Конституційного Суду України.

У теоретичній площині тенденція до посилення нормотворчої ролі судів часто стримується традиційною доктриною, відповідно до якої судова практика розглядається виключно як правозастосовна та тлумачна діяльність, позбавлена правотворчих ознак. У межах такого підходу вважається, що суд не створює нових норм, а лише застосовує закон до конкретного спору. Водночас подібна позиція є коректною лише за умови, якщо судова практика не набуває загальної регулятивної сили та не перетворюється на стабільний орієнтир для справ з подібними фактичними та правовими обставинами. Проте сучасні умови розвитку права свідчать про інше: правове регулювання стає дедалі складнішим, суспільні відносини змінюються швидше, ніж оновлюється законодавство, а наявність нормативних прогалин і колізій набула характеру стійкої системної проблеми правового регулювання. У таких умовах суд, виконуючи функцію захисту права, об'єктивно не може обмежуватися механічним відтворенням тексту норми – він змушений формувати її практичний зміст, встановлювати межі застосування та стандарти інтерпретації. Саме тому слід визнати: підвищення ролі судової влади неминуче веде до зростання значущості її рішень, які поступово набувають не лише

правозастосовного та тлумачного, а й нормативно-орієнтуючого характеру. Цей процес має як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники. З одного боку, він зумовлений необхідністю забезпечення єдності судової практики та підтримання принципу юридичної визначеності. З іншого – на нього впливає позиція професійної юридичної спільноти, включаючи суддівський корпус, який дедалі частіше усвідомлює, що без стабільних правових стандартів у практиці вищих судів держава ризикує зіткнутися з фрагментарністю та непередбачуваністю правосуддя.

За загальним правилом суди не мають застосовувати положення законів, які не відповідають Конституції, незалежно від того, чи визнавалися вони Конституційним Судом України неконституційними, тобто закони, що суперечать Конституції України не можуть застосовуватися навіть у випадках, коли вони є чинними [110]. Отже, важливим аргументом на користь законодавчої інституціоналізації прецеденту є те, що в умовах існуючої практики визнання судами окремих положень законів такими, що суперечать Конституції України, виникає потреба уникнути нормативного вакууму та забезпечити керованість правового простору. Якщо суд усуває норму з правового поля або формує обов'язковий стандарт її застосування, то відповідний «пробіл» має заповнюватися не хаотично, а однаково для всіх, інакше буде порушено фундаментальні вимоги правової визначеності та рівності перед законом. Таким чином, нормативне закріплення обов'язковості правових позицій вищих судів постає як механізм запобігання «правовій турбулентності», що може виникати внаслідок різних підходів судів нижчих інстанцій до аналогічних ситуацій. У цьому аспекті перспективи прецедентної моделі набувають особливого значення також для приватноправових відносин – насамперед у площині забезпечення стабільності цивільного обороту, захисту добросовісних очікувань, прогнозованості договірних і майнових відносин. Прецедентний підхід дозволяє уникати різких і непередбачуваних змін у практиці, забезпечує поступову еволюцію правових позицій, зберігаючи внутрішню логіку розвитку права. Саме така властивість прецедентності є

принципово важливою для цивільних і господарських відносин, де непослідовність судової практики спричиняє зростання транзакційних витрат і правової невизначеності, що порушує передбачуваність економічної поведінки та ускладнює функціонування ринкових механізмів.

Інституціоналізація прецедентності важлива також тим, що вона здатна зміцнити роль суду як гаранта однакового застосування права, не виходячи за межі конституційно визначеної компетенції судової влади. Йдеться не про «судове домінування», а про встановлення належного балансу, за якого суд, залишаючись у межах компетенції, виступає гарантом однакового застосування права, а не лише арбітром у поодиноких спорах. За наявності реальних гарантій незалежності суддів, стабільності судової системи та прозорих процедур, прецедентність здатна виконувати системоутворюючу роль у забезпеченні однаковості судової практики, що є однією з базових передумов довіри до правосуддя. Нарешті, слід відзначити ще один суттєвий аспект – потенціал прецедентного підходу щодо мінімізації негативного впливу зовнішніх чинників на судові рішення. Коли суддя вимушений співвідносити власне рішення з усталеними правовими позиціями вищих судів та практикою ЄСПЛ, простір для довільності та ситуативності істотно звужується. Наявність чітко визначених орієнтирів дозволяє об'єктивніше оцінити, чи відповідає рішення загальній лінії правозастосування, чи є воно результатом відступу без належного обґрунтування. У цьому сенсі прецедентність виконує не лише праворегулятивну, а й дисциплінуючу функцію, підтримуючи стандарти аргументації та мотивованості судових актів.

Подальший розвиток прецедентної складової в національній правовій системі України найбільш імовірний насамперед у сфері приватноправового регулювання, передусім у цивільному праві. Це зумовлено як потребою у стабільності цивільного обороту, так і внутрішньою логікою приватноправового механізму регуляції. По-перше, в умовах функціонування економіки істотно зростає роль цивільно-правового регулювання як універсального інструменту впорядкування майнових і пов'язаних із ними

немайнових відносин. Саме цивільне право забезпечує правові форми обігу майна, захисту права власності, стабільності договірних відносин, відповідальності за порушення зобов'язань, а також формування правових гарантій для підприємництва й інвестиційної активності. У цьому сенсі приватноправова сфера є чутливою до рівня правової визначеності: будь-яка непослідовність судової практики або відсутність усталених стандартів тлумачення норм безпосередньо відбивається на передбачуваності цивільного обороту та, як наслідок, на довірі суб'єктів до права як до механізму захисту їхніх інтересів. По-друге, приватноправове регулювання за своєю природою є більш гнучким порівняно з публічно-правовим, що пояснюється насамперед дією принципу диспозитивності та автономії волі. Норми цивільного права значною мірою надають учасникам правовідносин простір для самостійного конструювання своїх прав і обов'язків, закріплюючи рамкові моделі поведінки, які в конкретних життєвих ситуаціях потребують уточнення та деталізації. Саме в таких рамкових конструкціях найбільш виразно проявляється потреба у стабільних правових орієнтирах, що можуть формуватися судами шляхом вироблення узгоджених правових позицій. Показово, що й в українській практиці значна частина рішень, які об'єктивно мають прецедентний потенціал, стосується саме цивільно-правової сфери.

Показовою у цьому сенсі є сфера відшкодування моральної шкоди, в якій правові позиції Верховного Суду вже фактично виконують стандартизуючу роль. Зокрема, Об'єднана палата Касаційного цивільного суду у Постанові від 14.12.2020 р. у справі № 210/2271/19 [95] визначила підхід до дії закону в часі у спорах про компенсацію моральної шкоди, виходячи з того, що до таких правовідносин застосовується закон, чинний на момент їх виникнення. У Постанові Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 01.03.2021 р. у справі № 180/1735/16-ц [98] зазначено, що зобов'язання про компенсацію моральної шкоди не на всіх етапах свого існування характеризується визначеністю щодо способу та розміру компенсації, а джерелом такої визначеності може бути або домовленість сторін, або рішення суду. Велика

Палата Верховного Суду у Постанові від 15.12.2020 р. у справі № 752/17832/14-ц [96], а також Об'єднана палата Касаційного цивільного суду у Постанові від 05.12.2022 р. у справі № 214/7462/20 [104] сформували орієнтири щодо визначення розміру компенсації моральної шкоди, наголосивши на необхідності врахування характеру правопорушення, глибини фізичних і душевних страждань, інших істотних обставин, а також засад розумності, справедливості та співмірності, без допущення безпідставного збагачення. Отже, практика Верховного Суду вже виконує не епізодичну, а стабілізуючу функцію, уніфікуючи підходи до підстав, меж і критеріїв компенсації моральної шкоди. Саме це посилення тлумачної й уточнювальної ролі суду у приватноправових питаннях може розглядатися як індикатор зростання значення приватного права в сучасній моделі правового розвитку України. Глобалізаційні та євроінтеграційні процеси посилюють запит на уніфіковані правові позиції, узгоджені зі стандартами ЄСПЛ, що для України має і доктринальне, і нормативне значення.

Особливої ваги набуває те, що ускладнення суспільних відносин і зростання кількості судових спорів супроводжується підвищенням вимог до якості судового рішення – не лише з позиції формального застосування норми, а й з огляду на забезпечення справедливого балансу інтересів, пропорційності, юридичної визначеності та узгодженості судової практики. Закон, навіть будучи системоутворювальним джерелом права, за своєю природою не завжди здатний охопити весь спектр життєвих ситуацій, що потребують правового вирішення. У таких умовах саме судова практика починає виконувати функцію «оперативної конкретизації» законодавчих положень: суди уточнюють зміст правових норм, визначають межі їх застосування, усувають прогалини за допомогою аналогії закону та аналогії права, а також формують стабільні підходи до вирішення однотипних спорів. У результаті забезпечити одноманітність правозастосування та передбачуваність судових рішень може лише механізм, який надає сформульованим правовим позиціям

загальноорієнтуючого значення, наближаючи їх до прецедентних конструкцій у функціональному розумінні.

В Україні особлива роль у цьому процесі належить Конституційному Суду України, який здійснює офіційне тлумачення Конституції та реалізує повноваження з конституційного контролю. Юридична природа його рішень зумовлює їх виняткову регулятивну силу: визнання норм неконституційними тягне втрату ними чинності, а правові позиції Суду набувають обов'язковості для всієї системи правозастосування. Фактично йдеться про нормативний вплив, який виходить за межі індивідуального вирішення конкретного спору й формує загальні стандарти поведінки та тлумачення. Саме тому діяльність Конституційного Суду України об'єктивно загострює питання про місце судових актів у системі джерел права: навіть за домінування нормативно-правового акта рішення органу конституційної юрисдикції демонструють здатність судової влади формувати правові орієнтири загального характеру, необхідні для підтримання єдності правового простору та верховенства Основного Закону. Паралельно з цим простежується тенденція посилення ролі судової практики Верховного Суду як інституції, покликаної забезпечувати сталість і єдність правозастосування. Як показує практика, суди нижчих інстанцій дедалі частіше орієнтуються на правові висновки касаційних судів і Великої Палати Верховного Суду, сприймаючи їх як методологічний орієнтир для розв'язання аналогічних спорів. Так, процесуальне законодавство прямо закріплює (ч. 4 ст. 263 ЦПК України [178], ч. 4 ст. 236 ГПК України [18], ч. 5 ст. 242 КАС України [52]), що при виборі й застосуванні норми права до спірних правовідносин суд має враховувати висновки щодо її застосування, викладені у постановах Верховного Суду.

Інституціоналізацію прецедентності в національному праві доцільно розглядати не як послаблення ролі закону, а як спосіб упорядкування вже існуючого регулятивного впливу судової практики. Запропонована модель відрізняється від нинішнього стану тим, що переводить де-факто прецедентність із режиму фрагментарного й нерівномірного застосування у

режим нормативно окресленої прецедентно-орієнтуючої практики. Її запровадження дало б змогу не лише чіткіше визначити юридичне значення правових позицій вищих судів, а й установити зрозумілі правила їх застосування та мотивованого відступу. Йдеться, зокрема, про нормативне окреслення:

1) суб'єктів формування прецедентних орієнтирів, тобто нормативного визначення того, які саме судові інстанції та в яких процесуальних формах уповноважені виробляти правові позиції, що набувають загальноорієнтуючого значення для правозастосування. У національній моделі така роль має бути пов'язана насамперед із Верховним Судом як найвищою судовою інстанцією, покликаною забезпечувати єдність судової практики, а також із Конституційним Судом України, рішення і висновки якого формують обов'язкові стандарти тлумачення конституційних норм і принципів та забезпечують конституційний контроль. Водночас доцільно чітко розмежувати можливість формування прецедентних орієнтирів залежно від рівня судових інстанцій: наділення такими властивостями рішень апеляційних судів у формі загальнообов'язкового стандарту видається методологічно невиправданим, оскільки множинність апеляційних інстанцій і значний масив їхньої практики потенційно спричиняють фрагментацію правозастосування та виникнення конкуруючих підходів, що не сприятиме забезпеченню єдності й передбачуваності судової практики. Натомість апеляційна практика може виконувати лише допоміжну, орієнтуючу функцію як джерело переконливої аргументації у нових або недостатньо усталених категоріях спорів до моменту формування відповідних висновків Верховного Суду. Інша логіка має застосовуватися до касаційного рівня, який структурно спрямований на уніфікацію підходів. З огляду на це у законодавчому аспекті доцільно доповнити ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» новою частиною такого змісту:

«Прецедентно-орієнтуюче значення для правозастосування мають правові висновки, сформульовані у постановах Великої Палати Верховного Суду,

об'єднаних палат і палат касаційних судів у складі Верховного Суду, ухвалених у межах їхньої компетенції».

Водночас Закон України «Про Конституційний Суд України» доцільно доповнити положенням такого змісту:

«Правові позиції, викладені в рішеннях і висновках Конституційного Суду України, є обов'язковими орієнтирами конституційного тлумачення для всіх суб'єктів правозастосування»;

2) предметних меж прецедентності, тобто встановлення, які саме правові питання повинні охоплюватися прецедентними орієнтирами, а де має переважати індивідуалізована оцінка обставин. Доцільно законодавчо, або принаймні доктринально й методично, пов'язувати прецедентне значення не з усім текстом судового рішення, а з його правовим висновком (*ratio decidendi*) – тобто тією частиною мотивування, яка містить тлумачення норми права, визначення умов її застосування, критерії правової кваліфікації або межі судового розсуду. Предметні межі є особливо виправданими там, де виникає масив однотипних спорів і системна потреба в уніфікації, зокрема у спорах щодо договірних зобов'язань, відшкодування шкоди, майнових прав, а також у податкових і соціальних спорах, тоді як у категоріях із високою часткою оціночних елементів і унікальних фактичних конфігурацій має діяти більш м'яка модель орієнтації на практику. У зв'язку з цим доцільно на рівні ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» або в окремій спеціальній статті закріпити визначення правового висновку як нормативно значущої частини мотивувальної частини судового рішення, що містить тлумачення норми права, визначає умови її застосування або формулює критерії правової кваліфікації. Ч. 4 ст. 263 ЦПК України, ч. 4 ст. 236 ГПК України та ч. 5 ст. 242 КАС України доцільно доповнити положенням такого змісту:

«Під час вибору і застосування норми права суд враховує саме правовий висновок (*ratio decidendi*) щодо застосування норми права у подібних правовідносинах, викладений у постанові Верховного Суду, а не додаткові міркування, що не становлять підстави вирішення справи».

Чинні редакції цих процесуальних норм уже оперують категорією «висновки щодо застосування норм права, викладені в постановах Верховного Суду», тому така пропозиція узгоджується з їхньою нинішньою конструкцією;

3) ступеня обов'язковості прецедентних орієнтирів, оскільки українська модель фактично вже використовує проміжну формулу – не жорстку обов'язковість для суду, а обов'язок врахування висновків щодо застосування норм права, викладених у постановах Верховного Суду, при виборі й застосуванні норми права. Саме тому нормативне оформлення прецедентності має розрізняти: а) безумовну обов'язковість правових позицій, сформульованих в актах конституційної юрисдикції, – насамперед у рішеннях і висновках Конституційного Суду України; б) прецедентно-орієнтуюче значення з обов'язком врахування – щодо висновків Верховного Суду про застосування норм права; в) переконливе, орієнтуюче значення позицій, які не мають формалізованої обов'язкової сили, але можуть використовуватися як взірець правового обґрунтування. У законодавчій перспективі доцільно доповнити ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» положенням такого змісту:

«Рішення та висновки Конституційного Суду України є безумовно-обов'язковими актами конституційної юрисдикції. Правові висновки, сформульовані у постановах Великої Палати Верховного Суду, об'єднаних палат і палат касаційних судів у складі Верховного Суду, є прецедентно-орієнтуючими судовими актами: для суб'єктів владних повноважень, які застосовують відповідні норми права, вони мають обов'язкове значення, а судами підлягають обов'язковому врахуванню під час вибору і застосування таких норм. Інші судові акти можуть використовуватися як переконливі орієнтири правового обґрунтування».

Водночас доцільно внести зміни до ч. 4 ст. 263 ЦПК України, ч. 4 ст. 236 ГПК України та ч. 5 ст. 242 КАС України, передбачивши, що неврахування висновку Верховного Суду без належного мотивування є істотним порушенням вимог до судового рішення. Для кримінального провадження відповідне узгодження має здійснюватися з урахуванням специфіки ст. 434-1 та ст. 434-2

КПК України, які вже передбачають спеціальний механізм передачі кримінального провадження на розгляд палати, об'єднаної палати або Великої Палати Верховного Суду у разі необхідності відступу від висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах;

4) механізмів «контрольованого відступу», тобто процесуального порядку відступу від висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах, який передбачає встановлені законом умови та процесуальні запобіжники й не допускає зміни правової позиції на рівні окремого складу суду. Українське процесуальне законодавство вже містить відповідний механізм: у разі необхідності відступу справа передається на розгляд палати, об'єднаної палати або Великої Палати Верховного Суду, а суд постановляє ухвалу з викладенням мотивів такої передачі. Такі положення закріплено, зокрема, у ст.ст. 403, 404 ЦПК України, ст.ст. 302, 303 ГПК України, ст.ст. 346, 347 КАС України та ст.ст. 434-1, 434-2 КПК України. З огляду на це доцільно внести зміни саме до ст. 404 ЦПК України, ст. 303 ГПК України, ст. 347 КАС України та ст. 434-2 КПК України, доповнивши їхні частини, що визначають зміст ухвали про передачу справи, положенням такого змісту:

«В ухвалі про передачу справи на розгляд палати, об'єднаної палати або Великої Палати Верховного Суду обов'язково зазначаються: 1) конкретний висновок щодо застосування норми права, від якого пропонується відступити; 2) мотиви його незастосовності, помилковості або втрати актуальності; 3) обставини, що зумовлюють необхідність відступу, зокрема зміна законодавства, нова правова позиція Великої Палати Верховного Суду, нові стандарти практики Європейського суду з прав людини або виявлення системної вади попереднього підходу; 4) можливі наслідки такого відступу для єдності судової практики».

Саме така законодавча конкретизація дасть змогу перевести вже існуючий механізм передачі справи з рівня загальної процесуальної конструкції на рівень чітко визначеного стандарту судового мотивування. За таких умов «контрольований відступ» спиратиметься на належний рівень судової інстанції,

визначену процесуальну форму, обов'язковість мотивування та чіткі критерії допустимості зміни правової позиції, що забезпечить не хаотичну зміну підходів, а їх керовану еволюцію в межах передбачуваної та внутрішньо узгодженої судової практики;

5) вимог до оприлюднення та доступності прецедентних орієнтирів, оскільки практична дія прецедентності можлива лише за умови публічності, системності та зручної навігації у правових висновках. Мінімальним інституційним підґрунтям у цій сфері є функціонування Єдиного державного реєстру судових рішень і вимоги Закону України «Про доступ до судових рішень», однак для реальної ефективності прецедентності цього недостатньо. З огляду на це доцільно доповнити Закон України «Про доступ до судових рішень» новою ст. 3-1 «Оприлюднення та позначення прецедентно-орієнтуючих правових висновків» такого змісту:

«У Єдиному державному реєстрі судових рішень окремому позначенню підлягають правові висновки, сформульовані у постановах Великої Палати Верховного Суду, об'єднаних палат і палат касаційних судів у складі Верховного Суду, а також випадки відступу від них, їх уточнення або втрати актуальності. У Реєстрі забезпечується пошук таких висновків за нормою права, категорією спору та правовою проблемою».

Одночасно доцільно внести зміни до Порядку ведення Єдиного державного реєстру судових рішень, затвердженого Рішенням Вищої ради правосуддя від 19.04.2018 р. № 1200/0/15-18 [92], передбачивши в ньому: 1) спеціальні позначки для прецедентно-орієнтуючих правових висновків; 2) окреме маркування рішень, у яких зафіксовано відступ, уточнення або втрату актуальності попередньої правової позиції; 3) технічну можливість пошуку не лише за реквізитами справи, а й за нормою права, видом правовідносин і правовою проблемою. Саме така законодавча й підзаконна конкретизація дасть змогу перетворити ЄДРСР із засобу загального доступу до текстів судових актів на повноцінний інструмент прецедентної навігації та однакового застосування права;

б) кадрово-освітніх і професійно-методичних гарантій прецедентності, оскільки навіть належно унормований статус правових позицій не забезпечить єдності практики без сформованих компетентностей роботи з ними. Ідеться про системне впровадження у вищій юридичній освіті та професійній підготовці методики застосування прецедентних орієнтирів у континентальній моделі – виокремлення «ratio decidendi», встановлення релевантності висновку для справ із подібними фактичними та правовими обставинами, коректної техніки посилай і аргументації відступу. Підготовка суддів для підтримання кваліфікації в Національній школі суддів України [155] прямо передбачена ст. 89 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [117]. Підвищення кваліфікації прокурорів інституційно пов'язане з Тренінговим центром прокурорів України [156] та врегульоване, зокрема, ст. 80 Закону України «Про прокуратуру» [115] і Положенням про систему підвищення кваліфікації прокурорів, затвердженим Наказом Генерального прокурора від 15.06.2021 р. № 200 [125]. Професійне навчання поліцейських закріплене у ст. 72 Закону України «Про Національну поліцію» [116], а один із його видів – службова підготовка – деталізований Наказом МВС України від 26.01.2016 р. № 50 [126]. З огляду на це доцільно доповнити ч. 4 ст. 89 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» положенням такого змісту:

«Підготовка суддів для підтримання кваліфікації в Національній школі суддів України обов'язково охоплює модулі з методики застосування правових висновків Верховного Суду, правових позицій Конституційного Суду України та практики Європейського суду з прав людини».

Водночас ст. 80 Закону України «Про прокуратуру» доцільно доповнити положенням такого змісту:

«Підвищення кваліфікації прокурорів включає обов'язкові навчальні модулі з методики застосування практики Верховного Суду, Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини».

Для слідчих і дізнавачів поліції ст. 72 Закону України «Про Національну поліцію» доцільно доповнити вказівкою на необхідність підготовки з

використання правових позицій Верховного Суду, Конституційного Суду України та практики ЄСПЛ у правозастосуванні, а Положення про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України, – доповнити окремим розділом про спеціальні програми з прецедентної аргументації для слідчих і дізнавачів. Саме таке нормативне закріплення дасть змогу інституціоналізувати прецедентну компетентність не як факультативну навичку, а як обов’язковий елемент професійної підготовки судді, прокурора, слідчого та дізнавача.

У практичному вимірі такі програми мають бути побудовані як модульні та компетентнісні, із чіткими вимірюваними результатами навчання. Змістовно доцільно охоплювати: методику виокремлення правового висновку та перевірки його релевантності; стандарти мотивування судових актів із урахуванням практики Верховного Суду, Конституційного Суду України та ЄСПЛ; техніку роботи з «лінією практики» – виявлення сталої позиції, випадків уточнення й відступу; етичні та антикорупційні аспекти як елемент дисциплінуючої функції прецедентності (звуження простору довільності завдяки зовнішньо перевірюваним орієнтирам); міжінституційну узгодженість – однакові підходи до прецедентності у суді, прокуратурі та органах досудового розслідування як умова прогнозованості процесуальних рішень і стабільності правових очікувань.

Окремо слід акцентувати, що підвищення кваліфікації має враховувати різні ролі учасників процесу. Для суддів пріоритетом є стандарти мотивування, співвіднесення факту й права та контрольований відступ; для прокурорів – коректне обґрунтування процесуальних рішень і позиції обвинувачення з урахуванням прецедентних орієнтирів; для слідчих і дізнавачів – стандарти належної процедури й прав людини (насамперед у світлі практики ЄСПЛ), що прямо впливає на допустимість доказів і стійкість процесуальних рішень. На нашу думку, системне запровадження викладання прецедентного права у вищій юридичній освіті та спеціалізованих курсів у системі професійної підготовки – це не факультативна рекомендація, а структурна умова інституціоналізації

прецедентної сили судових актів в Україні. Саме через освітні та професійні стандарти забезпечується: спільне розуміння меж прецедентності; уніфікація методики застосування правових висновків; підвищення якості мотивування; зменшення фрагментарності практики й транзакційних витрат правової невизначеності.

Отримані результати дають підстави стверджувати, що перспектива закріплення судового прецеденту в Україні має розглядатися як складова якісного перезавантаження механізмів здійснення правосуддя в умовах євроінтеграції, нормативної мінливості та воєнних викликів. Прецедентність у функціональному вимірі виступає інструментом юридичної визначеності й єдності практики, який покликаний забезпечити прогнозованість правових наслідків і стандартизувати аргументацію там, де абстрактність норми, прогалини, колізії та оціночні поняття розширюють простір судового розсуду. Водночас ключова проблема полягає не в сумісності прецеденту з континентальною традицією, а у фрагментарності й частковій невизначеності юридичної сили судових висновків, що породжує нерівномірність правозастосування та підвищує транзакційні витрати правової невизначеності, особливо чутливі для приватноправового обороту. У такому контексті законодавча інституціоналізація прецедентної сили судових актів постає як спосіб упорядкування вже наявної практики на основі чітких меж і процедур – із визначенням суб'єктів формування прецедентних орієнтирів, фокусом на «ratio decidendi», градацією обов'язковості, механізмами контрольованого відступу, вимогами публічності та доступності у межах ЄДРСР, а також із запровадженням кадрово-освітніх і методичних гарантій «прецедентної компетентності» для правозастосовників. Саме така модель здатна поєднати верховенство закону з керованою еволюцією судових позицій, мінімізувати довільність і підсилити довіру до суду як до інституції, що забезпечує однакові стандарти вирішення типових спорів.

Висновки до третього розділу

Дослідження проблематики прецедентності в контексті модернізації системи національного права дає змогу сформулювати такі висновки:

1. Встановлено, що розвиток судового прецеденту в Україні доцільно розглядати не як механічне запозичення англосаксонської моделі, а як процес поступової інституціоналізації прецедентної сили судових актів у відповідь на потреби юридичної визначеності, передбачуваності та однаковості правозастосування. У цьому сенсі прецедентність виступає не альтернативою закону, а способом підвищення ефективності його практичного застосування в умовах складного й динамічного правового регулювання.

2. Обґрунтовано, що в українському правопорядку вже сформувалася модель де-факто прецедентності, яка проявляється через три основні канали: обов'язковість застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики ЄСПЛ як джерела права; процесуальний обов'язок враховувати висновки Верховного Суду щодо застосування норм права; нормативний ефект рішень Конституційного Суду України. Водночас ця модель залишається фрагментарною, оскільки не забезпечена повною мірою чіткими критеріями ідентифікації правових позицій, межами їх дії та прозорими процедурами їх зміни.

3. Встановлено, що основні перешкоди розвитку прецедентної сили судових актів мають комплексний характер і проявляються у формі взаємопов'язаних доктринально-методологічних, нормативних, інституційних, інформаційних, процедурних і соціальних бар'єрів. Їх сукупна дія зумовлює нерівномірність судової практики, ускладнює виявлення актуальної правової позиції, послаблює єдність правозастосування та знижує довіру до суду як до інституції, здатної забезпечувати стабільні та передбачувані стандарти вирішення спорів.

4. Обґрунтовано, що перспективи закріплення судового прецеденту в системі національного права пов'язані насамперед із його функціональним

значенням для модернізації правосуддя, євроінтеграції та підвищення якості судочинства. Найбільш відчутним потенціал прецедентності є у сферах, де особливо важливими є стабільність правових очікувань, єдність тлумачення норм і захист добросовісних інтересів, передусім у приватноправових відносинах. Саме тут узгоджені правові позиції вищих судів здатні виконувати стабілізуючу, дисциплінуючу й уніфікуючу функцію.

5. Запропоновано нормативну модель подальшої інституціоналізації прецедентної сили судових актів, реалізація якої передбачає внесення змін до конкретних актів чинного законодавства. Зокрема, обґрунтовано доцільність доповнення ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» положеннями про суб'єктів формування прецедентно-орієнтуючих правових висновків, предметні межі їх дії та ступінь обов'язковості; коригування процесуальних кодексів у частині мотивованого і контрольованого відступу від таких висновків; доповнення Закону України «Про доступ до судових рішень» і Порядку ведення ЄДРСР положеннями про спеціальне позначення, систематизацію, оприлюднення та пошук прецедентно-орієнтуючих правових висновків; а також внесення змін до ч. 4 ст. 89 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», ст. 80 Закону України «Про прокуратуру», ст. 72 Закону України «Про Національну поліцію» та відповідних підзаконних актів щодо обов'язкового включення до системи професійної підготовки модулів із методики застосування правових висновків Верховного Суду, правових позицій Конституційного Суду України та практики ЄСПЛ.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено комплексне теоретико-прикладне дослідження прецедентної сили судових актів у національному судочинстві крізь призму модернізації системи джерел права, потреб юридичної визначеності та забезпечення єдності судової практики. На основі аналізу правової доктрини, положень національного законодавства, практики Верховного Суду, Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини сформульовано такі узагальнені висновки:

1. Судовий прецедент доцільно визначати не як периферійний додаток до судової практики і не як механічний аналог закону, а як самостійний спосіб нормативної орієнтації правозастосування, у межах якого індивідуальне рішення набуває ширшого регулятивного значення через сформульований у ньому правовий висновок. Саме тому прецедентна сила судового акта пов'язана не з усім текстом рішення, а з його нормативно релевантним змістом, придатним для використання у подібних правовідносинах. У зв'язку з цим уточнено співвідношення понять «прецедент», «судовий прецедент», «правова позиція», «ratio decidendi» та «obiter dictum», а також показано, що суддівський розсуд не може ототожнюватися із прецедентом, оскільки залишається елементом індивідуального вирішення справи, тоді як прецедент характеризується загальною орієнтуючою дією. Такий підхід дозволяє розглядати судовий прецедент як правове явище, що перебуває між правозастосуванням і нормативним регулюванням, не зливаючись повністю ані з одним, ані з другим.

2. Дослідження англосаксонської правової сім'ї дало змогу дійти висновку, що класична модель судового прецеденту сформувалася як результат тривалої інституційної еволюції, а не як початково завершена конструкція. Її основою стали централізація судової влади, професіоналізація суддівського корпусу, розвиток судових звітів та доктрина «stare decisis», яка забезпечила відносну сталість правових підходів. Водночас навіть у межах загального права

прецедент не є однорідним за ступенем зв'язаності: англійська модель традиційно тяжіє до більшої жорсткості, тоді як американська, канадська, австралійська, індійська та новозеландська моделі демонструють різний ступінь гнучкості у ставленні до попередніх рішень. Отже, англосаксонська правова сім'я не зводиться до однієї універсальної формули прецеденту, а являє собою диференційований механізм судового розвитку права, в якому стабільність поєднується з контрольованою еволюцією правових підходів.

3. Для романо-германської правової сім'ї визначальним залишається пріоритет закону, однак це вже не дає підстав описувати континентальне право як таке, що повністю виключає прецедентність. Порівняльний аналіз показує, що у сучасних континентальних правопорядках можна виокремити щонайменше три форми її прояву: по-перше, орієнтуючий авторитет усталеної судової практики; по-друге, нормативну обов'язковість рішень органів конституційної юрисдикції; по-третє, законодавче визнання окремих судових актів або практики вищих судів як допоміжного чи прецедентно-орієнтуючого джерела права. Саме така типологія дає змогу пояснити, чому Франція, Німеччина, Іспанія, Швейцарія та Україна, залишаючись у межах континентальної традиції, фактично використовують різні форми прецедентного впливу судових рішень. Звідси випливає, що в сучасному континентальному праві судова практика вже не може зводитися лише до техніки застосування закону, а частково виконує інтерпретаційну, конкретизуючу та уніфікуючу функції.

4. Класифікація судових прецедентів повинна розглядатися не як допоміжна схема опису, а як інструмент встановлення правового режиму судового акта в правозастосуванні. Найбільш продуктивною для національного судочинства є чотирикритеріальна модель, що поєднує поділ прецедентів: за юридичною силою, за впливом на право, за суб'єктом формування та за галузевою належністю. Саме ця модель дозволяє відмежовувати обов'язкові акти конституційної юрисдикції від прецедентно-орієнтуючих висновків Верховного Суду, а також від переконливих судових орієнтирів, які не

створюють режиму обов'язкового врахування. Додатково запропонований поділ обов'язкових прецедентів на безумовно-обов'язкові та умовно-обов'язкові, а деклараторних прецедентів – на конфірмативні та інтерпретативні, дає змогу точніше визначати юридичну вагу конкретного правового висновку і межі допустимого відступу від нього.

5. У сучасному українському правопорядку механізм вироблення прецедентно-орієнтуючих судових актів уже фактично функціонує, хоча законодавчо він оформлений неповно і нерівномірно. Ключову роль у цьому механізмі відіграють Конституційний Суд України та Верховний Суд, акти яких виходять за межі індивідуального вирішення конкретного спору й формують загальні орієнтири для подальшого правозастосування. При цьому первинною одиницею такого впливу є не судові рішення як документ, а правовий висновок, сформульований у ньому. Правові позиції Конституційного Суду України мають особливий статус, оскільки поєднують інтерпретаційну та нормативно-перетворювальну дію, тоді як висновки Верховного Суду забезпечують уніфікацію практики через механізм обов'язкового врахування і процесуально контрольованого відступу. Отже, українська модель не є класичною системою «*stare decisis*», проте вона вже містить структурні елементи прецедентно-орієнтованого судочинства.

6. Практика Європейського суду з прав людини в національному судочинстві України повинна розглядатися як джерело конвенційного тлумачення подвійної природи: з одного боку, рішення ЄСПЛ є обов'язковими для держави-відповідача у конкретній справі, а з іншого – сформульовані в них правові позиції виконують прецедентно-орієнтуючу функцію для національних судів у силу прямого припису ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». У цьому аспекті джерелом права в національному правопорядку виступає не ізольований текст Конвенції і не ізольоване рішення Суду, а Конвенція в її розумінні, сформованому практикою ЄСПЛ. Саме тому для українського судочинства визначальне значення має не формальне посилання на рішення Суду, а вміння

виокремлювати з них релевантний правовий висновок, співвідносити його з фактичними обставинами конкретної справи та забезпечувати належну прозорість аргументації.

7. Проблематика прецедентної сили судових актів в Україні має системний характер і не зводиться до однієї доктринальної суперечки про допустимість судового прецеденту в континентальній традиції. У дисертації запропоновано розглядати її як сукупність взаємопов'язаних проблемних вузлів – доктринально-методологічних, нормативних, інституційних, процедурних, інформаційних і соціальних, – які в різний спосіб впливають на єдність судової практики, передбачуваність правозастосування та якість судового мотивування. Такий підхід дозволив показати, що труднощі інституціоналізації прецедентності зумовлені не лише відсутністю чіткої законодавчої моделі, а й браком усталеної методології роботи з правовими висновками, фрагментарністю процесуальних механізмів їх урахування, недостатньою зручністю доступу до актуальної практики та низьким рівнем довіри до судової влади. Саме системність цих бар'єрів пояснює, чому де-факто прецедентність уже існує, але її стабілізуючий потенціал реалізується лише частково.

8. Подальший розвиток прецедентно-орієнтованого судочинства в Україні потребує не загальних декларацій, а чіткого нормативного впорядкування статусу основних різновидів судових актів, що фактично виконують прецедентну функцію. У зв'язку з цим доцільно: по-перше, доповнити ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» новою частиною такого змісту: «Рішення та висновки Конституційного Суду України є безумовно-обов'язковими актами конституційної юрисдикції. Правові висновки, сформульовані у постановах Великої Палати Верховного Суду, об'єднаних палат і палат касаційних судів у складі Верховного Суду, є прецедентно-орієнтуючими судовими актами: для суб'єктів владних повноважень, які застосовують відповідні норми права, вони мають обов'язкове значення, а судами підлягають обов'язковому врахуванню під час вибору і застосування таких норм. Інші судові акти можуть використовуватися як

переконливі орієнтири правового обґрунтування»; по-друге, у цій самій статті доцільно нормативно визначити, що «відступ від такого правового висновку як прецедентно-орієнтуючого акта з обов'язком врахування допускається лише за наявності спеціально мотивованих підстав, зокрема у зв'язку зі зміною законодавчого регулювання, очевидною помилковістю попереднього висновку, його неузгодженістю з правовими позиціями Конституційного Суду України або необхідністю забезпечення єдності судової практики»; по-третє, узгодити з цим підходом ч. 4 ст. 263 ЦПК України, ч. 4 ст. 236 ГПК України та ч. 5 ст. 242 КАС України, прямо передбачивши, що у разі наміру відступити від відповідного правового висновку суд зобов'язаний навести спеціальні мотиви такого відступу і діяти лише у процесуальному порядку, встановленому законом. Для кримінального провадження таке узгодження має здійснюватися з урахуванням положень ст. 434-1 та ст. 434-2 КПК України щодо передачі кримінального провадження на розгляд палати, об'єднаної палати або Великої Палати Верховного Суду у разі необхідності відступу від висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах; по-четверте, доповнити Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» новою статтею 6-1 такого змісту: «Орган представництва забезпечує офіційний переклад українською мовою та оприлюднення рішень палат і Великої Палати Європейського суду з прав людини, ухвалених щодо інших держав-учасниць Конвенції, якщо такі рішення містять правові позиції, значущі для правозастосовної практики України». Саме така модель найбільшою мірою відповідає потребам юридичної визначеності, єдності судової практики та передбачуваності правозастосування в сучасному українському правопорядку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Анакіна Т. М. Прецедентні рішення Суду Європейських Співтовариств у становленні правопорядку ЄС. *Підприємництво, господарство і право*, 2008. № 2. С. 49 – 52.
2. Барікова А. Судовий прецедент щодо реалізації дискреції в застосуванні норм фінансового права. *Актуальні проблеми правознавства*, 2023. № 4. С. 30 – 35.
3. Берназюк О. О. Судовий прецедент у правовій системі України: сучасні підходи до визначення поняття. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право*, 2023. Вип. 80. Ч. 1. С. 403 – 410.
4. Білецька Л. М. Онтологія судового прецеденту у судочинстві України (на прикладі справ про страхування). *Правова позиція*, 2022. № 3 (36). С. 5 – 8.
5. Бісюк О. С. Суб'єкти та умови викладу окремої думки у кримінальному судочинстві України. *Часопис Київського університету права*, 2016. № 1. С. 265 – 269.
6. Бондаренко Є. І. Становлення правового прецеденту як джерела права. *Правове регулювання економіки*, 2012. № 11-12. С. 33 – 44.
7. Ватрас В. А. Загальновизнані принципи і норми міжнародного права як джерела публічного та приватного права. *Приватне право і підприємництво*, 2016. Вип. 15. С. 162 – 166.
8. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
9. Вертегел Є. П., Посашкова В. С. Судова практика як джерело права: теоретико-правове дослідження. *Юридичний науковий електронний журнал*, 2020. С. 24 – 27.
10. Верховний Суд. Публікації. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/659262> (дата звернення: 27.04.2026)

11. Висновок № 20 (2017) «Про роль судів у забезпеченні єдності застосування закону» Консультативної ради європейських суддів. URL: <https://vkksu.gov.ua/page/vysnovky-konsultatyvnoyi-rady-yevropeyskyh-suddiv-ccje> (дата звернення: 27.04.2026)
12. Власенко В. В. Співвідношення понять «судовий прецедент» та «судова практика»: теоретико-правові аспекти. *Київський часопис права*, 2021. № 1. С. 27 – 32.
13. Волкова Ю. А. Судовий контроль в адміністративному судочинстві: від теорії до практики. *Концептуальні засади розвитку вітчизняного адміністративного права та процесу: тенденції, перспективи, практика: колективна монографія / за заг. ред. П. Діхтієвського, В. Пашинського*. Рига, Латвія: «Baltija Publishing», 2022. С. 288 – 312.
14. Волкова Ю. А. Прецедент у системі захисту прав людини: універсалізація правових стандартів. *Успіхи і досягнення у науці*, 2026. № 4(26). С. 167 – 177.
15. Волошенюк Г. Б. Судовий прецедент як джерело виборчого права України. *Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми*. Харків, 2019. С. 42 – 44.
16. Гончаров В. О., Точій А. О., Іванов А. Г. Прецедентний характер рішень суду Європейського Союзу. *Юридичний науковий електронний журнал*, 2021. № 10. С. 582 – 584.
17. Городовенко В. В. Юридичні (правові) позиції Конституційного Суду України у забезпеченні верховенства Конституції України. *Вісник Конституційного Суду України*, 2021. № 5. С. 35 – 40.
18. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 р. № 1798-XII. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1992. № 6. Ст. 56
19. Грамадзянскі кодэкс Рэспублікі Беларусь 7 снежня 1998 г. № 218-3. URL: https://pravo.by/upload/pdf/kodeksibel/gramadzjanskij_kodeks_rb_1998_bel.pdf (дата звернення: 27.04.2026)

20. Гураленко Н. А. Судовий прецедент в системі джерел права: філософсько-правовий аспект: автор. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. 21 с.
21. Гураленко Н. А. Свобода вибору як атрибутивна ознака суддівського розсуду. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Львів: ЛьВДУВС, 2012. Вип. 4. С. 292 – 303.
22. Данішевська В. Практика Великої Палати Верховного Суду: вплив на правову систему. *Слово Національної школи суддів України. Спеціальний випуск*, 2020. С. 145 – 154.
23. Данченко Т. В., Хачатурян В. Х. Судові прецеденти в кримінальному судочинстві: особливості формування та застосування. *Європейські перспективи*, 2026. № 1. С. 504 – 510.
24. Данченко Т. В., Бісюк О. С. Становлення та перспективи нормативно-правового регулювання інституту місцевого референдуму. *Аналітично-порівняльне правознавство*, 2026. № 1. Ч. 2. С. 202 – 207.
25. Данченко Т. В., Суббот А. І. Правові засади реалізації окремих форм прямого народовладдя в умовах децентралізації публічної влади в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*, 2026. Вип. 93. Ч. 3. С. 107 – 112.
26. Дашковська О. Судовий прецедент і судова практика як джерела права. *Вісник Академії правових наук України: зб. наук. пр.* Харків, 2011. № 1(64). С. 34 – 41.
27. Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990 р. № 55-ХІІ. *Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР)*, 1990. № 31. Ст. 429
28. Демків Р. Я. Правовий прецедент та його співвідношення з законом як основним джерелом права в Україні. *Митна справа*, 2015. № 3(2). С. 8 – 14.
29. Динаміка довіри соціальним інституціям у 2021-2024 роках. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1467&page=1> (дата звернення: 27.04.2026)

30. Дундич Л. В. Судовий прецедент у правових нормах зарубіжних країн: порівняльно-правова характеристика. *Південноукраїнський правничий часопис. Правова система: теорія і практика*, 2019. Ч. 2. С. 34 – 37.
31. Жильцов О. Л. Поняття і підстави судової дискреції (суддівського розсуду). *Юридичний бюлетень*. Випуск 4, 2017. С. 8 – 17.
32. Журавльов А. В. Судовий прецедент як джерело права в адміністративному судочинстві. *Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць*, 2016. Вип. 76. С. 75 – 84.
33. Журавльов А. В. Судові прецеденти в адміністративному судочинстві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2017. 19 с.
34. Завгородній В. А. Правові акти Європейського суду з прав людини: види, юридичні наслідки та значення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*, 2016. Вип. 40(1). С. 7 – 10.
35. Завгородній В. А. Чинники, що перешкоджають ефективності впливу практики Європейського суду з прав людини на здійснення правосуддя в Україні. *Міжнародні стандарти справедливого правосуддя та їх імплементация в українське законодавство: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка (17 груд. 2018 р., м. Київ)*. Київ: Алерта, 2018. С. 266 – 271.
36. Загоренко К. Судовий прецедент: неактуальне минуле чи перспективний крок в майбутнє. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*, 2024. Випуск 84. Частина 4. С. 49 – 53.
37. Зозуля Є. В., Туренко О. С., Іванов І. В. Юридична компаративістика: навчальний посібник. Київ: Алерта, 2023. 304 с.
38. Іванів А. Р. Судовий прецедент в англосаксонській правовій сім'ї. *Економіка. Фінанси. Право*, 2023. № 2. С. 17 – 22.
39. Іванів А. Р. Судовий прецедент в романо-германській правовій сім'ї. *Аналітично-порівняльне правознавство*, 2024. № 02. С. 35 – 43.

40. Іванів А. Р. Прецедентний характер рішень Європейського суду з прав людини та їх місце в системі вітчизняного права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*», 2025. № 89. Частина 1. С. 60 – 69.
41. Іванів А. Р., Бісюк О. С. Прецедентна практика застосування МГП в умовах воєнного стану України: проблеми послідовності й механізми уніфікації. *Європейські перспективи*, 2025. № 4. С. 570 – 577.
42. Іванів А. Р. Переваги та недоліки судових прецедентів. *Технології, інструменти та стратегії реалізації наукових досліджень: матеріали V Міжнародної наукової конференції, м. Київ, 24 лютого, 2023 р. / Міжнародний центр наукових досліджень*. Вінниця: Європейська наукова платформа, 2023. С. 103 – 104.
43. Іванів А. Р. Види судових прецедентів. *Інновації та науковий потенціал світу: матеріали II Міжнародної наукової конференції, м. Київ, 21 квітня, 2023 р. / Міжнародний центр наукових досліджень*. Вінниця: Європейська наукова платформа, 2023. С. 34 – 36.
44. Іванів А. Р. Характерні риси судового прецеденту як джерела права. *Глобальні виклики та інновації: шляхи розвитку сучасної науки: збірник наукових праць з матеріалами I Міжнародної наукової конференції, м. Чернівці, 15 березня, 2024 р. / Міжнародний центр наукових досліджень*. Вінниця: ТОВ «УКРЛОГОС Груп, 2024. С. 79 – 81.
45. Іванів А. Р. Класифікація судових прецедентів за критерієм їх впливу на розвиток системи загального права. *Sectoral research XXI: characteristics and features: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the X International Scientific and Theoretical Conference, June 20, 2025*. Chicago, USA: International Center of Scientific Research. С. 47 – 51.
46. Інформація про показники часу необхідного для розгляду справ і матеріалів, які надійшли до апеляційних та місцевих судів за 2024 рік. ДСА України. URL: https://dsa.court.gov.ua/dsa/inshe/14/nakazy_2024_perelik (дата звернення: 27.04.2026)

47. Інформація про стан здійснення правосуддя у цивільній юрисдикції у 2024 році. Верховний Суд. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/stan_pravos_kcs/ (дата звернення: 23.04.2026)
48. Квятковська Б. І. Судовий прецедент: деякі теоретичні аспекти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. Ужгород: Гельветика, 2013. Т 1. Вип. 21. Ч. 2. С. 52 – 55.
49. Кізлова О. С. Категорії «судовий прецедент» та «судова практика» у системі джерел цивільного права. *Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини: матер. 2-ї Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 20-21 вересня 2013 р.)*. Одеса: Фенікс, 2013. С. 356 – 364.
50. Коваленко Н. Прецеденти в адміністративному судочинстві. *Прикарпатський юридичний вісник*, 2016. № 1. С. 142 – 147.
51. Ковальський В. С. Проблема суддівського розсуду та кримінальний закон. *Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи: матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 18-19 квітня 2002 р.)*. К.: Юрінком Інтер, 2002. С. 112 – 114.
52. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. № 2747-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2005. № 35-36. № 37. Ст. 446
53. Колісник О. В. Прецедент тлумачення у практиці цивільного судочинства. *Актуальні проблеми держави і права*, 2021. № 92. С. 36 – 43.
54. Комаренко А. М. Судовий прецедент як джерело трудового права України. *Вісник Одеського національного університету. Серія: Правознавство*, 2014. Т. 19. Вип. 1. С. 80 – 88.
55. Комарова Т. В. Рішення Суду Європейських Співтовариств: питання судового активізму. *Проблеми законності*, 2008. Вип. 94. С. 232 – 238.
56. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) від 04.11.1950 р. (Європейська конвенція з прав людини). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_004 (дата звернення: 27.04.2026)

57. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996. № 30. Ст. 141
58. Концепція судово-правової реформи в Україні, схвалена Постановою Верховної Ради України від 28.04.1992 р. № 2296-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2296-12#Text> (дата звернення: 27.04.2026)
59. Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, схвалена Указом Президента України від 10.05.2006 р. № 361/2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361/2006#Text> (дата звернення: 27.04.2026)
60. Косович В. М. Оціночні поняття як засіб юридичної техніки: монографія. Л.: Тріада-плюс, 2010. 211 с.
61. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2013. № 9-10. № 11-12. № 13. Ст. 88
62. Кучук А. М. Європейський суд з прав людини як чинник удосконалення забезпечення людських прав в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*, 2023. № 6. С. 51 – 55.
63. Луць Л. А. Перспективи становлення судового прецеденту як джерела права України. *Вісник центру суддівський студій*, 2006. № 6. С. 9 – 15.
64. Мазур М. В. Акти органів судової влади як джерело конституційного права України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2009. 20 с.
65. Майданик Р. Англійський судовий прецедент як джерело права. *Юридична Україна*, 2013. № 1. С. 52 – 61.
66. Максимович Р. Л. Судовий прецедент як джерело кримінального права. *Соціально-правові студії*, 2021. Випуск 1 (11). С. 93 – 102.
67. Малишев Б. В. Судовий прецедент у правовій системі Англії (теоретико-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. К., 2002. 229 с.
68. Малишев Б. В. Прецедентне право. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. / редкол. В. Я. Тацій та ін. Харків: Право, 2017. Т. 3. Загальна теорія права. С. 605 – 609.

69. Марченко А. А. Поняття судового прецеденту та його місце у правовій системі України. *Митна справа*, 2013. № 5. С. 26 – 32.
70. Марченко А. А. Прецедентний характер рішень. URL: Конституційного Суду України <https://6aas.gov.ua/ua/proekty/articles/m/2215-pretседentnij-karakter-rishen-konstitutsijnogo-sudu-ukrajini.html> (дата звернення: 27.04.2026)
71. Марченко А. А. Судовий прецедент у правовій системі України (1991 – 2010 р.р.): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. К., 2015. 202 с.
72. Марченко А. А. Історико-правовий екскурс генезису прецедентного права. URL: <https://6aas.gov.ua/ua/proekty/articles/m/2211-istoriko-pravovij-ekskurs-genezisu-pretседentnogo-prava.html> (дата звернення: 27.04.2026)
73. Мельник А. С. Судовий прецедент як джерело процесуального права. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*, 2014. № 8. С. 28 – 31.
74. Мурашин О. Г. До проблеми сутності та природи правових (нормативно-правових) актів. *Інформація і право*, 2014. № 2(11). С. 10 – 15.
75. Мушенок В. В., Охріменко В. А. Використання принципу презумпції невинуватості у системі адміністративної юстиції. *Право і суспільство*, 2023. № 1. С. 186 – 191.
76. Мушенок В. В. Забезпечення юридичної визначеності при застосуванні додаткового адміністративного покарання. *Актуальні виклики розвитку юридичної науки і практики в умовах воєнного стану та повоєнної відбудови: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*. Київ: Видавництво Людмила, 2024. С. 57 – 58.
77. Мушенок В. В., Гуржій Т. О., Гуржій А. В. Адміністративна процедура у системі забезпечення прав та законних інтересів осіб в Україні. *Інтернаука. Серія: Юридичні науки*, 2024. № 11. С. 17 – 23.
78. Непийвода В. П., Непийвода І. В. Діяльність судів найвищого рівня – чинник утвердження прецеденту як джерела права України. *Часопис Київського університету права*, 2020. № 1. С. 365 – 369.

79. Огляд практики Європейського суду з прав людини щодо застосування принципу юридичної визначеності: окремі аспекти. Київ, 2023. 236 с.
80. Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії: монографія. К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. 352 с.
81. Пархета А. А. Полеміка розуміння поняття правового прецеденту. *Актуальні проблеми держави і права*, 2010. № 3. С. 411 – 417.
82. Пархета А. А. Теоретичні проблеми визначення сутності адміністративного прецеденту як джерела права. *Актуальні проблеми держави і права*, 2012. Вип. 65. С. 517 – 523.
83. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології: монограф. Київ: Юридична думка, 2008. 336 с.
84. Погребняк С. П. Вплив судової практики на юридичні акти в романо-германській правовій сім'ї. *Вісник Академії правових наук України*, 2003. № 4 (35). С. 92 – 99.
85. Погребняк С. П. Прогалини в законодавстві та засоби їх подолання. *Загальні проблеми правової науки*, 2013. № 1 (72). С. 44 – 56.
86. Подорожна Т. С. Правотворчість та судово-інтерпретаційне правозастосування: співвідношення понять. *Часопис Київського університету права*, 2023. № 4. С. 27 – 31.
87. Попов О. І. Принцип правової визначеності та його реалізація у цивільному судочинстві. *Liber Amicorum*. Харків, 2020. С. 1127 – 1136.
88. Попов Ю. Ю. Рішення Європейського суду з прав людини як переконливий прецедент: досвід Англії та України. *Підприємництво, господарство і право*, 2010. № 11. С. 49 – 52.
89. Попов Ю. Ю. Суддівське правотворення на прикладі регулювання відносин щодо неукладених угод. *Юридичний радник*. 2005. № 5. С. 34 – 38.
90. Поповський Д. П. Суддівський розсуд: погляд на проблему. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*, 2014. Вип. 29(2). С. 226 – 230.

91. Порівняльне правознавство (правові системи світу): монографія / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ: Парламентське вид-во, 2009. 488 с.
92. Порядок ведення Єдиного державного реєстру судових рішень, затверджений Рішенням Вищої ради правосуддя від 19.04.2018 р. № 1200/0/15-18. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1200910-18#Text> (дата звернення: 27.04.2026)
93. Постанова Шостого апеляційного адміністративного суду від 14.05.2019 р. у справі № 826/8917/17. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/82368814> (дата звернення: 27.04.2026)
94. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 30.09.2020 р. у справі № 369/6400/17, провадження № 61-4840св20. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=92137105&utm> (дата звернення: 27.04.2026)
95. Постанова Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 14.12.2020 р. у справі № 210/2271/19, провадження № 61-19033сво19. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/C016680> (дата звернення: 27.04.2026)
96. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 15.12.2020 р. у справі № 752/17832/14-ц, провадження № 14-538цс19. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=95177479> (дата звернення: 27.04.2026)
97. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 29.01.2021 р. у справі № 922/51/20. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=94517830&red> (дата звернення: 27.04.2026)
98. Постанова Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 01.03.2021 р. у справі № 180/1735/16-ц, провадження № 61-18013сво18. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=95532945> (дата звернення: 27.04.2026)
99. Постанова Верховного Суду у складі суддів Об'єднаної палати Касаційного адміністративного суду від 03.03.2021 р. у справі № 805/3923/18-а, адміністративне провадження № К/9901/134/19. URL:

https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/rishennya_obedn_palati/obednana_palata_9901_134_19 (дата звернення: 27.04.2026)

100. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 14.12.2021 р. у справі № 147/66/17, провадження № 14-95цс20. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/C021270> (дата звернення: 27.04.2026)

101. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 08.06.2022 р. у справі № 362/643/21, провадження № 14-32цс22. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/C022751> (дата звернення: 27.04.2026)

102. Постанова Верховного Суду у складі суддів об'єднаної палати Касаційного господарського суду від 15.07.2022 р. у справі № 914/1003/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105458813> (дата звернення: 27.04.2026)

103. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 22.09.2022 р. у справі № 462/5368/16-ц, провадження № 14-143цс20. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/C023682> (дата звернення: 27.04.2026)

104. Постанова Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 05.12.2022 р. у справі № 214/7462/20, провадження № 61-21130сво21. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=108238968> (дата звернення: 27.04.2026)

105. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 14.12.2022 р. у справі № 2-3887/2009, провадження № 14-36цс21. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/C024506> (дата звернення: 27.04.2026)

106. Постанова Великої палати Верховного Суду від 14.06.2023 р. у справі № 125/1216/20, провадження № 14-25цс23. URL: <https://zakononline.ua/court-decisions/show/111614258> (дата звернення: 27.04.2026)

107. Постанова Великої палати Верховного Суду від 21.06.2023 р. у справі № 916/3027/21, провадження № 12-8гс23. URL: <https://zakononline.ua/court-decisions/show/112088045> (дата звернення: 27.04.2026)

108. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 04.07.2023 р. у справі № 373/626/17, провадження № 14-201цс21. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/C025287> (дата звернення: 27.04.2026)

109. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 31.08.2023 р. у справі № 200/4951/22, адміністративне провадження № К/990/17251/23. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=113155926> (дата звернення: 27.04.2026)
110. Постанова Верховного Суду у складі Судової палати з розгляду справ щодо захисту соціальних прав Касаційного адміністративного суду від 10.12.2024 р. у справі № 240/19209/21, адміністративне провадження № К/990/16548/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123697450> (дата звернення: 27.04.2026)
111. Правосуддя у 2024 році: аналіз, виклики, перспективи. Supreme Observer. URL: <https://so.supreme.court.gov.ua/news/1239/pravosuddia-u-2024-rotsi-analiz-vykylyku-perspektyvy> (дата звернення: 23.04.2026)
112. Про доступ до судових рішень: Закон України від 22.12.2005 р. № 3262-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2006. № 15. Ст. 128
113. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2006. № 30. Ст. 260
114. Про всеукраїнський референдум: Закон України від 06.11.2012 р. № 5475-VI. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2013. № 44-45. Ст. 634
115. Про прокуратуру: Закон України від 14.10.2014 р. № 1697-VII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2015. № 2-3. Ст. 12.
116. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2015. № 40-41. Ст. 379.
117. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2016. № 31. Ст. 545
118. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13.07.2017 р. № 2136-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2017. № 35. Ст. 376
119. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного

судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України від 03.10.2017 р. № 2147-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2017. № 48. Ст. 436
120. Про всеукраїнський референдум: Закон України від 26.01.2021 р. № 1135-IX. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2023. № 1-2. Ст. 1

121. Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України: Закон України від 23.02.2023 р. № 2923-IX. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2023. № 60. Ст. 191

122. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення: 27.04.2026)

123. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 17 липня 1992 р. № 393: Постанова Кабінету Міністрів України від 16.02.2022 р. № 119. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 27.04.2026)

124. Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи: Постанова Пленуму Верховного Суду від 27.02.2009 р. № 1. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_001700-09#Text (дата звернення: 27.04.2026)

125. Про затвердження Положення про систему підвищення кваліфікації прокурорів: Наказ Офісу Генерального прокурора від 15.06.2021 р. № 200. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0200905-21#Text> (дата звернення: 23.04.2026)

126. Про затвердження Положення про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України: Наказ МВС України від 26.01.2016 р.

№ 50. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0260-16#Text> (дата звернення: 23.04.2026)

127. Пушкар П., Бабанли Р. До питання про (не)релевантне застосування практики Європейського суду з прав людини: практичні поради. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/700941/> (дата звернення: 27.04.2026)

128. Регламент Конституційного суду України, ухвалений Постановою Конституційного суду України від 22.02.2018 р. № 1-пс/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0001710-18#n12> (дата звернення: 27.04.2026)

129. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Солдато́ва Геннадія Івановича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України, статті 44 Кримінально-процесуального кодексу України, статей 268, 271 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про право вільного вибору захисника) від 16.11.2000 р. № 13-рп/2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-00#Text> (дата звернення: 27.04.2026)

130. Рішення Конституційного Суду України від 14.12.2000 р. № 15-рп/2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/v015p710-00> (дата звернення: 27.04.2026)

131. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Голованя Ігоря Володимировича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України (справа про право на правову допомогу) від 30.09.2009 р. № 23-рп/2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v023p710-09#Text> (дата звернення: 27.04.2026)

132. Рішення Конституційного Суду України від 25.01.2012 р. № 3-рп/2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-12#Text> (дата звернення: 27.04.2026)

133. Рішення Конституційного Суду України від 08.06.2016 р. № 4-рп/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-16#Text> (дата звернення: 27.04.2026)
134. Рішення Київського апеляційного адміністративного суду від 02.03.2017 р. у справі № 358/59/17. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/65659852> (дата звернення: 27.04.2026)
135. Рішення Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 15.02.2018 р. у справі № 820/6514/17, провадження № Пз/9901/8/18. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/zrazkova-sprava/rishenna_zrazkova_820_6514_17 (дата звернення: 27.04.2026)
136. Рішення Конституційного Суду України від 26.04.2018 р. № 4-р/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-18#Text> (дата звернення: 27.04.2026)
137. Рішення Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 06.08.2019 р. у справі № 160/3586/19, провадження № Пз/9901/12/19. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/zrazkova-sprava/zs_9901_12_19 (дата звернення: 27.04.2026)
138. Рішення Вінницького окружного адміністративного суду від 19.03.2025 р. у справі № 120/1094/25. URL: <https://youcontrol.com.ua/ru/catalog/court-document/125958769/> (дата звернення: 27.04.2026)
139. Рішення Волинського окружного адміністративного суду від 30.05.2025 р. у справі № 140/12148/24. URL: <https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/127797621/> (дата звернення: 27.04.2026)
140. Рибалко В. О. Оцінні поняття в кримінальному процесуальному праві України: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2017. 260 с.
141. Рябченко Ю. Ю. Судовий прецедент і джерела цивільного процесуального права: проблеми та перспективи. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*, 2020. № 43. С. 96 – 98.

142. Савенко М. Д. Суддівський розсуд у цивільному процесі. *Наукові записки*. Т. 26. Юридичні науки: зб. наук. пр. К.: Вид-во НаУКМА, 2004. С. 75 – 79.
143. Саветчук Н. М. Поняття та сутність судового прецеденту як джерела права: загальнотеоретичні основи. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*, 2020. № 52. С. 178 – 191.
144. Сахнюк В. В. Роль та місце судового прецеденту у системі джерел національного права. *Молодий вчений*, 2017. № 5.1 (45.1). С. 119 – 122.
145. Семків С. Р. Судовий прецедент як джерело міжнародного права. *Міжнародні читання з міжнародного права пам'яті професора П. Є. Казанського: матер. третьої міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 2-3 листопада 2012 р.)*. Одеса: Фенікс, 2012. С. 74 – 77.
146. Синицин П. Практика європейського суду з прав людини як нормативно-ціннісний орієнтир у діяльності конституційних судів
147. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (енциклопедичний курс): підручник. Х.: Еспада, 2006. 776 с.
148. Слінько Т. М., Середюк В. В. Свобода вираження поглядів у рішеннях Європейського суду з прав людини та загальні критерії її обмеження. *Форум права*, 2009. № 3. С. 580 – 585.
149. Слінько Т. М. Практика Європейського суду з прав людини як джерело інтерпретаційної діяльності Конституційного Суду України. *Форум права*, 2013. № 3. С. 596 – 601.
150. Слотвінська Н. Д. Судова практика як джерело права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2017. 18 с.
151. Слотвінська Н. Д. Судова практика як джерело права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01; Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів, 2016. 203 с.
152. Соломонюк О. Роль правотворчих актів у судовій правотворчості. *Підприємництво, господарство і право*, 2018. № 1. С. 126 – 127.

153. Справа «Азюковська проти України» (Заява № 26293/18). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-187765%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-187765%22]}) (дата звернення: 27.04.2026)
154. Справа «Омельченко проти України» (Заява № 45965/08). URL: <https://www.temidy.lt/byla/echr-001-188437?> (дата звернення: 27.04.2026)
155. Статут Національної школи суддів України (нова редакція). URL: <https://nsj.gov.ua/files/1437652131Статут.pdf> (дата звернення: 27.04.2026)
156. Статут Тренінгового центру прокурорів України (нова редакція), затверджений Наказом Генерального прокурора від 29.05.2020 р. № 243. URL: <https://ptcu.gp.gov.ua/wp-content/uploads/2020/08/statut-treningovogo-czentru-prokuroriv-ukrayiny.pdf> (дата звернення: 27.04.2026)
157. Стечик Н. Прецедентна судова практика: аналіз етапів запровадження та розвитку в Україні. *Вісник Львівського університету. Серія «Юридична»*, 2019. Вип. 68. С. 40 – 41.
158. Стратегія реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 роки, схвалена Указом Президента України від 20.05.2015 р. № 276/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276/2015#Text> (дата звернення: 27.04.2026)
159. Стратегія розвитку Національної академії правових наук України на 2021-2025 роки, затверджена Постановою загальних зборів НАПрН України від 26.03.2021 р. № 12-21. URL: https://nals.com.ua/wp-content/uploads/2023/05/strategiya_nals_2021.pdf (дата звернення: 27.04.2026)
160. Стратегія розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки, затверджена Указом Президента України від 11.06.2021 р. № 231/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/231/2021#Text> (дата звернення: 27.04.2026)
161. Стрельцова О. Співвідношення понять судового прецеденту та судової практики (теоретичний аспект). *Право України*, 2004. № 10. С. 136 – 140.

162. Суббот А. І., Ткаченко О. В. Інститут судового самоконтролю в адміністративному процесі: превентивний аспект. *Європейські перспективи*. 2025. № 4. С. 542 – 549.
163. Судді ВС у КАС протягом 2024 року розглянули понад 51 тис. справ і матеріалів. Верховний Суд. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1749688/> (дата звернення: 23.04.2026).
164. Теорія та практика правозастосування: метод. рекомендації для підгот. до семінарських занять (для слухачів магістратури юрид. ф-ту) / кол. авт.; за заг. ред. д.ю.н., проф. Л. Р. Наливайко. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2021. 100 с.
165. Терлецький Д. С. Конституційно-правове регулювання дії міжнародних договорів в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Одеса, 2007. 234 с.
166. Ткаченко О. В., Дрозденко Є. В. Правові аспекти суб'єктності штучного інтелекту в авторському праві: теорія, судова практика та перспективи регулювання. *Європейські перспективи*, 2025. № 2. С. 27 – 33.
167. Ткаченко О. В., Онищенко В. В. Касаційне провадження у країнах ЄС. *Європейські перспективи*, 2025. № 1. С. 238 – 242.
168. Ткаченко О. В. Право в світлі переосмислення проблеми правових запозичень: пролегомени до нової парадигми. *Сучасні проблеми формування демократичних цінностей у світовому просторі*, 2024. Т. 2. С. 311 – 316.
169. У КГС ВС підбили підсумки роботи за 2024 рік. Верховний Суд. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1753202/> (дата звернення: 23.04.2026)
170. Ухвала Великої палати Верховного Суду від 14.02.2019 р. у справі № 9901/43/19 (П/9901/43/19), провадження № 11-112зai19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79883385> (дата звернення: 27.04.2026)
171. Ухвала Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 19.03.2024 р. у справі № 240/28007/21, адміністративне провадження № К/990/7785/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117799185> (дата звернення: 27.04.2026)

172. Хачатурян В. Х. Суббот А. І. Прецедентна сила судових актів в адміністративному судочинстві України. *Успіхи і досягнення у науці*, 2026. № 4(26). С. 657 – 668.
173. Хорошковська Д. Ю. Роль судової практики в системі джерел права України. *Наукові записки НаУКМА: Юридичні науки*, 2004. Т. 26. С. 91 – 94.
174. Хорошковська Д. Ю. Роль судової практики в системі джерел права України: теоретико-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2006. 20 с.
175. Хорошковська Д. Ю. Роль судової практики в системі джерел права України: теоретико-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2006. 194 с.
176. Христова Г. О. Юридична природа актів Конституційного Суду України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Х., 2004. 20 с.
177. Цвіркун Ю. І. Правовий прецедент як стримувальний чинник допущення протиправності колегіальними суб'єктами публічної адміністрації. *Правова позиція*, 2019. № 1 (22). С. 70 – 80.
178. Цивільний процесуальний кодекс від 18.03.2004 р. № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2004. № 40-41. 42. Ст. 492
179. Чепульченко Т. О., Невечера С. А. Прогалини у праві та способи їх подолання в українському законодавстві. *Держава та регіони. Серія: Право*, 2020. № 1 (67). Том 1. С. 34 – 40.
180. Чернецька О. В., Шилінгов В. С. Правові системи сучасності: навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. Ірпінь: Нац. академія ДПС України, 2003. 101 с.
181. Чорномаз О. Б. Правовий прецедент як джерело права в Україні. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. серія юридична*, 2016. Вип. 1. С. 42 – 48.
182. Чорномаз О. Б. Джерела адміністративного права: сучасний стан та перспективи розвитку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*, 2015. Вип. 30(2). С. 89 – 91.

183. Чміль В. В. Наукові проблеми колізійності законодавства. *Держава і право*, 2009. Вип. 45. С. 77 – 82.
184. Шевчук С. В. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні: монографія. Київ, 2007. 640 с.
185. Шевчук С. В. Загально-теоретичні проблеми нормативності актів судової влади: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2008. 434 с.
186. Шевчук І. М. Поняття та юридична природа правових позицій Конституційного Суду України. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*, 2014. № 6. С. 65 – 68.
187. Ярема А. Г., Григор'єва Л. І., Шевчук С. В. та ін. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод у практиці судів України. Київ, 2008. 329 с.
188. Ясинок Д. М. Судова правотворчість як спосіб подолання «виключної правової проблеми» в континентальному та загальному праві. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*, 2023. Випуск 75. Частина 1. С. 142 – 148.
189. Abadinsky H. Law and Justice: An Introduction to the American Legal System. 6 ed. New York: Prentice Hall, 2007. 480 p.
190. Assessing the situation in the country, trust in social institutions, politicians, public officials, and society figures, and belief in victory (September, 2024). URL: https://razumkov.org.ua/en/component/k2/assessing-the-situation-in-the-country-trust-in-social-institutions-politicians-public-officials-and-society-figures-and-belief-in-victory-september-2024?utm_source.com (дата звернення: 27.04.2026)
191. Associated Provincial Picture Houses Ltd. v. Wednesbury Corporation (1948) 1 K.B. 223. URL: <https://www.uniset.ca/other/cs2/19481KB223.htm> (дата звернення: 27.04.2026)
192. Australian Agricultural Co v Federated Engine-Drivers and Firemen's Association of Australasia (1913) HCA 41; 17 CLR 261; 19 ALR 509. URL: <https://jade.io/j/?a=outline&id=62284> (дата звернення: 27.04.2026)

193. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. 12 noyabr 1995-ci il. URL: <https://e-qanun.az/framework/897?utm> (дата звернення: 27.04.2026)
194. Barak A. Judicial Discretion / translated from the Hebrew by Yadin Kaufmann. Yale University Press, 1989. 312 p.
195. Brown v. Board of Education (1954) 347 U.S. 483. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/347/483/> (дата звернення: 27.04.2026)
196. Carlill v. Carbolic Smoke Ball Co. (1893) 1 QB 256. URL: <https://www.lawteacher.net/cases/carlill-v-carbolic-smoke-ball-co.php> (дата звернення: 27.04.2026)
197. Central London Property Trust Ltd v. High Trees House Ltd (1947) KB 130. URL: <https://www.lawteacher.net/cases/london-property-trust-v-high-trees.php> (дата звернення: 27.04.2026)
198. Chapman v. The United Kingdom (2001). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22itemid%22:\[%22001-59154%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22itemid%22:[%22001-59154%22]}) (дата звернення: 27.04.2026)
199. Chorus J., Gerver P., Hondius E., Koekkoek A. Introduction to Dutch Law for foreign lawyers. Boston, 1993. 574 p.
200. Common Law and Statute Law. *New Zealand Law Journal*, 1983. October. P. 295 – 300.
201. Constitutional Court Judgment of 11 April 1985 № 53/1985. URL: <https://www.tribunalconstitucional.es> (дата звернення: 27.04.2026)
202. Constitution of India. Government of India, Ministry of Law and Justice, Legislative Department. URL: <https://legislative.gov.in/constitution-of-india/> (дата звернення: 27.04.2026)
203. Constitución Española de 29/12/1978. URL: <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-1978-31229> (дата звернення: 27.04.2026)
204. Cossey v. the United Kingdom (1990). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-57641%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57641%22]}) (дата звернення: 27.04.2026)

205. Cross R., Harris J. W. Precedent in English Law, 1991. 256 p.
206. David R. Major Legal Systems in the World Today. Carswell Legal Pubns. 3rd edition, 1985. 650 p.
207. David René Camille Jauffret-Spinosi. Les grands systèmes de droit contemporains. Paris: Dalloz, 2002. 553 p.
208. Demir and Baykara v. Turkey (2008). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-89558%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-89558%22]}) (дата звернення: 27.04.2026)
209. Dickson B. Introduction to French Law. Glasgow, 1994. 264 p.
210. Donoghue v. Stevenson (1932) A.C. 562, (1932) UKHL 100, 1932 S.C. (H.L.) 31, 1932 S.L.T. 317, (1932) W.N. 139. URL: <https://www.lawteacher.net/cases/donoghue-v-stevenson.php> (дата звернення: 27.04.2026)
211. Duxbury N. The Nature and Authority of Precedent. Publisher: Cambridge University Press, 2008. 184 p. URL: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511818684> (дата звернення: 27.04.2026)
212. Gesetz über das Bundesverfassungsgericht. Ausfertigungsdatum: 12.03.1951. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/bverfgg/BJNR002430951.html> (дата звернення: 27.04.2026)
213. Hedley Byrne & Co Ltd v. Heller & Partners Ltd (1964) A.C. 465. URL: <https://www.uniset.ca/other/cs3/1964AC465.html> (дата звернення: 27.04.2026)
214. Hertz v. Woodman (1910), 218 U.S. 205. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/218/205/> (дата звернення: 27.04.2026)
215. House Of Lords Practice Statement (Judicial Precedent) (1966) 1 W.L.R. 1234. URL: <https://www.uniset.ca/other/cs2/19661WLR1234.html> (дата звернення: 27.04.2026)
216. Konstitutsiya Məhkəməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 23 dekabr 2003-cü il. № 561-IIQ. URL: <https://e-qanun.az/framework/5404> (дата звернення: 27.04.2026)

217. Lazarev V. V., Gadjiev Kh. I. Main Sources (Forms) of Judicial Law. *Journal of Law*, 2022. Vol. 26. № 9. P. 5 – 22.
218. Legislación consolidada de 25/07/1889. URL: <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-1889-4763> (дата звернення: 27.04.2026)
219. Lehman J. West's Encyclopedia of American Law. 2nd Edition. Thomson Gale, 2005. 6727 p.
220. Lloyd D. Idea of Law: A Repressive Evil or Social Necessity? Penguin Books, The Limited, 1992. 368 p.
221. London Street Tramways Co Ltd v London County Council (1898) UKHL 1. URL: <https://www.lawcases.net/cases/london-street-tramways-co-ltd-v-london-county-council-1898-ukhl-1/> (дата звернення: 27.04.2026)
222. Lüth (1958). URL: <https://oxcon.ouplaw.com/display/10.1093/law-mpeccol/law-mpeccol-e556#law-mpeccol-e556-bibItem-43> (дата звернення: 27.04.2026)
223. MacCormick D. Neil, Summers Robert S. (eds.). Interpreting Precedents: A Comparative Study. Aldershot: Dartmouth Publishing Company, 1997. 585 p.
224. MacCormick D., Summers R. Interpreting Precedents A Comparative Study (Applied Legal Philosophy). 1st edition. Routledge, 2016. 598 p.
225. Marbury v. Madison (1803) 5 US 137. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/5/137/> (дата звернення: 27.04.2026)
226. Miranda v. Arizona (1966) 384 U.S. 436. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/384/436/> (дата звернення: 27.04.2026)
227. Nejdet Şahin and Perihan Şahin v. Turkey (2011). Application no. 13279/05. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-107156%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-107156%22]}) (дата звернення: 27.04.2026)
228. Obergefell v. Hodges (2015) 576 U.S. 644. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/576/644/> (дата звернення: 27.04.2026)
229. Opinion No. 20 On the role of courts with respect to uniform application of the law. *Consultative Council of European Judges*. URL: <https://rm.coe.int/opinion-no->

- 20-2017-on-the-role-of-courts-with-respect-to-the-uniform-a/16807661e3 (дата звернення: 27.04.2026)
230. Orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. URL: <https://arch-bip.ms.gov.pl/pl/prawa-czlowieka/europejski-trybunal-praw-czlowieka/orzecznictwo-europejskiego-trybunalu-praw-czlowieka/> (дата звернення: 27.04.2026)
231. Pepper v. Hart (1993) AC 593. URL: <https://uniset.ca/other/cs2/1993AC593.html> (дата звернення: 27.04.2026)
232. Plessy v. Ferguson (1896) 163 U.S. 537. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/163/537/> (дата звернення: 27.04.2026)
233. R v Howe & Bannister (1987) 2 WLR 568 House of Lords. URL: <https://www.e-lawresources.co.uk/r-v-howe-bannister-1987> (дата звернення: 27.04.2026)
234. R v. R (1991) 4 All ER 481. URL: <https://lawtutor.co.uk/r-v-r> (дата звернення: 27.04.2026)
235. Roe v. Wade (1973) 410 US 113. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/410/113/> (дата звернення: 27.04.2026)
236. Rules of Court. ECHR. Strasbourg, 2025. 107 p.
237. Rupp H.G. Judicial Review in the Federal Republic of Germany. *The American Journal of Comparative Law*. Vol. IX. Winter 1960. № 1. P. 29 – 30.
238. Schauer F. Precedent. *Stanford Law Review*, 1987. Vol. 39. No. 3. P. 571 – 605.
239. Schwartz B. The Code Napoleon and the common-law world: the sesquicentennial lectures delivered at the Law Center of New York University, 1954 (The Lawbook Exchange, Ltd., 1998). 438 p.
240. Schweizerisches Zivilgesetzbuch vom 10 Dezember 1907 (Stand am 1 Januar 2024). URL: https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/24/233_245_233/de (дата звернення: 27.04.2026)
241. Slov-Lex – Informačný systém verejnej správy. URL: <https://www.slov-lex.sk/sudne-rozhodnutia/europsky-sud-lp> (дата звернення: 27.04.2026)

242. Tetley W. Mixed Jurisdictions: Common Law v. Civil Law (Codified and Uncodified). *Law Reviews and Journals*, 1999. Vol. 60. № 3. P. 678 – 738.
243. The European Court Of Human Rights. Questions & Answers for Lawyers. October 2018. URL: https://www.ccbe.eu/fileadmin/speciality_distribution/public/documents/PD_STRAS/PDS_Guides_recommendations/EN_PDS_20181019_ECHR-Guide_2018.pdf (дата звернення: 27.04.2026)
244. Tkachenko O. After the «Picture of Law»: Legal Comparison as the Discourse of the Existence of Law. *The World Picture of Comparative Law* / ed. by William E. Butler and O. V. Kresin. New Jersey, 2024. P. 253 – 269.
245. Tyrer v. The United Kingdom (1978). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-57587%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57587%22]}) (дата звернення: 27.04.2026)
246. Vashchenko and Tretyak v. Ukraine (2026). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-69674;Stran%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-69674;Stran%22]}) (дата звернення: 23.04.2026)
247. Walker R. J. *English Legal System*. 4th edition. London: Oxford University Press, 1976. 616 p.
248. Yuliya Volodymyrivna TYMOSHENKO against Ukraine (2014). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-150832%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-150832%22]}) (дата звернення: 27.04.2026)
249. Zelca and others v. Romania (2011). Application no. 65161/10. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-106410%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-106410%22]}) (дата звернення: 27.04.2026)
250. Zweigert K., Kötz H. *An Introduction to Comparative Law* / translated from the German by Tony Weir. 3rd rev. ed. Oxford; New York: Clarendon Press; Oxford University Press, 1998. 714 p
251. Zweigert K., Kötz H. *Einführung in die Rechtsvergleichung Auf dem Gebiete des Privatrechts* [Introduction to Comparative Law. In the Field of Private Law.] 3., neubearbeitete Auflage, 1996. XVII. 729 p.

ПІВНІЧНИЙ АПЕЛЯЦІЙНИЙ ГОСПОДАРСЬКИЙ СУД04116, м. Київ, вул. Шолуденка, буд. 1, літера А, тел. (044) 230-06-58, inbox@anec.court.gov.ua

01.05.2026 № 09-23/930/26

На б/н від 01.05.2026

Андрію ІВАНІВУ**Шановний Андріє Романовичу!**

На Ваш лист щодо впровадження результатів дисертаційного дослідження в діяльність суду повідомляємо про таке.

За результатами ознайомлення із дисертацією встановлено, що її результати можуть бути застосовані в роботі Північного апеляційного господарського суду, зокрема, під час вивчення суддями судової практики, в процесі інформаційно-аналітичної діяльності апарату суду тощо. З огляду на це, надаємо акт про впровадження результатів дисертаційного дослідження Іваніва Андрія Романовича на тему "Прецедентна сила судових актів у національному судочинстві: проблемні питання і особливості".

Додаток: акт на 3 арк. в 1 прим.

З повагою**В. о. керівника апарату суду****Анатолій ОВЧАРЕНКО**

АКТ
про впровадження результатів дисертаційного дослідження
ІВАНІВА АНДРІЯ РОМАНОВИЧА
на тему: «ПРЕЦЕДЕНТНА СИЛА СУДОВИХ АКТІВ У
НАЦІОНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ І
ОСОБЛИВОСТІ»

Цим актом засвідчується, що окремі наукові положення, висновки та практичні рекомендації, сформульовані у дисертаційному дослідженні Іваніва Андрія Романовича на тему: «Прецедентна сила судових актів у національному судочинстві: проблемні питання і особливості», розглянуто, проаналізовано та визначено такими, що можуть бути використані в інформаційно-аналітичній, організаційно-методичній та практично-орієнтованій діяльності Північного апеляційного господарського суду.

Результати дисертаційного дослідження рекомендовано до використання у діяльності суду в частині вдосконалення підходів до роботи з правовими висновками Верховного Суду, практикою Європейського суду з прав людини, правовими позиціями Конституційного Суду України, а також у частині підготовки аналітичних матеріалів, внутрішніх узагальнень і методичних орієнтирів для забезпечення єдності та передбачуваності застосування норм права у господарському судочинстві.

Практична цінність дослідження полягає в тому, що його результати можуть бути безпосередньо використані під час аналізу судової практики, підготовки проєктів судових рішень, перевірки релевантності правових висновків Верховного Суду, оцінки подібності правовідносин, а також під час обґрунтування застосування або незастосування певної правової позиції у конкретній господарській справі.

У діяльності Північного апеляційного господарського суду можуть бути використані положення дисертації щодо того, що при застосуванні судової практики значення має не весь текст постанови Верховного Суду, а конкретний правовий висновок щодо застосування норми права. Це положення може бути корисним під час підготовки інформаційних довідок, аналізу касаційної практики та внутрішнього опрацювання судових актів у справах, де сторони посилаються на постанови Верховного Суду як на підставу для підтвердження своєї правової позиції.

Зокрема, результати дослідження можуть бути використані під час опрацювання питань, пов'язаних із:

- визначенням того, який саме висновок Верховного Суду є релевантним для конкретної господарської справи;
- встановленням, чи є правовідносини у справі подібними до правовідносин, у яких Верховний Суд уже сформулював відповідну правову позицію;
- відмежуванням правового висновку Верховного Суду від додаткових міркувань суду, які не становлять підстави вирішення справи;

– аналізом актуальності правової позиції з урахуванням подальшої практики Верховного Суду, зміни законодавства або наявності відступу від попереднього підходу.

У практичній роботі суду може бути використано запропонований у дисертації підхід до оцінки подібності правовідносин. Для господарського судочинства це має особливе значення, оскільки у справах щодо виконання договорів, стягнення заборгованості, визнання правочинів недійсними, корпоративних спорів, банкрутства, захисту права власності, відшкодування шкоди та застосування господарсько-правової відповідальності сторони нерідко посиляються на постанови Верховного Суду, ухвалені за інших фактичних обставин.

У зв'язку з цим у практичній діяльності суду може бути враховано висновок дисертації про те, що подібність правовідносин не може визначатися лише за зовнішньою схожістю предмета спору або найменуванням позовної вимоги. Для правильного застосування правового висновку Верховного Суду необхідно оцінювати: предмет спору, юридичну природу правовідносин, норму права, яка підлягає застосуванню, фактичні обставини, що мають юридичне значення, а також правове питання, яке було вирішене судом касаційної інстанції.

Такий підхід має практичне значення під час підготовки проєктів судових рішень, оскільки дозволяє уникати формального цитування постанов Верховного Суду без належного пояснення їх зв'язку з конкретною справою. Його застосування може сприяти підвищенню якості мотивування судових актів і зменшенню ризику механічного перенесення правової позиції на правовідносини, які лише зовні подібні до тих, що були предметом розгляду Верховного Суду.

Окремо можуть бути використані положення дисертації щодо необхідності чіткого розмежування різних за юридичною силою судових орієнтирів. У практичній діяльності суду це має значення під час роботи з рішеннями Конституційного Суду України, постановами Великої Палати Верховного Суду, постановами об'єднаних палат і палат касаційних судів у складі Верховного Суду, постановами Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду, практикою Європейського суду з прав людини, а також іншими судовими актами, які можуть використовуватися як додатковий аргумент.

Застосування цього підходу дозволяє більш чітко визначати, які судові акти мають обов'язкове значення, які підлягають врахуванню при застосуванні відповідної норми права, а які можуть мати лише переконливе значення для правової аргументації. Це є важливим для господарського судочинства, оскільки неправильне ототожнення різних видів судової практики може призводити до помилкового визначення сили відповідного правового орієнтира.

Практичне значення мають також положення дисертації щодо використання практики Європейського суду з прав людини у господарському судочинстві. У діяльності суду ці положення можуть враховуватися під час опрацювання справ, у яких постають питання доступу до суду, справедливого

судового розгляду, рівності сторін, дотримання принципу юридичної визначеності, пропорційності втручання у майнові права, належного повідомлення учасників процесу та виконання судових рішень.

З урахуванням результатів дисертаційного дослідження доцільно акцентувати увагу на тому, що практика ЄСПЛ повинна застосовуватися не шляхом загального або декларативного посилання на назву рішення, а через визначення конкретного правового стандарту, сформульованого Судом. У практичній роботі це означає необхідність встановити, яке саме положення Конвенції застосовується, який правовий висновок ЄСПЛ має значення для справи, чи є фактичні обставини релевантними, а також яким чином цей стандарт впливає на вирішення конкретного процесуального або матеріально-правового питання.

Такий підхід є корисним для підготовки мотивувальної частини судових актів, оскільки дозволяє уникати формального використання практики ЄСПЛ і забезпечує її змістовне застосування як джерела конвенційного тлумачення. Це має особливе значення у господарських справах, де питання захисту майнових прав, доступу до правосуддя, строків розгляду, процесуальної рівності та виконання судових рішень нерідко потребують оцінки крізь призму стандартів ЄСПЛ.

У діяльності суду можуть бути використані положення дисертації щодо юридичної визначеності як практичного критерію якості судового рішення. Для господарського судочинства цей аспект має прикладне значення, оскільки суб'єкти господарювання планують свою діяльність з урахуванням не лише тексту закону, а й сталої судової практики. Непослідовне застосування норм права або різні підходи до вирішення подібних спорів можуть негативно впливати на стабільність господарського обороту, передбачуваність договірних відносин і довіру до судового захисту.

У зв'язку з цим у практичній діяльності суду можуть бути враховані висновки дисертації щодо необхідності послідовного застосування правових позицій Верховного Суду та належного мотивування випадків, коли суд не застосовує правовий висновок, на який посилається сторона. Такий підхід дозволяє підвищити якість судового мотивування, оскільки рішення має не лише містити посилання на практику Верховного Суду, а й пояснювати, чому відповідна практика є релевантною або нерелевантною для конкретних правовідносин.

Результати дослідження можуть бути використані також під час підготовки внутрішніх аналітичних матеріалів щодо застосування судової практики у господарських справах. Зокрема, положення дисертації можуть бути використані при підготовці:

- інформаційних довідок щодо актуальної практики Верховного Суду;
- оглядів судової практики з окремих категорій господарських справ;
- узагальнень щодо типових помилок у застосуванні правових висновків Верховного Суду;
- матеріалів для внутрішнього обговорення судової практики;

– аналітичних матеріалів щодо зміни або уточнення правових позицій Верховного Суду.

У практично-методичній роботі можуть бути враховані положення дисертації щодо необхідності відстеження актуальності правових позицій. Для суду це має значення під час роботи з постановами Верховного Суду, які могли бути уточнені, змінені або втратити актуальність унаслідок зміни законодавства чи подальшої практики Великої Палати Верховного Суду. Такий підхід дозволяє уникати посилання на застарілі правові позиції та сприяє застосуванню актуальної судової практики.

Практичну цінність мають положення дисертації щодо Єдиного державного реєстру судових рішень як інструменту не лише доступу до судових актів, а й пошуку релевантних правових позицій. У діяльності суду ці положення можуть враховуватися під час добору постанов Верховного Суду для аналізу, перевірки наявності відступу від правового висновку, пошуку актуальної практики за нормою права, категорією спору та правовою проблемою. Застосування такого підходу сприяє більш системній роботі з масивом судових рішень і підвищує якість аналітичного забезпечення судової діяльності.

Окремо можуть бути використані положення дисертації щодо контрольованого відступу від правових позицій. Для апеляційного господарського суду це має практичне значення насамперед у тих випадках, коли необхідно мотивувати відмінність обставин конкретної справи від обставин, за яких Верховний Суд сформулював відповідний правовий висновок. У такому разі судові рішення повинно містити не лише загальну вказівку на неподібність правовідносин, а й конкретне пояснення, які саме обставини, правова природа спору або норма права відрізняють цю справу від тієї, на яку посиляється сторона.

Застосування цього підходу сприяє підвищенню якості судового мотивування, оскільки дозволяє уникати двох крайнощів: механічного застосування правової позиції без перевірки її релевантності та необґрунтованого ігнорування висновку Верховного Суду. Натомість формується більш збалансована модель роботи з касаційною практикою, за якої суд оцінює не лише сам факт існування постанови Верховного Суду, а й зміст правового питання, яке було в ній вирішено.

Результати дисертаційного дослідження можуть бути використані також у професійно-підготовчій роботі з працівниками апарату суду. Зокрема, положення дослідження можуть застосовуватися при підготовці внутрішніх обговорень щодо пошуку релевантної судової практики, визначення актуальності правових висновків Верховного Суду, роботи з практикою ЄСПЛ, підготовки правових довідок.

Практична спрямованість результатів дисертації проявляється також у можливості їх використання для вдосконалення внутрішніх алгоритмів роботи з судовою практикою. Зокрема, на основі положень дослідження може застосовуватися такий орієнтовний алгоритм:

1. Визначення норми права, яка підлягає застосуванню при вирішенні спору.
2. Пошук актуальних правових висновків Верховного Суду щодо цієї норми.
3. Перевірка, чи сформульований відповідний висновок Великою Палатою Верховного Суду, об'єднаною палатою, палатою або колегією суддів.
4. Оцінка подібності правовідносин.
5. Перевірка актуальності правової позиції.
6. Встановлення наявності або відсутності відступу від попереднього висновку.
7. Визначення можливості застосування практики ЄСПЛ.
8. Відображення результатів аналізу у мотивувальній частині судового акта.

Застосування результатів дисертаційного дослідження може сприяти підвищенню практичної якості роботи з судовою практикою та має значення для забезпечення єдності підходів у господарському судочинстві. Зокрема, використання положень дисертації дозволяє більш послідовно підходити до добору релевантних правових позицій, уникати формального цитування судових актів, підвищувати аргументованість судових рішень і забезпечувати більш прогнозоване застосування норм права.

Загалом результати дисертаційного дослідження Іваніва А. Р. можуть бути використані у таких напрямках діяльності Північного апеляційного господарського суду:

- під час аналізу актуальної практики Верховного Суду у господарських справах;
- під час підготовки інформаційних довідок і внутрішніх аналітичних матеріалів;
- під час опрацювання питань подібності правовідносин для застосування правових висновків Верховного Суду;
- під час оцінки релевантності практики ЄСПЛ у господарських справах;
- під час систематизації судової практики за окремими категоріями спорів;
- під час професійного обговорення питань єдності судової практики;
- під час підготовки матеріалів для підвищення якості роботи помічників суддів і працівників апарату суду з судовою практикою.

Використання результатів дисертаційного дослідження може сприяти:

- більш точному добору правових висновків Верховного Суду для застосування у конкретних господарських справах;
- підвищенню якості аналізу подібності правовідносин;
- удосконаленню підходів до мотивування застосування або незастосування правової позиції Верховного Суду;
- зменшенню ризику формального цитування судової практики без її змістовного аналізу;
- більш коректному застосуванню практики ЄСПЛ;

- підвищенню рівня юридичної визначеності у господарському судочинстві;
- формуванню практично орієнтованого підходу до систематизації судової практики;
- удосконаленню внутрішньої методичної роботи щодо аналізу правових позицій вищих судів.

Отже, результати дисертаційного дослідження Іваніва Андрія Романовича на тему: «Прецедентна сила судових актів у національному судочинстві: проблемні питання і особливості» розглянуто, проаналізовано та рекомендовано до використання в інформаційно-аналітичній, організаційно-методичній та практично-орієнтованій діяльності Північного апеляційного господарського суду.

Подальше використання зазначених результатів матиме позитивне значення для вдосконалення роботи з правовими висновками Верховного Суду, практикою Європейського суду з прав людини та правовими позиціями Конституційного Суду України, а також для підвищення якості мотивування судових актів, забезпечення єдності судової практики та передбачуваності правозастосування у сфері господарського судочинства.

**В.о. керівник апарату
Північного апеляційного
господарського суду**

Анатолій ОВЧАРЕНКО

Асоціація «Український Національний Комітет Міжнародної Торгової Палати» (ICC Ukraine)

01054, м.Київ, вул. Рейтарська 19-Б, Код ЄДРПОУ 30019686,
IBAN: UA273005280000026000301330330
АТ «ОТП Банк» E-mail: office@iccua.org Тел.: +38 (044) 234 42 73

Від 26.02.2026

АКТ

**впровадження в практичну діяльність
Бюро експертного забезпечення та ринкового моніторингу Українського
національного комітету Міжнародної Торгової Палати (ICC Ukraine) результатів
дисертаційного дослідження здобувача наукового ступеня
доктора філософії в галузі права Іваніва Андрія Романовича
на тему: «Прецедентна сила судових актів у національному судочинстві:
проблемні питання і особливості»**

Повідомляємо спеціалізованій вченій раді ПЗВО «Київський міжнародний університет», що наукові положення, розроблені здобувачем наукового ступеня доктора філософії в галузі права Іванівим Андрієм Романовичем на тему: «Прецедентна сила судових актів у національному судочинстві: проблемні питання і особливості», які стосуються вдосконалення механізмів забезпечення єдності судової практики, формування прецедентних орієнтирів у національному судочинстві та законодавчого закріплення статусу правових позицій вищих судових інстанцій, можуть бути використані Бюро експертного забезпечення та ринкового моніторингу Українського національного комітету Міжнародної Торгової Палати (ICC Ukraine) при здійсненні консультативно-правової діяльності, підготовці аналітичних матеріалів щодо вдосконалення процесуального законодавства, а також при представленні інтересів членів Палати у судових спорах.

Заслужують на увагу розроблені Іванівим Андрієм Романовичем наукові положення та практичні рекомендації. Зокрема, вперше в українській правовій науці обґрунтовано концептуальну модель де-факто прецедентності в національному судочинстві, що проявляється у трьох взаємопов'язаних вимірах: обов'язковості застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Європейського суду з прав людини як джерела права; процесуальному обов'язку судів враховувати правові висновки Верховного Суду щодо застосування норм права; нормативному ефекті рішень Конституційного Суду України. Вказана модель надає практичний інструментарій для прогнозування правових позицій судів і формування обґрунтованих правових очікувань суб'єктів господарювання.

Практичний інтерес становить запропонована автором аналітична рамка опису проблематики прецедентності як системи шести взаємопов'язаних бар'єрів – доктринально-методологічного, нормативного, інституційного, процедурного, інформаційного та соціального. Ця рамка дозволяє системно оцінювати стан єдності судової практики у конкретних категоріях спорів та ідентифікувати чинники, що призводять до непередбачуваних судових рішень, що має безпосереднє прикладне значення для правового супроводу підприємницької діяльності.

Значний практичний інтерес представляє розроблена Іванівим Андрієм Романовичем нормативна модель інституціоналізації прецедентної сили судових актів, що включає: визначення суб'єктів формування прецедентних орієнтирів (насамперед Верховного Суду та Конституційного Суду України); фокусування прецедентного значення

на ratio decidendi – правовому висновку судового акта, а не на всьому його тексті; встановлення градації юридичної сили правових позицій (дотримання – враховування – переконливість) із вимогою мотивованого відступу; механізмів «контрольованого відступу» на касаційному рівні як способу керованої еволюції практики; стандартів публічності та доступності прецедентних орієнтирів через Єдиний державний реєстр судових рішень. Зазначені положення дозволяють суб'єктам господарювання більш ефективно оцінювати судові ризики та формувати аргументаційну стратегію у спорах з урахуванням актуальних правових позицій вищих судів.

Наведені висновки та рекомендації Іваніва Андрія Романовича взяті до уваги Бюро експертного забезпечення та ринкового моніторингу Українського національного комітету Міжнародної Торгової Палати (ICC Ukraine), і будуть враховуватись при наданні консультативно-правової допомоги членам Палати у питаннях прогнозування судових рішень та формування правових стратегій, при проведенні навчально-інформаційних заходів для підприємців з питань застосування практики Верховного Суду та Європейського суду з прав людини, а також при підготовці аналітичних матеріалів для вдосконалення процесуального законодавства України у частині забезпечення єдності судової практики та юридичної визначеності правозастосування.

Директорка

Бюро експертного забезпечення та ринкового моніторингу
Українського національного комітету
Міжнародної Торгової Палати (ICC Ukraine),
доктор юридичних наук, доцент

Надія АРМАНШ

**КИЇВСЬКИЙ МІЖНАРОДНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ**

Україна, м. Київ-03179,
вул. Львівська, 49
Тел.: (044) 594-03-04
(063) 594-03-04
(097) 594-03-04
<http://www.kymu.edu.ua>
e-mail: info@kymu.edu.ua

**KYIV INTERNATIONAL
UNIVERSITY**

49, Lvivska str.
03179-Kyiv; Ukraine
Tel.: (044) 594-03-04
(063) 594-03-04
(097) 594-03-04
<http://www.kymu.edu.ua>
e-mail: info@kymu.edu.ua

14.09.26 № 214

ЗАТВЕРДЖУЮ
Перший віцепрезидент
ПЗВО «Київський міжнародний університет»
доктор філософії з права
Володимир Хачатурян
«14» _____ 2026 року

АКТ

про впровадження в освітній процес
ПЗВО «Київський міжнародний університет»
результатів дисертаційного дослідження
Іваніва Андрія Романовича на тему

«Прецедентна сила судових актів у національному судочинстві: проблемні
питання і особливості» на здобуття наукового ступеня доктора філософії за
спеціальністю 081 «Право»

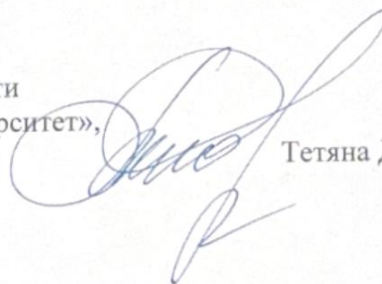
Комісія у складі: голови – проректора з навчально-виховної роботи,
кандидата юридичних наук, доцента Тетяни Володимирівни Данченко; членів
комісії – директора Навчально-наукового інституту міжнародних відносин та
права, кандидата юридичних наук, доцента Олени Сергіївни Бісюк, завідувача
кафедри публічного та європейського права, доктора юридичних наук,
професора Анатолія Івановича Суббота склали цей акт про те, що здобувач
третього (освітньо-наукового) ступеня вищої освіти ПЗВО «Київський
міжнародний університет» Іванів Андрій Романович підготував дисертаційне
дослідження на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю
081 «Право» на тему «Прецедентна сила судових актів у національному

судочинстві: проблемні питання і особливості», результати якого, були імplementовані в освітній процес, зокрема при проведенні лекційних і семінарських занять з навчальної дисципліни «Конституційні та міжнародні правові засади захисту прав людини», «Верховенство права», «Кримінальне процесуальне право» та «Цивільне процесуальне право» та «Судові системи та порівняльне судове право».

Висновки та рекомендації, що містяться у зазначеному дисертаційному дослідженні обговорювалися на:

- засіданнях наукових гуртків «Актуальні проблеми державотворення»;
- круглих столах та науково-практичних семінарах Навчально-наукового інституту міжнародних відносин та права за участю здобувачів;
- науково-практичних конференціях молодих учених, аспірантів і студентів, зокрема: «Технології, інструменти та стратегії реалізації наукових досліджень» (24 лютого 2023 року, Вінниця); «Інновації та науковий потенціал світу» (21 квітня 2023 року, Вінниця); «Глобальні виклики та інновації: шляхи розвитку сучасної науки» (15 березня 2024 року, Вінниця); «Sectoral research XXI: characteristics and features: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the X International Scientific and Theoretical Conference (20 June 2025, Chicago, USA).

Голова комісії
проректор з навчально-виховної роботи
ПЗВО «Київський міжнародний університет»,
кандидат юридичних наук, доцент

Тетяна ДАНЧЕНКО

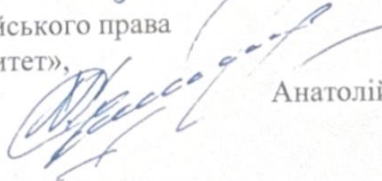
Члени комісії

директор Навчально-наукового інституту
міжнародних відносин та права
ПЗВО «Київський міжнародний університет»,
кандидат юридичних наук, доцент

Олена БІСЮК

завідувач кафедри публічного та європейського права
ПЗВО «Київський міжнародний університет»,
доктор юридичних наук, професор

Анатолій СУББОТ

АКТ

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
здобувача наукового ступеня доктора філософії в галузі права

Іваніва Андрія Романовича

на тему: «Прецедентна сила судових актів у національному
судочинстві: проблемні питання і особливості»

в освітній процес та науково-дослідну роботу

ВНЗ «Київський університет ринкових відносин»

Комісія у складі: завідувача кафедри права к.ю.н., доцент Загрішевої Н.В., доцента кафедри права к.ю.н., доцента Сергєєва І.С., доцента кафедри права к.ю.н., доцента Мирославського С.В. складала цей акт про те, що комісією вивчені матеріали, підготовлені Іванівим Андрієм Романовичем на тему: «Прецедентна сила судових актів у національному судочинстві: проблемні питання і особливості» галузі знань 08 Право за спеціальністю 081 Право.

Результати дисертаційного дослідження Іваніва А. Р. відображені у навчально-методичних матеріалах з навчальних дисциплін: «Теорія держави і права» (для здобувачів вищої освіти першого рівня), «Цивільний процес» (для здобувачів вищої освіти першого рівня), «Господарський процес» (для здобувачів вищої освіти першого рівня) та «Законотворчий процес» (для здобувачів вищої освіти другого рівня), де як джерела рекомендовано такі публікації:

1. Іванів А. Р. Судовий прецедент в англосаксонській правовій сім'ї. *Економіка. Фінанси. Право*, 2023. № 2. С. 17 – 22.
2. Іванів А. Р. Судовий прецедент в романо-германській правовій сім'ї. *Аналітично-порівняльне правознавство*, 2024. № 02. С. 35 – 43.
3. Іванів А. Р. Прецедентний характер рішень європейського суду з прав людини та їх місце в системі вітчизняного права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*, 2025. № 89. Частина 1. С. 60 – 69.

Вих. № 58

23.02 2026 р.

4. Бісюк О.С., Іванів А. Р. Прецедентна практика застосування МПТ в умовах воєнного стану України: проблеми послідовності й механізми уніфікації. *Європейські перспективи*. 2025. №4. С. 570-577.

У освітньому процесі, на підставі матеріалів дисертаційного дослідження Іваніва А. Р. також розроблено електронний кейс-навчання з прикладами судової практики щодо застосування судових прецедентів в романо-германській та англосаксонській правових сім'ях.

Отримані результати також впровадженні в науково-дослідну роботу ВНЗ «Київський університет ринкових відносин», а саме при виконанні курсових робіт, та індивідуально дослідних проєктів з аналізу впливу правових позицій вищих судів на правозастосування..

Члени комісії дійшли спільного висновку, що матеріали дисертаційного дослідження, представлені здобувачем Іванівим Андрієм Романовичем, ґрунтуються на достатній кількості опрацьованих автором законодавчих, наукових та емпіричних джерел, а його результати успішно впроваджені в освітній процес та науково-дослідну роботу ВНЗ «Київський університет ринкових відносин», сприяючи підвищенню якості підготовки фахівців у галузі права.

Ректор

Ірина ЧЕРЕВАНЬ